

ՀՀ ԳԱԱ ՀՐ. ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ՀՀ ԿԳՆ ԳՅՈՒՄՐՈՒ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԵՐԳՈ ՅԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ

ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

(V դար)

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

Երևան 2005

ՀՏԴ 809.198.1

ԳԴՄ 81.2Հ

Հ 300

Հրատարակման է ներկայացրել Գյումրու Մ. Նալբանդյանի
անվան մանկավարժական ինստիտուտի հայոց լեզվի ամբիոնը:
Հրատարակվում է ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի և
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի գիտախորհուրդների երաշխավորությամբ:

Գիտ. խմբագիր՝ Բ. Գ. Պ. պրոֆեսոր Վ. Համբարձումյան

Գրախոսներ՝ Բ. Գ. Ք. Ն. Սարգսյան

Բ. Գ. Ք. Հ. Մելքոնյան

Հայրապետյան, Ս. Ա.

Հ 300 Գրաբարի շարադասությունը (Վդար) : - ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն»

հրատ.,- Երևան: 2005. – 256 էջ:

Մենագրությունը նվիրված է գրաբարի պարզ նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի կարևոր բաղադրամասերից մեկի՝ շարադասության քննությանը: Բնագրային հարուստ լեզվանյութի օգտագործմամբ և հայերենի շարահյուսագիտության ձեռքբերումների հիման վրա նորովի մեկնաբանություն են ստացել գրաբարի շարադասության բնույթի և գործառության հարցերը: Մանրագնին վերլուծության են ենթարկվել նախադասության տարբեր կառուցվածքային տիպերի շարադասական առանձնահատկությունները, հանգամանալիորեն նկարագրվել են V դարի գրական հայերենում վկայված շարադասական կաղապարները:

Գիրքը նախատեսված է հայերենի քերականության պատմությամբ զբաղվողների համար:

Հ $\frac{4602020100}{703(02) - 2005}$

ԳԴՄ 81.2Հ

ISBN 5- 8080- 0633-3

© Հայրապետյան Ս. Ա.,

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իր ավելի քան հազարհինգհարյուրամյա պատմության ճանապարհին հայ լեզվաբանական միտքն ամբարել է հին հայերենի քերականական համակարգի ուսումնասիրությանը նվիրված մեծածավալ ժառանգություն: Սակայն կարծել, թե հայերենագիտությունը սպառել է գրաբարի քերականական իրողությունների հետազոտության նկատմամբ իր հետաքրքրությունը, անշուշտ, ճիշտ չի լինի: Ընդհակառակը, Գ. Ջահուկյանի դիպուկ բնութագրմամբ, գրաբարի քերականական կառուցվածքի հետ գա ուսումնասիրությունն անընդհատ ընթացել է «այդ իրողությունների ճշգրտման և մանրամասնման, ավելի ռացիոնալ համակարգման և նոր մեկնաբանության, գիտական իմաստավորման և ընդհանրացման ուղղությամբ»:¹ Այնուհանդերձ առայսօր հին հայերենի քերականությանը, մասնավորապես շարահյուսությանը վերաբերող բազմաթիվ հարցեր կամ դեռևս բոլորովին ուսումնասիրված չեն, կամ լավագույն դեպքում չեն հասցրել ստանալ իրենց ամբողջական ու սպառիչ պատասխանները: Եվ չնայած այն բանին, որ հատկապես վերջին տարիներին էական առաջընթաց կա այս բնագավառում,² այնուամենայնիվ այսօր էլ, իհարկե ոչ նույնչափ ակնհայտորեն, դեռևս ավանդաբար պահպանվում է այն անհամաչափությունը, որ գրաբարագիտության պատմության մեջ ի սկզբանե դրսևորվել է այդ լեզվի ձևաբանական ու շարահյուսական իրողությունների ուսումնասիրման հարցում:

Գրաբարի շարահյուսության միայն առանձին հարցերի սպառիչ, իսկ գերազանցապես գործնական ուսուցման պահանջներից բխող մա-

¹ Տե՛ս Գ.Ջահուկյան, *Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII-XIX դդ.)*, Եր., 1974, էջ 3:

² Տե՛ս Գ. Ավետիսյան, *Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը գրաբարում*, Եր., 1972: Ռ. Հովհաննիսյան, *Հին հայերենի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կառուցվածքը*, Եր., 1972: Վ. Քոսյան, *Գրաբարի բառակապակցությունները*, Եր., 1980: Թ. Շահվերդյան, *Դերբայները և նրանց շարահյուսական կիրառությունները 5-րդ դարի դասական գրաբարում (թեկն. ատենախոսություն)*, Եր., 1987: Վ. Համբարձումյան, *Գրաբարի գործառությունը որպես գրական լեզու ժԸ-ժԹ դդ.*, Եր., 1990: Գ. Խաչատրյան, *Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը*, Եր., 2000. Նույնի՝ *Գրաբարի միակազմ նախադասությունները*, Եր., 2002: Մ. Մինասեան, *Ղասական հայերենի նկարագրական քերականություն*, Երուսաղէմ, 1996: Էդ. Սկրտչյան, *Պարզ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունները գրաբարում (դոկտ. ատենախոսություն)*, Եր., 1999 և ուրիշներ:

կերեսային քննությունների կամ թերի մեկնաբանությունների, ասել է թե՛ շարահյուսության ընդհանուր առմամբ ոչ բավարար ուսումնասիրության պայմաններում երկար ժամանակ հնարավոր չէր լինում ձեռնարկել նրա շարադասության հանգամանալի քննություն: Հետապնդելով բացառապես ուսուցողական նպատակներ՝ գրաբարի շարադասական իրողությունների մեկնությունը մինչև անցյալ դարի 70-ական թվականները դուրս չէր գալիս «ձևաւոր և գերազանց շարադրութեան» խոսքի ոճավորման արտահայտչամիջոցների պարզագույն նկարագրության սահմաններից:

Այս ավանդույթը որոշակիորեն խախտվեց տողերիս հեղինակի թեկնածուական ատենախոսությամբ,³ որով առաջին անգամ փորձ էր արվում հիմնավորել գրաբարում շարադասության դերի և գործառույթի վերաբերյալ ավանդական պատկերացումների ճշգրտման, շարադասության ընդհանուր տեսական բնույթի մի շարք հարցադրումների առաջադրման և պարզաբանման, նախադասության մի կոնկրետ տիպի՝ ներգործական կառույցի շարադասական հիմնաբաղադրիչների որոշման, վերջիններիս փոխդասավորության քերականական, իմաստային և ոճական առանձնահատկությունների հստակ տարբերակման անհրաժեշտությունը՝ ելնելով այն դրույթից, որ դրանք անհրաժեշտ է բնութագրել լեզվական կառուցվածքի հիմքում ընկած օրինաչափությունների ողջ համակարգի հաշվառմամբ, և շարադասության հիմնախնդրի հաջող լուծումը պահանջում է նրան առնչվող բազմաթիվ քերականական իրողությունների նորովի մեկնաբանություն:

Որպես հիմնական շարահյուսական ցուցանիշներից մեկը, շարադասությունը կարելի է համակողմանիորեն բնութագրել միայն ամբողջ շարահյուսական կառուցվածքի բաղադրության մեջ: Սա նաև նշանակում է, որ ընդհանրապես նախադասության մասին ամբողջական քերականական ուսմունքի ձևավորումն անհնար է առանց նրա շարադասական իրողությունների գիտական բազմակողմանի լուսաբանման, որովհետև «յուրաքանչյուր նախադասություն իրապես գոյություն ունի որպես իր բաղկացության, հնչերանգի և շարադասության որոշակի միասնություն»:⁴ Սրանով է պայմանավորված գրաբարի պարզ նախա-

³ Տե՛ս Ս. Հայրապետյան, *Ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը գրաբարի պատմողական նախադասություններում (թեկն. ատենախոսություն)*, Եր., 1983:

⁴ *Грамматика современного русского языка*, М., 1970, стр. 89.

դասության շարադասության ամբողջական քննության արդիականությունը և հիմնախնդրի ուսումնասիրության կարևոր նշանակությունը ներկայումս:

Գրաբարի շարադասության հարցերի սույն քննության առարկան լեզվի շարահյուսական մակարդակի առանցքային միավորն է՝ պարզ նախադասությունը՝ իր երկկազմ (լրիվ / թերի, համառոտ / ընդարձակ) և միակազմ կառուցվածքային տարբերակներով, իր հնչերանգային բոլոր տարատեսակներով: Ուսումնասիրության օբյեկտը կոնկրետ ժամանակահատվածի՝ V դարի հայերեն թարգմանական և ինքնուրույն գրականության լեզուն է: Այսպիսի ընտրությունն անշուշտ պատահական չէ. հայերենի մեջ բարբառային-խոսակցական և այլ կարգի շեղումները երևան են գալիս հիմնականում նրա գրավոր պատմության առաջին՝ մ.թ. V դարից հետո, մինչդեռ վերջինիս սահմաններում այնքան թույլ դրսևորում ունեն, որ ընդհանուր առմամբ չեն խախտում այդ դարի առանձին հատվածներում գրաբարի քերականական համակարգի իրողությունների և օրինաչափությունների միակերպությունը,⁵ այդ թվում՝ նաև ուսումնասիրվող խնդրի տեսակետից: Այսպիսի մոտեցումը հնարավորություն է տալիս գրաբարի շարադասությունը համաժամանակյա հայեցակետով քննության ենթարկելիս միևնույն մակարդակի վրա դնել V դարի ինչպես մեսրոպյան, այնպես էլ հետմեսրոպյան հայերենների ուսումնասիրության տվյալները: Մանրազնին քննության նյութ են դարձել ինչպես նախադասության ստորոգումային հիմքի առանցքային միավորների՝ ենթակայի և ստորոգյալի, վերջինիս և նրա միջուկի խնդիր ու պարագա լրացումների, այնպես էլ բազմակի անդամների, կոչականի և նախադասության շարադասական այլ բաղադրիչների դասավորության կարգը գրաբարում:

Աշխատանքը նպատակ է հետապնդում ներկայացնել գրաբարի պարզ նախադասության շարադասության համակողմանի նկարագիրը և դրանով զգալի չափով նպաստել նրա շարահյուսական կառուցվածքի ուսումնասիրության ամբողջականացմանը: Այդ նպատակի իրագործումը պահանջում է հաջորդաբար լուծել հետևյալ կոնկրետ խնդիրները.

1. Գիտական շրջանառության մեջ եղած տեսական նյութի օգտագործմամբ ցույց տալ, որ գրաբարի շարահյուսությանը վերաբերող մի

⁵ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը*, Եր., 1964. էջ 35:

շարք հարցեր, դրանց մեջ նաև շարադասության հիմնահարցը, հստակեցման և համակարգված ուսումնասիրության կարիք ունեն:

2. Հիմնավորել, որ շարադասությունը գրաբարի պարզ նախադասության շարահյուսության կարևոր բաղադրամասերից մեկն է, և նրա առանձնահատկությունների հստակ բնութագրումն ու հաշվառումը գալիս են լրացնելու լեզվի շարահյուսության մասին մեր ունեցած պատկերացումների համակարգը, նպաստելու նախադասության ձևավորման հիմնախնդիրների տեսական ուսումնասիրության գործընթացի առավել ամբողջականացմանը:

3. Հանգամանալի բնութագրել գրաբարի պարզ նախադասության յուրաքանչյուր բաղադրիչի շարադասական տարբեր վիճակները պայմանավորող գործոնները և վերջիններիս համասեռ կամ տարասեռ բնույթի, դերի ու այլ հատկանիշների գնահատման հիման վրա սահմանել նախադասության բաղադրիչների շարադասության սկզբունքները՝ ձգտելով հնարավորինս ճշգրտել գրաբարի շարադասության քերականական, իմաստային և ոճարտահայտչական գործառույթների ընդգրկման սահմաններն ու դրսևորման հարաբերակցությունը շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության տարբեր տիպերում:

4. Նկարագրել և համակարգել գրաբարի պարզ նախադասության շարադասական կաղապարները, պարզել դրանց դրսևորման հաճախականությունն ու գործածության առանձնահատկությունները բայասեռային (ներգործական, կրավորական) և քերականական տարբեր կառուցվածքներ (երկկազմ, միակազմ) ունեցող, ինչպես նաև տարբեր երանգի (պատմողական, հրամայական, հարցական, բացականչական) նախադասություններում:

Ուսումնասիրության գիտական նորույթն այն է, որ փորձ է արվում կատարել գրաբարի պարզ նախադասության շարադասական համակարգի ամբողջական ուսումնասիրություն՝ օգտագործելով այս ուղղությամբ մինչ այժմ հրապարակի վրա արդեն առկա տեսական լուծումները և հիմնվելով V դարի հայերենի լեզվանյութի ընձեռած հարուստ փաստերի հանգամանալի վերլուծության վրա:

Այդ առումով նորովի բնութագրություն է տրվում գրաբարի շարադասության դերին ու գործառույթին, նրա քերականական արժեքին ու ոճական հնարավորություններին, առաջ է քաշվում և հիմնավորվում

նախադասության շարադասական բաղադրիչների հարցը, դրանց փոխդասավորության գոյություն ունեցող տարբերակների լեզվական կաղապարավորման խնդիրը, առաջին անգամ կատարվում պարզ նախադասության շարադասական կաղապարների բնութագրում տարբեր հատկանիշների հաշվառմամբ և այլն:

Թեմայի ընտրությունը պայմանավորված է և՛ գրաբարի քերականական կառուցվածքի ընդհանուր տեսության համար հարցի համակարգված ուսումնասիրության կարևորությամբ, և՛ շարահյուսության քննության բնագավառում նրա գործնական կիրառությամբ: Եթե աշխատանքի տեսական արժեքը գրաբարի շարահյուսական համակարգի ուսումնասիրության ամբողջականացմանը նպաստելն է, ապա լայն է նաև նրա գործնական կիրառության ոլորտը: Ուսումնասիրության արդյունքները կարող են օգտագործվել գրաբարի ուսուցման, շարահյուսական ոճաբանության, ինչպես նաև լեզվի պատմության ու պատմական քերականության վերաբերյալ ձեռնարկներում, այլև թարգմանությունների և կիրառական լեզվաբանության զանազան այլ հարցերի լուծման մեջ:

Աշխատանքը կատարված է հետազոտության մի շարք եղանակների և միջոցների համադրմամբ: Կոնկրետ լեզվական նյութի վերլուծությունը կատարվել է երևույթը ճշտիվ նկատելի դարձնող անմիջական դիտման մեթոդի կիրառմամբ՝ զուգակցելով այն հետազոտվող շարահյուսական փաստերի համակարգային վերլուծության հետ, որը պահանջում է առանձին իրողությունների վերաբերյալ եզրահանգումներ անելիս հենվել ոչ թե առանձին համատեքստում արված, այլ ընդհանրապես նրանց միջև գոյություն ունեցող բոլոր հնարավոր կապերի և հարաբերությունների հաշվառման վրա: Հետազոտվող երևույթների նկարագրության նպատակով աշխատանքում օգտագործվել է նախադասության շարադասական կաղապարի գծային գրանցումը, որ արված է մասնագիտական գրականության մեջ գործածվող պայմանական նշաններով՝ S (ենթակա), P(ստորոգյալ), O(խնդիր), A(պարագա) և այլն: Հիմնախնդրի համակողմանի ուսումնասիրումը պահանջել է մանրագնին վերլուծության ենթարկել շարադասության վերաբերյալ գրաբարի քերականագիտության ամբարած ողջ տեսական ժառանգությունը, այլև շարադասության մի շարք հարցերում կողմնորոշվել ժամանակակից

հայ և այլազգի շարահյուսագետների՝ այդ բնագավառում ունեցած ձեռքբերումներով:

Այդ տեսակետից դժվար է գերագնահատել արդի հայերենի շարահյուսագիտության վերջին շրջանի նվաճումների կարևոր նշանակությունը:⁶ Ինչքան էլ գրաբարը և արդի հայերենը իրենց շարահյուսական կառուցվածքներով իրարից որոշակիորեն տարբերվում են, այնուամենայնիվ, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Վ. Քոսյանը, «նույնատիպ իրողությունների մեկնաբանությունը նույն չափանիշները պիտի ունենան»:⁷ Ուստի գրաբարի շարադասության մի շարք իրողությունների վերլուծության ժամանակ հաճախ ուղեցույց ենք ունեցել նաև արդի գրական լեզվի շարադասության համանման իրողությունների մեկնաբանությունը: Այլ դեպքերում վարվել ենք հակառակ կերպ: Փորձել ենք գրաբարի շարադասության որոշ հարցերի նորովի մեկնաբանությամբ պարզություն մտցնել արդի հայերենի համապատասխան իրողությունների ընկալման մեջ:

Գրաբարի շարադասության բնույթի, կառուցվածքի, գործառույթի և այլ հարցերի վերաբերյալ տեսական եզրահանգումներ կատարելիս աչքի առաջ ունեցել ենք նաև ռուս շարահյուսագիտության՝ այդ բնագավառի հարուստ փորձը: Այն բուռն և չթուլացող հետաքրքրությունը, որ ռուս ժամանակակից լեզվաբանական միտքն ունի լեզվի շարադասության ուսումնասիրության հարցում, անժխտելի ապացույցն է այն բանի, որ ոչ մի լեզվում, նույնիսկ թեքման հարուստ հնարավորություններ ունեցող լեզուներում, շարադասությունը չի կարելի համարել շարահյուսագիտության ածանցյալ խնդիրներից մեկը: Ընդհակառակը, «շարադասությունը շարահյուսության առավել բարդ բաժիններից է,- համոզված է Օ. Սիրոտինինան,- որտեղ միահյուսվում են նախադասության քերականական կառուցվածքի և ակտուալ անդամատման հարցերը: Շարադասության հիմնախնդրի մեջ արտացոլվում են լեզվաբանության տեսական խնդիրները, լեզվի ու խոսքի, շարահյուսության և ձևա-

⁶ Տե՛ս **Խ. Բաղիկյան**, ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը, Եր., 1976: **Ս. Աբրահամյան**, ժամանակակից հայոց լեզու. շարահյուսություն, Եր., 2004: **Գ. Ջահուկյան**, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003: **Լ. Եզեկյան**, Հայոց լեզվի ոճագիտություն, Եր., 2003: **Ա. Պապոյան**, **Խ. Բաղիկյան**, ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Եր., 2003 և ուրիշներ:

⁷ Տե՛ս **Վ. Քոսյան**, 1980, 6:

բանության, նախադասության և բառակապակցության փոխհարաբերությունները»:⁸

Ուսումնասիրությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից, ունի համառոտագրությունների և օգտագործված գրականության ցանկեր:

Ներածության առաջին մասում ընդգծվում է գրաբարի շարադասության ամբողջական ուսումնասիրություն ունենալու անհրաժեշտությունը, նշվում, թե առայսօր ինչ չափով ու խորությամբ են ուսումնասիրված նրա իրողությունները, գծվում դեռևս չուսումնասիրված հարցերի շրջանակը, հիմնավորվում է հետազոտության հրատապությունը, առաջադրվում են ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները, հետազոտման մեթոդները, կարևորվում են նրա գիտական նորույթը և տեսական ու գործնական նշանակությունը: Ներածության երկրորդ մասը խնդրո առարկա հարցի պատմության համառոտ ակնարկ է:

Աշխատանքի առաջին գլխում արծարծվում են գրաբարի պարզ նախադասության բնույթի, գործառույթի, տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի հետ նրա փոխհարաբերության հարցերը, սահմանվում են շարադասության սկզբունքները, ճշգրտվում «շրջունության» սահմաններն ու դրսևորման ձևերը գրաբարում:

Աշխատանքի երկրորդ գլուխը վերաբերում է գրաբարի ներգործական, կրավորական և չեզոք բայով պատմողական նախադասությունների շարադասական առանձնահատկությունների բնութագրմանը և նրանց շարադասական կաղապարավորմանը:

Առանձին գլխով քննվում է գրաբարի բնության խնդիրների ու պարագաների շարադասությունը, որ առաջին անգամ է դառնում հանգամանալի քննության առարկա: Բնութագրվում են խնդիրներով ու պարագաներով կառույցների շարադասական կաղապարները, դրանց գործառական հնարավորությունները գրաբարում:

Աշխատանքի չորրորդ գլուխը նվիրված է գրաբարի պարզ նախադասության հնչերանգային տարատեսակների շարադասական կառուցվածքի քննությանը, ներկայացվում և նկարագրվում են գրաբարի հրամայական, հարցական և բացականչական նախադասությունների շարադասական կաղապարները:

⁸ *О. Сиротинина, Порядок слов в русском языке, Саратов, 1965, стр. 205.*

Աշխատանքի վերջին՝ հինգերորդ գլխում քննվում են գրաբարի միակազմ նախադասության առանձին տեսակների շարադասական առանձնահատկությունները, ներկայացվում են դրանց շարադասական կադապարները:

Շարադասության ուսմունքը հայ քերականագիտության պատմության մեջ. Շարադասության մասին առաջին կցկտուր տեղեկություններն առկա են դեռևս Դ. Թրակացու «Քերականական արվեստ»-ի հայերեն թարգմանության առաջին մեկնիչների՝ Դավթի, Անանունի, Մովսեսի, Ստ. Սյունեցու և այլոց մոտ:⁹ Սակայն հայերենի շարադասության ուսմունքի ձևավորումը անմիջականորեն կապված է հայ շարահյուսական մտքի սկզբնավորման և մասնավորապես նախադասության ուսմունքի ձևավորման հետ: Հայ քերականագիտության պատմության վերլուծությունը վկայում է, որ հար և նման շարահյուսական այլ իրողություններին՝ շարադասության հարցերի քննությունը ևս ընթացել է քերականության այլ բաժիններից աստիճանաբար տարրոշվելու ճանապարհով, շարադասության երևույթների մանրամասնման և համակարգման, հարակից լեզվական իրողությունների հետ փոխհարաբերության սահմանների ու փոխազդեցության ոլորտների պարզաբանման, շարադասության դերի և գործառույթի հիմնահարցերի հստակեցման ու ճշգրտման ուղղությամբ: Եվ իրոք, շարադասության հարցերի քննության առումով հայերենի քերականագիտության պատմության մեջ կարելի է դիտարկել զարգացման մի քանի հաջորդական շրջաններ.

ա) *Շարադասության դերի և նրա առանձին իրողությունների մեկնության փորձերի շրջան (VI – XVII դարեր):* Քննվող խնդրի տեսակետից շրջանը բնութագրվում է տասներկու դար շարունակ շարադասության վերաբերյալ հայ քերականների պարզունակ, մակերեսային, երբեմն էլ չափազանցված ու անհիմն դատողություններով, որոնք ուղղակի սփռված են ձևաբանության և բառակազմության վերաբերյալ նրանց կարծիքներում և ուշադրության են արժանանում նրանց կողմից այնքանով, որքանով դրանց իմանալն անհրաժեշտ էր համարվում որպես «արուեստ՝ զբանն ստուգապես շարադրելոյ»:¹⁰ Ընդ որում, այս շրջանի քերականները միակարծիք չեն բանի (խոսքի) ձևավորման հարցում

⁹ Ավելի մանրամասն տես՝ *Խ. Բաղիկյան, 1976, 20:*

¹⁰ Տես՝ *Խ. Բաղիկյան, 1976, 19:*

շարադասության դերի արժևորման տեսակետից: Եթե Դավիթը կամ Անանունը նախադասության մեջ բառերի կապակցությունը սահմանափակում են միայն շարադասությամբ, ապա VII դ. քերական Ստ. Սյունեցին նախորդների համեմատ ավելի սթափ մոտեցում է հանդես բերում այս հարցում՝ բանի կազմության մեջ առաջնային համարելով բառերի թեքումը, միաժամանակ նշելով, որ սրանցից (շարադասություն և թեքում - Ս.Յ.) որևէ մեկի ընտրությունը բանի ձևավորման նպատակով կապված է մարդկային մտքի փոփոխության հետ. «Իսկ անդ ասելն եթե բան է հետեւակ բառի շարադրութիւն, քանզի հետևանալ յոլովելով զբառն և ածեալ յենթադասութեան միմեանց»:¹¹ Դրանով իսկ հայ քերականագիտության պատմության մեջ Ստ. Սյունեցու անվան հետ պիտի կապել բանի ձևավորման գործում բառերի թեքման կարևորության գիտակցումը, ինչպես գրում է Գ. Ջահուկյանը,¹² այլև, որ ավելի կարևոր է ուսումնասիրվող խնդրի տեսակետից, շարադասության և նախադասություն ձևավորող մյուս միջոցների փոխհարաբերության, ինչպես նաև շարադասության քերականական դերի իրական գնահատման առաջին լուրջ փորձը: Ի դեպ, այս հարցում Սյունեցուն ավելի ուշ երկրորդում է Գր. Մագիստրոսը (XI դ.)՝ բանի կազմության մեջ ունեցած կարևորության տեսակետից շարադասությունը դասելով թեքումից ու հնչերանգից հետո. «նախադասեալ լինի վերծանութիւն քան զշարագրութիւն»:¹³

Բանի ձևավորման մեջ շարադասության դերի ավելի կամ պակաս կարևորության մասին վերոհիշյալ ենթադրություններն ամուր շաղկապված են բառերի դասավորության կարգի մասին այդ շրջանի քերականների դատողությունների հետ: Նկատելի է, որ նախադասության կազմում բառերի հաջորդման կարգն առանձնապես հետաքրքրում է նրանց, ովքեր շարադասությունը համարում են հայերենում բառերի կապակցման հիմնական միջոցը կամ միջոցներից մեկը: Նման հարցադրումները առկա են հատկապես առաջին մեկնիչների մոտ, որոնք տուրք տալով միջնադարյան սխոլաստիկային, փորձում էին գտնել բառերի դասավորության կարգի տրամաբանական հիմքը՝ այն հանգեցնելով բանի կազմիչ բառերի նշանակությունների կարևորության հաշվառ-

¹¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V- XVII դդ.)*, Եր., 1954, էջ191:

¹² *Նույն տեղում*, 192:

¹³ *Նույն տեղում*, 317:

ման գաղափարին: Ըստ այդմ՝ բանը պիտի սկսվի անունով, որպես ամենագլխավոր խոսքի մասով, նրան պետք է հաջորդի բայը և ապա նոր՝ մյուս խոսքի մասերը: Անվան առաջադասության այսպիսի հայեցակետի հեղինակներից Առաքել Սյունեցին գրում է. «Վասն երեք պատճառի անունն յառաջ է քան զբայն: Նախ անունն զբնութիւն իրին ցուցանէ, իսկ բայն որպէս գործ ի նմանէ և պարտ է նախ մարդոյն լինել և ապա յետոյ գործ ինչ: Երկրորդ՝ զի անունն պարունակող է, իսկ բայն պարունակեալ ընդ անուամբ: Երրորդ՝ զի անունն էութիւն է, իսկ բայն պատահումն, իսկ զի էութիւն յառաջ է քան զպատահումն, ապա և անունն յառաջ է քան զբայն»:¹⁴

Այս շրջանին բնորոշ է նաև այն, որ կատարվում են շարադասությանը վերաբերող առանձին իրողությունների նկարագրության միայն սակավաթիվ փորձեր, որոնք անմիջականորեն առնչվում են ածականի և նրա լրացյալ գոյականի փոխդասավորության բացատրությանը: Դրանք անմիջականորեն կապված են Ս. Ջուղայեցու և Կ. Գալանոսի կողմից կապակցությունների ուսմունքի հիմնադրման հետ՝ դրսևորվելով մասնավորաբար ածականի և գոյականի համաձայնական կապակցության հարցերի շրջանակում: Այսպես, նկարագրելով ածականի և գոյականի՝ ըստ թվի և հոլովի համաձայնության դեպքերը, Կ. Գալանոսն ակնարկ է անում լրացման շարադասության մասին. «Բայց եթէ ածականն նախադասի գոյականին, ոչ է հարկ համաձայնիլ ընդ նմին, ոչ ի հոլովս, և ոչ ի թիւս»:¹⁵

Միայն ածական - գոյական, գոյական - բայ, հարաբերական - նախընթաց կապակցությունների կանոնների ձևական մեկնության շրջանակներում դրանց բաղադրիչների շարադասության վերաբերյալ գերազանցապես կցկտուր տեղեկությունների հաղորդմամբ սահմանափակվելը բնութագրական է այս շրջանի քերականներին մեծագույն մասին: Իսկ «բնական» և «արհեստական» շարադասություն, «ոյուրին», «բարեոճ» և «խրթին շարագրութիւն» եզրույթների գործածությունը և համապատասխան հասկացությունների տարբերակումը, շարադասության

¹⁴ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, 1954, 317:

¹⁵ Տե՛ս Կ. Գալանոս, Քերականական և տրամաբանական ներածութիւն առ յիմաստասիրութիւն շահելոյ, Գռոմ, 1645, էջ 190:

ոճական դերի գնահատման առաջին լուրջ փորձերը կապվում են արդեն հաջորդ շրջանի հետ:

բ) *Քերականական այլ իրողություններից շարադասության տարրորոշման փորձերի, նրա գործնական արժեքի գնահատման պահանջի առաջադրման և երևույթների միակողմանի ուսումնասիրության շրջան (XVII դարավերջից մինչև XX դ. 30-ական թվականները):* Այն առանձնանում է հայ քերականների՝ շարադասությանը վերաբերող հայացքներում առկա ընդհանրությունների և երևույթի ուսումնասիրման առումով նախորդող ու հաջորդող շրջաններից ունեցած առանձնահատկությունների հիման վրա: Հարկ է նշել, որ այս շրջանի սկիզբն ուղղակիորեն համընկնում է հայերենագիտության պատմության մեջ լատինատիպ քերականության դպրոցի հաղթարշավի ժամանակահատվածի հետ, և շարադասության հարցերի նկատմամբ բավականին աշխույժ հետաքրքրությունը շատ բանով պայմանավորված է լատինաբան հեղինակների կողմից լեզվի շարահյուսական իրողությունների՝ գործնական ուսուցման պահանջներից բխող մանրամասն նկարագրության ձգտումով:

Շարադասության՝ իբրև քերականության ուրույն բաժնի, ուսումնասիրության պահանջն առաջին անգամ բացորոշ դրսևորվեց XVII դարավերջի ականավոր քերական Հովհաննես Կոստանդնուպոլսեցու (Հոլով) մոտ:¹⁶ Տարբերելով հանդերձ նախադասության մեջ բառերի կապակցության երեք առանձին եղանակներ՝ համաձայնություն, խնդրառություն և շարադասություն («կարգաւորութիւն մասանց բանի»), այնուամենայնիվ դեռ ավանդույթի ուժով նա շարադասության հարցերը արժարժում է համաձայնության ուսումնասիրության շրջանակներում: Եվ այսպիսի մոտեցումը ընդհանուր առմամբ շարունակում է պահպանվել այս շրջանի գրեթե բոլոր քերականների մոտ: Այդ տեսակետից կարելի է առանձնացնել Գ. Ավետիքյանի,¹⁷ Ա. Բագրատունու,¹⁸ Մ. Տեր-Հարությունյանի,¹⁹ Հ. Ղուկասյանի,²⁰ Ստ. Պալասանյանի²¹ քերականու-

¹⁶ Տե՛ս Հ. Կոստանդնուպոլսեցի, *Ձտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Հռոմ, 1676:*

¹⁷ Տե՛ս Գ. Աւետիքեան, *Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815:*

¹⁸ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, *Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852:*

¹⁹ Տե՛ս Մ. Տեր-Հարութիւնեան, *Քերականութիւն հայոց լեզուի, Կ. Պոլիս, 1826*

²⁰ Տե՛ս Հ. Ղուկասեանց, *Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայոց ի պէտս նորավարժից, Թիֆլիս, 1891:*

²¹ Տե՛ս Ստ. Պալասանեան, *Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի, հ. 2, Կ. Պոլիս, 1874:*

թյունները, որոնցում լեզվի շարադասության հարցերը հիմնականում անփոփոխված են առանձին բաժնում կամ գլխում: Սակայն նկատելի է նաև, որ շարադասության առանձնացված քննությունը ոմանց մոտ կատարվում է ոչ թե միայն կապակցության տարեղանակների բնորոշ առանձնահատկությունների առավել մանրամասն նկարագրման պահանջով, այլ ավելի շուտ՝ ի հաշիվ նախադասության կազմության մեջ շարադասության դերի գերազնահատման: Այսպես, տարբերելով «բաղդասության» երեք տեսակներ՝ «կախումն միոյ մասին բանի զմիւսմէն», «համաձայնութիւն մասանց բանի» և «շարադրութիւն» (շարադասություն – Ս. Յ.), Գ. Ավետիքյանը վերջինս համարում է նախադասություն կազմելու հիմնական միջոցը. «... թէ որ մեկ քանի բառ առանց կարգի դրված ըլլան նէ, չըսվուր բան, գէրէ մտածմունքը չեն իմացուցաներ»:²² Դրանով է, անշուշտ, պայմանավորված այն, որ շարադասության հարցերի արծարծման իր խորությամբ և ընդգրկումով Գ. Ավետիքյանի «Քերականությունը» զգալիորեն գերազանցում է մինչ այդ եղածներին:

Ընդհանուր առմամբ, ունենալով նախադասության կառուցման և մտքի դրսևորման տեսակետից շարադասության, որպես քերականական միջոցի կարևորության վերաբերյալ ընդգծված կամ չափավոր մոտեցում, այս շրջանի քերականները գլխավորապես բավարարվել են լեզվում անվան և նրա լրացումների փոխդասավորության բնական կարգի ճշտումով և այդ կարգից կատարվող շեղումների մանրակրկիտ նկարագրությամբ ու արժևորմամբ: Իսկ դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ շարահյուսության բաժինները հստակ տարբերելով հանդերձ՝ նրանք գործնականում համաձայնությունն ու շարադասությունը շարունակում էին քննել միաձուլված: Եվ քանի որ համաձայնություն տեղի ունի մի կողմից անվան և նրա լրացումների, մյուս կողմից՝ գլխավոր անդամների միջև, ուստի քերականների (մանավանդ գրաբարի) ուշադրության կենտրոնում էին գերազանցապես որոշիչ - որոշյալի, հատկացուցիչ - հատկացյալի, բացահայտիչ - բացահայտյալի, նաև ենթակայի և ստորոգյալի փոխդասավորության հարցերը: Մինչդեռ բայական անդամի և նրա լրացումների շարադասության հարցերը գրեթե չեն շոշափվել կամ լավագույն դեպքում աննշան տեղ են զբաղեցնում երկրորդ շրջանի ինչպես գրաբարի, այնպես էլ աշխարհաբարի քերականու-

²² Տես Գ. Ավետիքյան, 1815, 2:

թյուններում՝ չնայած բայի խնդրառության հարցերի նկատմամբ հետաքրքրության որոշակի և անընդհատ աճին (Մ.Սեբաստացի, Պ. Դպիր, Գ. Ավետիքյան, Ն. Ռուսինյան, Մ. Չամչյան, Ա. Այտընյան, Վ. Չալըխյան, Ստ. Պալասանյան):²³ Այս տեսակետից իրենց համեմատաբար ծավալուն դիտողություններով թերևս առանձնանում են Պ. Դպիրը և Ա. Բագրատունին, հատկապես երկրորդը, որը խնդիրների և պարագաների չտարբերակված քննության մեջ աշխատում է ճշտել նաև նրանցից յուրաքանչյուրի դիրքը լրացյալ բայի նկատմամբ:²⁴

Այս շրջանի քերականությունները համառոտ տեղեկություններ են պարունակում նաև թեք հոլովաձևերով ենթակաների, օժանդակ բայի, դերանունների, հեղինակային խոսքի, ինչպես նաև մակբայների, շաղկապների, նախադրությունների և այլ բառերի դասավորության բնական կարգի և դրանից կատարվող շեղումների մասին: Ի մի բերելով իրենց մասնավոր դիտողությունները առանձին անդամների շարադասության մասին, այս շրջանի բոլոր քերականները ջանում են տարբերել նախադասության մեջ բառերի հաջորդման «բնական» և «արհեստական» կարգեր, այլև արժևորել դրանք ըստ քերականական ու ոճական արտահայտչական նշանակության: Հայերենի շարադասության ազատության և դրա ոճական դերի մասին նախնական՝ Հ. Հոլովին պատկանող թռուցիկ ակնարկը լրացվում և զարգացում է ստանում մի շարք արժեքավոր դիտողություններով: Ընդ որում, քերականներին սկսում են հետաքրքրել այդ ազատության ոչ միայն ոճական հնարավորությունների, այլև քերականական սահմանների պարզաբանման հարցերը: Այսպես, մերժելով նախադասության կազմում բառերի «անհամար դրից փոփոխութիւն առնելու» հնարավորության մասին կարծիքը,²⁵ Ա. Բագրատունին բառերի շրջման վերաբերյալ դրսևորում է այս շրջանի քերականների մեծ մասի ճիշտ մոտեցումը, որի համաձայն՝ շրջումը («արտ-

²³ Տե՛ս Մ. Սեբաստացի, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի, հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730: Պ. Դպիր, Պարզաբանութիւն քերականութեան դիրիմաց և կարճառօտ, Կ. Պոլիս, 1771: Գ. Աւետիքեան, 1815: Ն. Ռուսինեան, Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853: Մ. Չամչեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1859: Ա. Այտընեան, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866: Ստ. Պալասանեան, 1874: Ա. Այտընեան, Վ. Չալըխեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիեննա, 1885:

²⁴ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, 1852, 586-591:

²⁵ Տե՛ս Ա. Այտընեան, Վ. Չալըխեան, 1885, 480:

ուղղութիւնը») դասավորության բնական կարգից բառերի այնպիսի խտտորումն է, «որով զարտուղի անկեալ գտանի ինչ ի կարգէն առ ի վայելչութիւն կամ յազդուութիւն երբեմն և վասն բացայայտութեան իսկ աղագաւ»:²⁶ Այդպիսի դիրքափոխությունները, դիտվելով իբրև «ծնավոր և գերազանց շարադասությանը»՝ ոճական շրջանը ծառայող «քերականական ձևերից մեկը», քննվում են մյուսների՝ գեղջման, հավելադրության, բակառության և փոխադրության հետ միասին: Սրա հետ մեկտեղ որոշ փորձեր են արվում նաև շարադասության ոճական գործառույթի կողքին նրա քերականական դերի ճշտգրման և ընկալման ուղղությամբ: Այսպես, Յ. Ղուկասյանցը տարբերում է շրջման երկու տեսակ՝ «ազատ» և «հարկավոր»՝ առաջինի տակ հասկանալով ոճական նպատակներով կատարվող շրջումը, իսկ երկրորդի տակ՝ բառերի միջև շարահյուսական հարաբերությունների ճիշտ ընկալմանը (նախադասության անդամների հստակ տարբերակմանը) նպաստող շրջումը:²⁷ Ի դեպ, շարադասության քերականական դերի որոշակի ընթրնում է ցուցաբերում նաև Ա. Այտընյանը: Այդ են վկայում նրա դիտողությունները մը հողի, դերանուն ենթակայի, հեղինակային խոսքում գլխավոր անդամների շարադասության մասին:²⁸ Ավելին, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Վ. Առաքելյանը, Ա. Այտընյանի որոշ դատողություններում արդեն կան նաև շարադասության հետ տրամաբանական շեշտի և հնչերանգի փոխհարաբերության հարցի սաղմերը:²⁹

Շարադասության հարցեր արծարծվել են նաև այս շրջանի այլ քերականների (Դ. Արզանյանց, Ս. Էմին, Մ. Սալլանթյան, Ն. Պալեօզյան, Բ. Պօզանճյան, Գ. Փեշտմալճյան) աշխատություններում,³⁰ որոնք սակայն նոր բան չեն ավելացնում վերն արդեն ասվածին:

զ) *Նախադասության շարադասության, որպես քերականական ուրույն համակարգի առանձնահատկությունների բազմակողմանի ու-*

²⁶ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, 1852, 586:

²⁷ Տե՛ս Յ. Ղուկասեանց, 1891, 114:

²⁸ Տե՛ս Ա. Այտընեան, 1866, 33:

²⁹ Այդ մասին տե՛ս Վ. Առաքելյան, Հայերենի շարահյուսություն, հ. 1, եր., 1958, էջ 254:

³⁰ Տե՛ս Դ. Արզանեանց, Քերականութիւն հայ /համառօտ/, Տփղիս, 1840: Ս. Էմին, Քերականութիւն հայկական լեզուի, Ս., 1846: Մ. Սալլանթեան, Քերականութիւն գրաբար լեզուին հայոց, Ս., 1827: Ն. Պալեօզեան, Հայերէն նախադասութիւնը, Կ. Պոլիս, 1913: Բ. Պօզանճեան, Տեսական և գործնական քերականութիւն հայերէն աշխարհաբար լեզուի, Կ. Պոլիս, 1898: Գ. Փեշտմալճեան, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Կ. Պոլիս, 1829:

սուսնասիրության շրջան (XX դարի 30-ական թվականներից մինչև մեր օրերը): Երրորդ շրջանն առանձնանում է նախորդներից շարադասությանը վերաբերող իրողությունների գիտական խոր և բազմակողմանի քննությամբ: Հայ շարահյուսագիտության այս շրջանի նվաճումները և առաջին հերթին Մ.Աբեղյանի կողմից «շարահյուսությունն ինքնորոշված գիտության մակարդակի բարձրացնելը»³¹ լեզվաբանների առջև դնում են ոչ միայն շարադասության բնույթի և գործառույթյան մասին նախորդ շրջանից ավանդված հարցերի նորովի մեկնաբանության, այլև հարակից երեվույթների՝ տրամաբանական շեշտի ու հնչերանգի հետ նրա փոխհարաբերությունների բացահայտման պահանջը: Մ. Աբեղյանից սկսած՝ պատշաճ ուշադրություն է դարձվում նախադասության կազմում բոլոր անդամների շարադասությանը, որոշակիորեն հարթվում է անվանական և բայական անդամի լրացումների շարադասության քննության՝ հնից եկող անհամամասնությունը:

Ընդգծելով շարադասության ազատ բնույթը և դրանով պայմանավորված ոճարտահայտչական ակտիվ գործառույթունը արդի հայերենում՝ Ս. Աբրահամյանը,³² հետագայում ավելի հանգամանորեն Խ. Բաղիկյանը ճշգրտում են նաև շարադասության քերականական դերը, որը, թեև հայերենում նվազագույնի է հասցված, սակայն մնում է «նախադասության, ինչպես նաև բառակապակցության կառուցվածքի անբաժան գործոններից մեկը», որովհետև առկա է մեկից ավելի անդամներից բաղկացած ամեն մի շարահյուսական կառույցում:³³ Սրանով ընդգծվում է այն հանգամանքը, որ ոճական հարուստ հնարավորություններով գնահատվելով հանդերձ և դրանից առաջ՝ շարադասությունը պետք է գնահատվի իր քերականական նշանակությամբ: Ուստի միանգամայն իրավացի է Ս. Աբրահամյանը, երբ նախադասության շարադասությունը դիտում է որպես մի բարդ համակարգ, որի ուսումնասիրությունն անհրաժեշտորեն պահանջում է չսահմանափակվել միայն գործնական ուսուցման պարզ մոտեցումով:³⁴ Այստեղից էլ նրա պահանջը՝ նախադասության շարադասությունը քննել ըստ նրա անմիջական կազմիչների՝ ելնելով նախադասության կառուցվածքային աստիճանակա-

³¹ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 35:

³² Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, Ժամանակակից հայերենի քերականություն, Եր., 1969, էջ 438:

³³ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 44:

³⁴ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 1969, 326:

նությունից:³⁵ Սա նշանակում է նախապես քննել նախադասության անդամների կապակցությունների՝ միմյանց նկատմամբ փոխդասավորությունը նախադասության կազմում, ապա՝ յուրաքանչյուր կապակցության բաղադրիչների փոխդասավորությունը իրար և մյուս կապակցությունների բաղադրիչների հետ: Նկատենք, որ այս դրույթի որոշ տարրեր արտահայտվել են դեռ Ս.Աբեղյանի «Շարահյուսության» մեջ: Ելնելով նախադասության իր բայակենտրոն շարահյուսական տեսությունից՝ նա որոշակիորեն առանձնացնում և մեկուսի քննում էր նախ բայի ու նրա լրացումների (այդ թվում նաև ենթակայի) փոխդասավորությունը նախադասության, ապա գոյականի ու նրա վերադրի փոխդասավորությունը կապակցության շրջանակներում:³⁶

Ակներև է, որ շարահասության, որպես բարդ համակարգի մակարդակային քննության անհրաժեշտության աբեղյանական պահանջը, հետագայում գիտականորեն հիմնավորվելով Ս. Աբրահամյանի կողմից, ավելի հստակ արտահայտություն է ստանում Խ. Բաղիկյանի՝ արդի հայերենի շարահասությանը նվիրված արժեքավոր մենագրության մեջ, որտեղ «շարահասություն» հասկացությունն ընդգրկում է բառերի դասավորության կարգի քննությունը երկու հստակ տարրորոշված մակարդակներում: Տարբերելով նախադասության կազմում շարահյուսական միավորների գծային հաջորդականությունը ծավալուն շարահյուսական միավորների կազմում բառերի գծային հաջորդականությունից՝ Խ. Բաղիկյանը առանձին - առանձին քննության է ենթարկում բառակապակցության անդամների և նախադասության անդամ ու ոչ անդամ միավորների շարահասությունը:³⁷

Նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս պարզել շարահասության քերականական և ոճական գործառույթների հարաբերակցությունը տարբեր մակարդակներում՝ նպաստելով նաև նախադասության և բառակապակցության կառուցվածքային առանձնահատկությունների առավել հստակ ու խորը ճանաչմանը: Այսպես, արդի հայերենի շարահասության ազատության պայմաններում բառակապակցության բաղադրիչների համեմատաբար կայուն վիճակը վերագրվում է նրանց միջև

³⁵ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 1969, 285:

³⁶ Տե՛ս Ս. Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, էջ 533:

³⁷ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976:

ստորոգման բացակայությանը,³⁸ ինչը վկայում է նախադասությունների համեմատությամբ բառակապակցություններում շարադասության ավելի նկատելի քերականական դերի մասին: Բաղադրիչների դասավորության կարգը գրեթե նույնպիսի քերականական դեր ունի բառակապակցության կազմության մեջ, ինչ ստորոգումը՝ նախադասության ձևավորման հարցում: Ավելին, բաղադրիչների շարադասության բնույթով է որոշվում բառակապակցության հանդես գալը նախադասության մեջ մեկ կամ մեկից ավելի անդամների դերով. եթե կայուն բառակապակցությունը նախադասության մեկ անդամ է, ապա բաղադրիչների ազատ շարադասություն ունեցող կապակցությունը նախադասության կազմում շարահյուսորեն բաժանելի է: Ելնելով վերոբերյալից՝ Խ. Բաղիկյանն առաջնային տեղ է հատկացնում արդի հայերենում շարադասության քերականական դերի բացահայտման խնդրին՝ այդ նպատակով նախ աշխատելով ի հայտ բերել բառերի դասավորության բնական համարվող կարգի քերականական հիմունքները, ապա դրանից հետո միայն քննելով այդ կարգից շեղումների ոճական նշանակությունը: Ասել է թե՛ նախորդ շրջանի համեմատությամբ զգալի առաջքայլ է արվում շարադասության դերի բացահայտման տեսակետից: Շարադասությունը լոկ ոճաարտահայտչական հայեցակետով գնահատելու փոխարեն սկսում է տիրապետող դառնալ նրա քերականական դերի հստակեցման, քերականական ու ոճական գործառության սահմանների հստակ տարբերակման, դրանց իրական հարաբերակցության որոշակիացման պահանջը, որն այս կամ այն չափով դրսևորվել է այս շրջանի հայ շարահյուսագետների մեծ մասի՝ շարադասությանը վերաբերող դատողություններում և հանդիսանում է շարադասության ուսմունքի պատմական զարգացման երրորդ շրջանի բնորոշ արտահայտությունը: Պայմանավորված դրանով՝ վերջին տասնամյակներին վերանայվում և շտկվում են նախորդների՝ շարադասությանը վերաբերող մի շարք այլ դատողություններ, արվում են նորերը:

Այսպես, մի կողմից շարադասության քննության շրջանակների ընդլայնումը, մյուս կողմից՝ այդ քննությունն ըստ մակարդակների կատարելը անհրաժեշտ են դարձնում տալու շարադասության՝ որպես քերականական հասկացության, նորովի սահմանում, որն էականորեն

³⁸ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 41:

պետք է տարբերվեր նախորդ շրջանում եղածից ոչ միայն նրանով, որ ընդգծելու էր շարադասության քերականական կարևոր միջոց լինելը, այլև որ պիտի դրսևորեր արդի հայ լեզվաբանների ըմբռնումների էական տարբերությունը նախորդներից շարադասության քննության ելակետային միավորի վերաբերյալ: Ավանդական քերականագիտությունը այդպիսին էր համարում «բառը»՝ շարադասությունը դիտելով իբրև բառերի դասավորության որոշակի կարգ: Կապված «խոսքի մաս» և «նախադասության անդամ» հասկացությունների հստակ սահմանազատման հետ՝ երկրորդ շրջանում շարադասության սահմանման հիմքում դրվեց «նախադասության անդամի» գաղափարը:³⁹ Սակայն գտնելով, որ միայն նախադասության անդամների շարադասության քննությամբ սահմանափակվելը լիարժեքորեն չի կարող դրսևորել շարադասության քերականական ըմբռնումը, որ վերջինս վերաբերում է նաև բառակապակցության ներքին բաղադրիչների, այլև նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի ու բառաձևերի դասավորությանը, վերջին ժամանակներում շարադասությունը դիտվում է իբրև «նախադասության միավորների» դասավորության կարգ: Այն տարբերությամբ, որ Ս. Աբրահամյանի մոտ, պայմանավորված շարադասության քննության աստիճանականությամբ, այդպիսին են համարվում պարզ նախադասությունները բարդության կազմում, բառով կամ բառակապակցությամբ արտահայտվող անդամները՝ նախադասության կազմում և առանձին բաղադրիչները՝ բառակապակցության կազմում,⁴⁰ մինչդեռ Խ. Բաղիկյանը, Ա. Սարգսյանը, նաև տողերիս հեղինակը դրա տակ նկատի ունեն նաև նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերն ու բառաձևերը:⁴¹

Հանգամանորեն վերանայվում և ճշգրտվում են նաև նախորդ շրջանի քերականների՝ շարադասության բնական կարգի փոփոխման վերաբերյալ հայացքները: Եթե շրջումը խիստ եզակի բացառություններով նրանց կողմից դիտվում էր միայն որպես խոսքի զարդարմանը ծառայող ոճական հնար, ապա այս շրջանում նրա ոճական դերի մանրա-

³⁹ Տե՛ս Վ.Առաքելյան, 1958, 457: Գ.Սևակ, ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, Եր., 1980, էջ 71 և ուրիշներ:

⁴⁰ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 1969, 326: Նույնի, 2004, 55:

⁴¹ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 8: Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, ժամանակից հայոց լեզվի շարահյուսություն, 2003, 55: Ա. Սարգսյան, Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը, «Հայոց լեզվի կառուցվածքը» ժող., Եր., 1975, էջ 330: Ս. Հայրապետյան, 1983, 72:

մասն ուսումնասիրման ու արժևորման հետ մեկտեղ նախ թույլ, հետագայում լուրջ փորձեր են արվում բացահայտելու նաև շրջունության քերականական նշանակությունը, շրջման՝ ոճական նկատառումներից զատ նաև քերականական պատճառավորվածությունը:⁴² Ի հայտ են բերվում շրջման նախկինում անտեսված արտահայտչական այլ հնարավորություններ, մասնավորապես շարահյուսական հոմանշության, տրոհման, հավելադրության և բազմաթիվ այլ հարցերի հետ կապված, առանձնակի կարևորություն է ստանում շարադասության հետ նախադասության տրամաբանական շեշտի ու հնչերանգի փոխհարաբերության բացահայտման խնդիրը: Վերջին դեպքում կարևոր նշանակություն ունեցան հատկապես Ս.Աբեղյանի գիտական հիմնավորումները շրջման տրամաբանական հիմքի, մտքի շեշտի և նախադասության հնչերանգի հետ շրջման փոխայնմանավորվածության մասին, որոնք այս շրջանում հետաքրքիր զարգացումներ ստացան հայերենի շարադասության հարցերով զբաղվող լեզվաբանների՝ Վ. Առաքելյանի, Ս. Աբրահամյանի, Լ. Եզեկյանի, Խ. Բադիկյանի, Ս. Հայրապետյանի, Էդ. Սկրտչյանի և այլոց կողմից:

Այս շրջանում մասնավորաբար հին գրական հայերենի շարադասության ուսումնասիրությունը ևս նախորդ շրջանի համեմատությամբ որակական նկատելի առաջընթաց է ապրել: Ընդ որում, այդ ուսումնասիրություններն ընթացել են տարբեր ուղղություններով: Շրջանի առաջին կեսին դրանք գերազանցապես տեղ են գտնում լեզվի շարահյուսության պատմությանը նվիրված աշխատություններում, որտեղ, տարաժամանակյա քննության նպատակներով ու խնդիրներով պայմանավորված, գրաբարի շարադասական իրողությունները քննվել են լեզվի պատմական փոփոխությունների համակարգում, հաճախ՝ առանց անհրաժեշտ խորության, բազմաթիվ արժեքավոր ընդհանրացումների կողքին նաև ոչ ճիշտ մեկնաբանություններով, երբեմն նաև անցյալից ավանդված կարծիքների անքննադատ ներկայացմամբ և հիմնականում՝ մակերեսային ուսումնասիրությամբ:⁴³ Պայմանավորված իրենց զուտ

⁴² Տե՛ս Խ. Բադիկյան, 1976: Ս. Հայրապետյան, 1983: Լ. Եզեկյան, 2003: Ա. Պապոյան, Խ. Բադիկյան, 2003: Էդ. Սկրտչյան, 1999 և ուրիշներ:

⁴³ Տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Եր., 1951: Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Եր., 1954: Նույնի՝ Հայ գրական լեզվի պատմություն, Եր., 1961: Վ. Առաքելյան, Ակնարկներ հայ գրական լեզվի պատմությունից IV դ./, Եր., 1981:

գործնական - ուսուցողական նշանակությամբ՝ շարադասության վերաբերյալ խիստ հակիրճ և միայն ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ են պարունակում նաև այս շրջանում հրատարակված գրաբարի բոլոր ուսումնական ձեռնարկներն ու դասագրքերը:⁴⁴

Շարադասության որոշ հարցեր նորովի մեկնաբանություն են ստացել նաև գրաբարի առանձին վիճակներին, առանձին հեղինակների լեզվական ժառանգությանը, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության լեզվաոճական քննությանը նվիրված, նաև գրաբարի շարահյուսության մի շարք իրողությունների՝ համաժամանակյա կտրվածքով կատարված արժեքավոր ուսումնասիրությունների մեջ:⁴⁵

Այնուհանդերձ գրաբարի շարադասական համակարգի՝ քերականագիտության մեջ արմատացած նկարագրության վերանայման ծավալուն փորձերն այս շրջանում առաջին հերթին կապված են գրաբարի որոշիչ - որոշյալ և հատկացուցիչ - հատկացյալ անվանական բառակապակցությունների հանգամանալի ուսումնասիրությունների հետ:⁴⁶ Սրանցում ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացված են գրաբարի անվանական լրացումների շարադասության առանձնահատկությունները և որ կարևոր է, շատ իրողությունների նկատմամբ ավանդական պատկերացումները լրացվում կամ ճշգրտվում են միանգամայն նորովի մեկնաբանություններով:

⁴⁴ Տե՛ս Ս. Արեղյան, *Գրաբարի քերականություն*, Եր., 1936: *И. Кусикян, Очерки по историческому синтаксису литературного армянского языка*, М., 1959; Ա. Արրահամյան, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Եր., 1964: Պ. Շարաբխանյան, *Գրաբարի դասընթաց*, Եր., 1974: Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Եր., 1976: Գ. Խաչատրյան, 1989: Ս. Մինասյան, *Ղասական հայերենի նկարագրական քերականություն*, Երուսաղեմ, 1996: Գ. Թոսունյան, Լ. Խաչատրյան, *Գրաբարի ձեռնարկ*, Եր., 2003:

⁴⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, *Գր. Նարեկացու լեզուն և ոճը*, Եր., 1975: Նույնի, *Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն ու ոճը*, Եր., 1984: Ռ. Հովհաննիսյան, 1972: Վ. Քոսյան, 1980: Վ. Համբարձումյան, 1990: Նույնի՝ Հովհաննես Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» լեզու և ոճը, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պր. 1, Եր., 1981: Գ. Բաղդիշյան, *Սեբեոսի լեզուն և ոճը*, «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պր. 1, Եր., 1981: Էդ. Սկրտչյան, 1999: Գ. Խաչատրյան, *Գրաբարի միակազմ նախադասությունները*, Եր., 2002 և ուրիշներ:

⁴⁶ Տե՛ս Հ. Ավետիսյան, 1972: Նույնի, *Գրաբարի որոշիչ շարադասության և համաձայնության հարցի շուրջ*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», Եր., 2003, թիվ 2: Ս. Մինասեան, *Յատկացուցիչ-յատկացեալ կապակցութիւնը գրաբարում*, Երուսաղեմ, 1974:

Գրաբարի շարադասության հարցերին ուրույն մոտեցում է ցուցաբերում Ա. Սարգսյանը, որի «Դասական գրաբարի տիպաբանական բնութագիրը» աշխատությունը այդ լեզվի շարահյուսական մակարդակի կառուցվածքային քննության առաջին և հաջողված փորձն է:⁴⁷ Գրաբարի շարադասությունն այստեղ հեղինակին հետաքրքրում է այլ լեզուների հետ հայերենի տիպաբանական մերձակցության բացահայտման տեսակետից, ինչը թույլ է տվել քննության ենթարկել «նախադասության հիմնական միավորների փոխդասավորության» մի շարք տարբերակներ իրենց իմաստային և գործառական առանձնահատկություններով:

Առանձին իրողությունների մանրաքննիչ բացահայտումից անցումը դեպի շարադասության, որպես համակարգի համակողմանի ուսումնասիրության՝ հընթացս փորձելով տարբերակել գրաբարում բառերի դասավորության այս կամ այն կարգը պայմանավորող գործոնները, վերջիններիս խմբավորմամբ սահմանել շարադասության սկզբունքները գրաբարում, ի մի բերել և հստակեցնել նրա բնույթի, դերի և գործառույթի մասին եղած պատկերացումները և այլն: Այսպիսի խնդիրներ էր հետապնդում տողերիս հեղինակի թեկնածուական ատենախոսությունը,⁴⁸ որի սահմանափակ ծավալը սակայն հնարավորություն չի տվել դուրս գալ ներգործական կառուցվածքի պատմողական նախադասություններում հիմնական միավորների՝ ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի փոխդասավորության վիճակների մանրամասն նկարագրության շրջանակներից:

Թեև գրաբարի պարզ նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի ամբողջական նկարագրության տեսակետից հաջողված իր ուսումնասիրության մեջ էդ. Մկրտչյանը շարադասությանը վերաբերող հարցերի առումով⁴⁹ նորություն չի բերում, այնուհանդերձ դրվատելի է հեղինակի նպատակադրումը՝ գրաբարի շարադասության ասպարեզում հայերենագիտության ձեռքբերումների համակարգմամբ և գործադրմամբ պարզ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունների համատեքստում հանգամանորեն ներկայացնելու նաև նրա շարադասության մի շարք իրողությունների, մասնավորաբար գլխավոր

⁴⁷ Տե՛ս Ա. Սարգսյան, 1975:

⁴⁸ Տե՛ս Ս. Հայրապետյան, նշվ. թեկն. ատենախոսությունը նաև «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պր., 2, էր., 1985, էջ 59-169:

⁴⁹ Տե՛ս էդ. Մկրտչյան, 1999:

անդամների, ինչպես նաև գոյականական անդամի կառույցների (որոշիչ - որոշյալ, հատկացուցիչ - հատկացյալ, բացահայտիչ - բացահայտյալ) բաղադրիչների փոխդասավորության հարցերը:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

ԳՐԱԲԱՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐ

Շարադասությունը բառերի շարահյուսական կապակցության եղանակ է, և բնականաբար, նրա ուսումնասիրությունը, որ կատարվում է լեզվի շարահյուսական մակարդակում, ուղղակիորեն կապվում է շարահյուսական մի շարք հասկացությունների հետ: Դրանցից մի քանիսի վերաբերյալ (շարադասական բաղադրիչ և շարադասության գործոններ, նրա «ուղիղ» և «շրջված» վիճակներ, շարադասության ազատության ու նրա գործառույթի հարցեր, շարադասական կաղապար և այլն) անհրաժեշտ ենք համարում հակիրճ ներկայացնել մեր ունեցած պատկերացումները:

Նախադասության շարադասական բաղադրիչներ. Նախադասության շարադասությունը ընդունված է դիտել որպես նրա կազմիչների՝ լեզվի ներքին օրինաչափություններից բխող փոխդասավորության ընդունված կարգ, որը ծառայում է նախադասության արտահայտության և բովանդակության պլանների՝ նրա քերականական կառուցվածքի և արտահայտվող մտքի ձևավորմանը:

Մենք միտումնավոր ենք գործածում «նախադասության կազմիչ» հասկացությունը և չենք նույնացնում այն «նախադասության անդամ» - ի հետ, ելնելով այն բանից, որ շատ հաճախ նախադասության շարադասական կառուցվածքի տեսակետից էական նշանակություն կարող են ստանալ նաև այն բառերը կամ կապակցությունները, որոնք մասնակցելով հանդերձ նախադասության ձևավորմանը, քերականորեն սակայն նախադասության անդամ չեն համարվում:⁵⁰ Միևնույն ժամանակ հարկավոր է նկատի ունենալ, որ նախադասության կազմիչները նախադասության կառուցվածքային բաղադրիչներ են, որոնք կարող են արտահայտվել ինչպես բառով, այնպես էլ բառակապակցությամբ: Իսկ վերջինս ձևավորող միջոց է նաև շարադասությունը՝ ի թիվս կապակցության այլ եղանակների՝ համաձայնության և խնդրառության: Այսինքն՝ իբրև կապակցության եղանակ, շարադասությունը առկա է նաև նախադասության կազմիչ հանդիսացող ամբողջական բառակապակցության

⁵⁰ Այդ մասին տես նաև Ա Սարգսյան, 1975, 330-331:

շրջանակներում: Հետևաբար ավելի նպատակահարմար ենք համարում շարադասությունը բնութագրել որպես *շարադասական միավորների* լեզվի ներքին օրինաչափություններով պայմանավորված փոխդասավորություն, որը նպաստում է բառակապակցության իմաստի կամ նախադասության մտքի ձևավորմանը: Այսպիսի մոտեցումը հնարավորություն է տալիս «շարադասական միավոր»-ի հասկացության տակ, իբրև նախկինում մեր ունեցած պատկերացման ծավալում, տեսնել ոչ միայն «բառով, բառաձևով կամ բառակապակցությամբ արտահայտվող այն անդամները, որոնցով բաղադրվում և ծավալվում է նախադասության սուբյեկտ – ստորոգումային հիմքը»,⁵¹ ոչ միայն քերականորեն նախադասության ոչ անդամ բառերն ու կապակցությունները, որ կարևոր դեր ունեն նախադասության բովանդակային կողմի իմաստային և ոճական լրացուցիչ երանգավորման և առավել հստակեցման տեսակետից, այլև նախադասության անդամի դերով հանդես եկող բառակապակցության ներքին կառուցվածքային բաղադրիչները: Բնականաբար վերոնշյալ շարադասական միավորները չեն կարող հավասարազոր լինել ինչպես նախադասության քերականական ձևավորման մեջ իրենց նշանակությամբ, այնպես էլ իրենց շարադասական գործառույթով: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս տարբերակել լեզվում շարադասական միավորի երկու՝ հիմնական և ոչ հիմնական տեսակներ: Հիմնական միավորների առանձնացումը կատարվում է նախադասության միայն քերականական անդամատման հիմքի վրա, որովհետև նախադասության իմաստային անդամատման դեպքում այդպիսին կարող է դիտվել յուրաքանչյուր շարադասական միավոր՝ առանձին վերցրած կամ այլ միավորների հետ, այդ թվում նաև՝ նախադասության անդամ չհանդիսացող միավորը: Ընդ որում, նախադասության տարբեր կառուցվածքային կամ հաղորդակցական տարատեսակներում հիմնական շարադասական միավորները քանակապես տարբեր են: Այսպես, եթե միակազմ կառույցների տարբեր տեսակներում դրանց թիվը կարող է տատանվել մեկից մինչև երեքի մեջ, չեզոք բայով երկկազմ կառույցները կարող է ունենալ մինչև երկու, ապա ներգործական և կրավորական կառուցվածքի երկկազմ նախադասություններում, դրանց լրիվության աստիճանին համապատասխան՝ կարծում ենք, կարող են առկա լինել մինչև երեքական հիմնական շա-

⁵¹ Տե՛ս Ս. Հայրապետյան, 1985, 73:

րադասական միավորներ, իսկ ներգործական սկզբնաձևով պատճառական կառույցներում՝ մինչև չորս այդպիսի միավորներ: Ահավասիկ ասվածին վերաբերող մի քանի օրինակներ (դրանցում հիմնական շարադասական միավորները տրված են շղագրով).

Անվանական միակազմ կառույց (մեկ հիմնական միավոր) – *Խաղաղություն* ընդ ձեզ:

Բայական անդեմ միակազմ կառույց (մինչև երկու հիմնական միավոր) – Վաղվաղակի *զինի* հրեիցն *մատուցանել*:

Միադիմի բայով երկկազմ կառույց (մինչև երեք հիմնական միավոր) – *Քեզ արժան է զիս* այսօր ի հրապարակի *սպանանել*:

Ներգործական երկկազմ կառույց (մինչև երեք հիմնական միավոր) – *Նորա* ի բանտի անդ *անհծանէին զքեզ*:

Պատճառական երկկազմ կառույց ներգործական սկզբնաձևի բայով (մինչև չորս հիմնական միավոր) – *Ղու* ի մերում երկրի *զժողովուրդս խոնարհս կեցուցանես*:

Կրավորական կառուցվածքի երկկազմ նախադասություն (մինչև երեք հիմնական միավոր) – Արդ *խոռվեցաւ ի սրտմտութենէ ակն իմ*:

Բերված օրինակներից դժվար չէ եզրակացնել, որ հիմնական շարադասական միավորներ ենք համարում ոչ միայն միակազմ կառույցի գերադաս անդամն ու երկկազմ նախադասության գլխավոր անդամները, այլև կրավորական կառույցի ներգործման խնդիրը, անցողական կառույցի տարատեսակներում նաև բուն և հետևանքի ուղիղ խնդիրները: Այդպես ենք վարվում՝ ելնելով մյուս լրացումների համեմատությամբ սեռի խնդիրների շարահյուսական գործառույթի առանձնահատկություններից: Այսպես, ուղիղ խնդիրը, իբրև գործողության անմիջական օբյեկտի արտահայտիչ, գործողությունը դեպի որոշակի առարկան կոնկրետացնող իր դերով միանգամայն անհրաժեշտ է անցողական բայով նախադասության բովանդակության լիարժեք դրսևորման տեսակետից: Այդպիսի բայի իմաստը կոնկրետանում է միայն ուղիղ խնդրի հետ կապակցության առկայությամբ, և խնդիրն իր դերով այդպիսի կառույցներում չի զիջում նույնիսկ ենթակային: Ավելին, քանի որ բայ – ստորոգյալն իր մեջ պարունակում և իրենով դրսևորում է նաև ենթակայի գաղափարը, ապա վերջինիս զեղչումը գրեթե չի ազդում նախադասության բովանդակային պլանի վրա: Մինչդեռ խնդրի զեղչումը անցողական

բայը զրկում է իմաստի կոնկրետությունից, ուրեմն և նախադասությունը՝ բովանդակության լիարժեքությունից: Այսինքն՝ կառուցվածքայնորեն թերի պիտի համարել ոչ միայն «*Տեսի գրեզ*», այլև «*Ես տեսի*» ներգործական կառուցվածքի նախադասությունները:

Ինչպես կտեսնենք հետագա շարադրանքի մեջ, այսպիսի կառուցում նաև շարադասության տեսակետից է ուղիղ խնդիրն էապես առանձնանում մյուս բայական լրացումներից և կառույցի շարադասությունը կարգավորող իր ակտիվ գործառույթյամբ չի զիջում ենթակային: Նախադասության ձևավորման տեսակետից գրեթե նույնանման դեր և շարադասության առումով նույնպիսի առանցքային գործառույթուն ունի նաև մյուս սեռի խնդիրը՝ կրավորական կառույցի ներգործման խնդիրը: Իրենց ստորոգյալների նկատմամբ և ստորոգյալների միջոցով նաև կառույցների ենթակաների նկատմամբ սրանց փոխդասավորությունը դառնում է ներգործական կամ կրավորական բայով յուրաքանչյուր ծավալուն կառույցի շարադասական առանցքը, որից էլ այս կամ այն չափով կախված է մյուս շարադասական միավորների դասավորությունը նմանօրինակ կառույցներում: Ի դեպ, որքան կայուն է առանցքի միավորների շարադասությունը, այնքան սահմանափակ է այդ առանցքի շուրջը մյուս խնդիրների ու պարագաների ազատ դրափոխման հնարավորությունը: Այդպես է անգլերենում, ֆրանսերենում և կայուն շարադասությամբ բնորոշվող այլ լեզուներում: Եվ ընդհակառակը, հիմնական միավորների փոխդասավորության ազատ կարգի պայմաններում, որն առկա է ռուսերենում, արդի հայերենում, գրաբարում և այլ լեզուներում, ակնհայտորեն ազատ է նաև խնդիրների ու պարագաների շարադասությունը: Սա նշանակում է, որ շարադասության բնույթը որոշելիս պիտի ելնել նախադասության հիմնական շարադասական միավորների փոխդասավորության վիճակից: Եթե այն կայուն է, անկախ լեզվում նախադասություն կազմող այլ միավորների ազատ տեղաշարժման կարողությունից, շարադասությունն իր ամբողջության մեջ կայուն պիտի համարել: Այդպես էլ՝ որոշ միավորների կայուն դիրքը նախադասության կազմում ոչնչով չի խանգարում ընդհանուր առմամբ ազատ համարելու շարադասությունն այն լեզուներում, որոնցում հիմնական շարադասական միավորների փոխդասավորության կայուն վիճակ գոյություն չունի:

Շարադասության բնույթը. Հարկ է նշել, որ շարադասության ընդհանուր բնույթի սահմանման հարցում մասնավոր երևույթները կարևոր չհամարելով հանդերձ, չենք էլ անտեսում: Եթե դրանք չեն համապատասխանում կամ հակադրվում են շարադասության բնույթի վերաբերյալ մեր ընդհանուր պատկերացմանը, որը, ինչպես ասվեց, կառուցվում է հիմնական միավորների փոխդասավորության բնույթի հաշվառմամբ, և եթե այդ մասնավոր երևույթները ապացուցվում են օրինակների որոշակի քանակի առկայությամբ, ապա դիտվում են ոչ իբրև ընդհանուր միտումի ժխտում, այլ լոկ որպես մասնավոր փաստի նկարագրություն, որը լավագույն դեպքում կարող է այս կամ այն չափով ճշգրտել ընդհանուր պատկերացումը, բայց փոխել այն՝ ոչ: Այսպես, արդի հայերենի նախադասության շարադասությունն ընդհանուր առմամբ ազատ է համարվում, նկատի ունենալով հիմնական միավորների փոխդասավորության տարբերակների առատությունը: Սակայն փաստերը վկայում են, որ հիմնական միավորների ազատ շարադասության մասին խոսք լինել չի կարող «Քարը կոտրեց փայտը», «Արտադրությունը պայմանավորում է սպառումը» տիպի նախադասություններում, հարաբերական դերանուն - ենթակայով կառույցներում, հեղինակային խոսք - նախադասություններում և այլն:⁵² Այսպիսի դեպքերը՝ որպես մասնավոր միտումի արտահայտություններ, հակադրվելով նախադասությունների գերակշիռ մասում հիմնական միավորների ազատ շարադասվելու փաստին, իհարկե, չեն ժխտում այն, սակայն անվերապահորեն ճշգրտում են մեր պատկերացումը արդի հայերենի շարադասության ոչ թե բացարձակ, այլ միայն հարաբերականորեն ազատ բնույթի մասին:

Ձ. Գրինբերգը, լեզուների շարահյուսական կառուցվածքի տիպաբանական քննության նպատակով առաջադրելով «բառերի հիմնական կարգի (հաջորդականության) տիպաբանության» մեթոդը, գտնում էր, որ վերջինիս համար լեզուների դասակարգման ելակետ է ծառայում առաջին հերթին յուրաքանչյուր լեզվում նախադասության հիմնական միավորների փոխդասավորության իշխող վիճակը:⁵³ Սակայն միևնույն ժամանակ նա իրավացիորեն այդպիսի վիճակը համարում է նախնական, գիտակցելով, որ օբյեկտիվ հիմք ունենալով հանդերձ, այն դեռևս

⁵² Տե՛ս *Խ. Քաղիկյան*, 1976, 45:

⁵³ *Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Ստեփանով, Основы языкознания. М., 1963, стр. 139-141.*

ամբողջական պատկերացում չի տալիս դասակարգվող լեզուների շարահասական առանձնահատկությունների և ընդհանրությունների մասին: Այդ պատճառով՝ դասակարգվող խմբերը ենթախմբերի տրոհելիս ստիպված է հաշվի առնել նաև շարահասական բնույթի լրացուցիչ հատկանիշներ:

Չնդեվրոպական լեզվաբանության արդի վիճակը դեռևս թույլ չի տալիս ունենալ այդ լեզվում նախադասությունների շարահասական կառուցվածքի ամբողջական ու սպառնիչ պատկերացում, այնուամենայնիվ բազմաթիվ փաստերը հիմք են տալիս արձանագրելու, որ այդ լեզվին շարահյուսական տեսակետից բնորոշ է եղել «նախադասություն կազմող միավորների հարաբերական ինքնուրույնությունը»,⁵⁴ ինչը նախադասության կազմիչների քերականական հատուկ ձևավորման և զարգացած համաձայնության պայմաններում նվազագույնի է հասցրել շարահասության քերականական դերը:⁵⁵

Ամենայն հավանականությամբ հնագույն հայերենն էլ շարահասության առումով իր մեջ պիտի պահպանած լիներ հնդեվրոպականի հիմնական հատկությունները: Այդ տպավորությունն է թողնում մի կողմից վիպասանական հատվածների լեզվի քննությունը, մյուս կողմից՝ հնդեվրոպական այլ հին լեզուների (հին հունարեն, հին հնդկերեն) հետ դասական հայերենի համեմատությունները:⁵⁶ Վերջինս իր շարահասական առանձնահատկություններով հիմնականում հարազատ է վիպասանական հատվածների լեզվական իրողություններին, հետևաբար իր վրա ունի հնդեվրոպականի ազատ շարահասության կնիքը:

Միևնույն ժամանակ համոզված ենք, որ վերը ասվածը պետք է ընդունել որոշակի վերապահությամբ, հենց թեկուզ այն պատճառով, որ վիպասանական պատառիկների չնչին ծավալը թույլ չի տալիս ունենալու մեր լեզվի նախագրային վիճակի շարահյուսական տարբերակների ամբողջական պատկերը (ի տարբերություն նախագրային հայերենի ձևաբանական տարբերակների, որոնք համեմատաբար ճոխ են ներկա-

⁵⁴ Տե՛ս **A. Meillet**, *Interoduction a l' etude comparative des langues indo-europe'ennes*, Paris, 1903, p. 363.

⁵⁵ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, *Հայոց լեզվի պատմություն, Նախագրային ժամանակաշրջան*, Եր., 1987, էջ 46:

⁵⁶ Ավելի մանրամասն տե՛ս **Ս. Հայրապետյան**, *Գլխավոր անդամների դիրքային հարաբերակցությունը գրաբարում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1982, թիվ 1, էջ 193-202:

յացված): Յետևաբար նախագրային հայերենի շարադասական առանձնահատկությունների վերաբերյալ մեր պատկերացումները մնում են գերազանցապես ընդհանուր դատողությունների մակարդակի վրա, որոնք հիմնականում ձևավորվում են վիպասանական հատվածների լեզվում դիտարկված շարադասական իրողությունների հետ հին գրական հայերենի համապատասխան փաստերի ուղղակի համեմատությունների հիմքի վրա, համեմատություններ, որոնք վերոնշյալ պատճառով ամբողջական լինել չեն կարող:

Մյուս կողմից, որ ավելի կարևոր է, վիպասանական հատվածների նույնիսկ փոքրածավալ լեզվանյութի ուսումնասիրությունը բավարար հիմքեր է տալիս այն դատողության համար, որ իբրև ժառանգություն պահպանելով հանդերձ հնդեվրոպական լեզվի շարադասության ազատությունը՝ հնագույն հայերենը զուգորդում է իր մեջ խոր հնությունից եկող երևույթները նոր սաղմնավորվողների հետ՝ շարահյուսական որոշ կառույցներում արդեն դրսևորելով բաղադրիչների փոխդասավորության կայունացման թույլ միտումներ, որոնք հետագայում ավելի նկատելի են դառնում:

Այսպես, եթե վիպասանական հայերենը գլխավոր անդամների փոխդասավորության հարցում պահպանում է հնդեվրոպականի լիակատար ազատությունը (հմմտ. *երկներ երկին և ծուխ ելաներ, հեծալ արքայն և ոսկի տեղայր, տեղայր մարգարիտ և վիշապագունք գողացան, ճաշ գործեալ Արգաւանայ և Արտավազդայ ոչ գտեալ*), և շարադասական տարբերակներից որևէ մեկը նույնիսկ չնչին քանակական առավելություն չունի մյուսի նկատմամբ, ապա գերակշռող է որոշչի նախադաս և գերազանցապես անհամաձայնեցված գործառությունը (*հուր հեր, բոց մորուս շիկափոկ պարան, սէզն Տրդատ*), իսկ հատկացուցիչ - հատկացյալ շարահյուսական կառույցն ունի լրացման բավականին նկատելի հետադաս վիճակ, ինչպես՝ *դստերս Ալանաց, ի փեսայութեանն Արտաշիսի, տեղի սպարանից, զվարգելն եղջերուաց* և այլն:⁵⁷ Խնդրային շարահյուսական հարաբերություն ձևավորող եզրերի՝ ներգործական բայի և կրող խնդրի փոխդասավորության տեսակետից ևս վիպասանական հայերենը, պարզվում է, արդեն չունի հնդեվրոպականին բնորոշ բացահայտ ազատությունը և արդեն նկատելիորեն առավելություն է տալիս խնդրի հե-

⁵⁷ Ավելի մանրամասն տես **Գ. Զահուկյան**, 1987, 369:

տաղաս գործառույթյանը (*կռել կոփել զդուռնն, տացէ հագարս, հանեալ զպարան, ցաւեցոյց զմէջք*), որն արդեն հինգերորդ դարի երկրորդ կեսից համարվում է ուղիղ խնդրի ընդհանուր առմամբ կանոնական դիրք մեր մատենագրության լեզվում:⁵⁸

Գրաբարում նախադասության հիմնական միավորների փոխդասավորությունը ակնհայտորեն ազատ է, և նույնիսկ ոչ ծավալուն բնագրային հատվածներում կարելի է հանդիպել այդ միավորների զուգորդման բոլոր հնարավոր տարբերակներին: V դարի հայ գրականության բնագիր և թարգմանական համապատասխան հատվածների լեզվի՝ մեր կողմից արված վիճակագրական քննությունը* հավաստում է, որ թեև հին և նոր գրական հայերեններում հիմնական միավորների փոխդասավորության հնարավոր տարբերակների քանակական հարաբերակցությունը զգալիորեն խախտված է, այնուամենայնիվ մեր լեզվի այս երկու տարբեր համաժամանակյա կտրվածքներում հիմնական միավորների զուգորդման առանցքային տարբերակները համընկնում են՝ SPO և SOP: Մյուս չորս տարբերակներից երկուսը՝ POS և OPS, առավել կան վազ հաճախականությամբ առկա են բնագրային բոլոր հատվածներում, մինչդեռ համապատասխան աշխարհաբար թարգմանություններում մեծամասամբ ձուլվում են առանցքային տարբերակների մեջ: Սա նշանակում է, որ դրանք թեև արդի հայերենին անհարազատ իրողություններ չեն, սակայն ի տարբերություն գրաբարի, նոր լեզվում սակավ գործածական են և թարգմանություններում սովորաբար փոխարինվում են զուգորդման հիմնական համարվող տարբերակներով: Սա է պատճառը, որ վերջիններս գրաբարի համեմատությամբ արդի հայերենում ակնհայտորեն ընդգծված գործառույթուն ունեն: Եթե զուգորդման հնարավոր վեց տարբերակներն ընդգրկող 100 նախադասություններից

⁵⁸ Ավելի մանրամասն տես՝ Ս. Հայրապետյան, Ուղիղ խնդիրը դասական գրաբարում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», թիվ 9, 1981, էջ 71-84:

* Վիճակագրական հաշվումներն արվել են V դ. հեղինակներից քաղված 100 նախադասությունների հիման վրա (Եգն., գ. II, գլ. Ա-Գ, Կոր., գլ. Բ-Դ, Բուզ., դպր. IV, գլ. Ա-Բ, Ղուկ., գլ. Ա, Գործ., գլ. Ե, Սատր., գլ. ԺԱ, Եղ., էջ 141-145, ՄԽՊՅ, գ. II, գլ. Բ-Է).

Շարադասական տարբերակների հարաբերակցությունը %-ով	SPO	SOP	PSO	POS	OPS	OSP
Հին գրական հայերենում	35	31	18	5	6	5
Արդի գրական հայերենում	51	37	2	3	3	4

բնագրային հատվածների աշխարհաբար թարգմանություններում զուգորդման հիմնական տարբերակներով է դրսևորվում 88%-ը, ապա համապատասխան գրաբար հատվածներում՝ միայն 66 %-ը: Դրա կողքին՝ գրաբարում ակտիվ դրսևորում ունի նաև հիմնական միավորների զուգորդման PSO տարբերակը (18%), որն արդի հայերենում սակավ գործածվողներից մեկն է, իսկ վերոհիշյալ հատվածներից ընտրված նախադասությունների աշխարհաբար թարգմանություններում ամենանվազն է: Այս տարբերակը գործածության հաճախականությամբ թեև գրաբարում ընդհանուր առմամբ զիջում է հիմնական համարվող SPO և SOP տարբերակներին, սակայն V դարի որոշ հեղինակներից ընտրողաբար վերցված շատ հատվածներում նաև գերազանցում է դրանցից երկրորդին (SOP): Սա թույլ է տալիս կարծելու, թե ի տարբերություն արդի հայերենի, գրաբարն ունի ենթակայի, ստորոգյալի և խնդրի փոխդասավորության ոչ թե երկու, այլ երեք հիմնական տիպեր՝ SPO, SOP և PSO:

Այսպիսով, հայերենի համաժամանակյա տարբեր վիճակներում նախադասության հիմնական միավորների փոխդասավորության տարբերակների քանակական գործառության հաշվառումը հստակորեն փաստում է, որ այդ միավորները գրաբարում շարադասորեն ավելի անկայուն ու շարժունակ են, քան արդի հայերենում: Սրանից հետևում է, որ գրաբարում նախադասության շարադասական կառուցվածքն իր անբողջության մեջ ավելի դինամիկ և ազատ բնույթ ունի: Եվ դա իրոք այդպես է: Սակայն ասվածը հիմքեր չի տալիս խորհելու նրա կամայական կամ չպատճառաբանված բնույթի մասին: Ինչպես լեզվական կառուցվածքի յուրաքանչյուր օղակում, այնպես էլ շարադասության մեջ քառսի, կամայականության անհնարիությունը բխում է անպայմանորեն առկա, սակայն հաճախ բավական դժվարությամբ բացահայտվող քերականական, իմաստային և ոճական նորմերից: Այլ կերպ ասած՝ շարադասությունն այն բնագավառն է, որում արտացոլվում են լեզվաբանության տեսական խնդիրները՝ քերականության և տրամաբանության, լեզվի և խոսքի, շարահյուսության և ձևաբանության, նախադասության և բառակապակցության փոխհարաբերությունները: Անհրաժեշտ ենք համարում նաև ավելացնել, որ նման բազմատեսանկյունությունը սոսկ շարադասության մենաշնորհը չէ, այլ բնորոշ է լեզվական բարդ մեխանիզմի բոլոր համակարգերին: Դրանք այնպես են բարդված իրարով, որ

«փորփրել» որևէ համակարգի ներքին կառուցվածքը, բացահայտել նրա դերն այդ մեխանիզմի մեջ կարելի է միայն մյուսների հետ նրա ունեցած բազմակողմանի հարաբերությունների ուսումնասիրման ճանապարհով: Լեզվում ամեն ինչ փոխկապակցված է: Հակառակ դեպքում, ինչպես գրում է Շ. Բալլին. «Միայն զարմանալ կարելի է, թե ինչպե՞ս կարող են այդքան խճճված համարարգերի անիվները համաձայնեցված շարժում կատարել»: ⁵⁹ Հետևաբար աշխատել ենք գրաբարի շարադասության ազատ բնույթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետը ստուգապես հիմնավորել՝ քննության ենթարկելով այն ոչ թե մեկ, այլ միաժամանակ տարբեր՝ քերականական, իմաստային և ոճական հայեցակետերով:

Շարադասության գործառույթը. Մեր նախորդ աշխատանքում ⁶⁰ մանրազնին քննության են ենթարկվել գրաբարի շարադասության գործառույթի խնդիրները, և առաջին անգամ տեսական հիմնավորում է ստացել շարադասության քերականական դերի հարցը գրաբարում: Չնայած իր ակնհայտ ազատությանը, պարզվում է՝ գրաբարի շարադասությունը ամենևին էլ զուրկ չէ քերականական նշանակությունից: Եվ հակառակ այն կարծիքի, թե «նախադասության միավորների գծային հաջորդականության փոփոխությունները գրաբարում շարահյուսական հարաբերությունների փոփոխություններ չեն կարող առաջացնել», ⁶¹ կարելի է բերել բազմաթիվ փաստեր, երբ շարադասությունը ոչ միայն ծառայում է նախադասության քերականական անդամատմանը, այլև երբեմն դառնում է դրա միակ շարահյուսական միջոցը: Միանգամայն այդպիսին է նրա դերը մի շարք կառույցներում: Սահմանափակվենք մեկ - երկու օրինակներով: Այսպես, բացառապես շարադասության հիման վրա է հարկադրական բայ - ստորոգյալով կառույցներում տրականաձև ենթակայի և խնդրի տարբերակումը. ենթական նույնահոլով բառերից առաջինն է, խնդիրը՝ երկրորդը (հմմտ. *Նոցա* հարկ է դիպան ելանել *զորացն Պարսից / Նրանք* պետք է դեմ դուրս գան *պարսից գորքերին/* և *Չորացն Պարսից* հարկ է դիպան ելանել *նոցա / Պարսից գորքերը* պետք է դեմ դուրս գան *նրանց/*): Շարադասության քերականական արժեքն ակն-

⁵⁹ Տե՛ս *Յ. Բալլի, Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 28.*

⁶⁰ Տե՛ս *Ս. Հայրապետյան, 1985:*

⁶¹ Տե՛ս *Ա. Սարգսյան, 1975, 343:*

առու է նաև պակասավոր բայով գրաբարյան կառույցներում (հմմտ. *էր այր մի քրիստոնեայ /Կար մի քրիստոնյա մարդ/ և Այր մի էր քրիստոնեայ /Մի մարդ քրիստոնյա էր/*), անվանական ստորոգյալի զեղչված հանգույցով նախադասություններում (հմմտ. *Կերակուր իւր՝ արմատք բանջարոց /Նրա կերակուրը բույսերի արմատիքն է/ և Արմատք բանջարոց՝ կերակուր իւր /Բույսերի արմատիքը նրա կերակուրն է/*, այդպես էլ՝ *Ձէն հանճարոյ՝ շրթունք իմաստունք և Շրթունք իմաստունք՝ զէն հանճարոյ*): Կարելի է բերել նաև ոչ քիչ թվով այլ փաստեր, որտեղ շարադասությունը կառույցների քերականական անդամատման հիմնական միջոցն է: Բազմաթիվ այլ փաստեր էլ, ինչպես կերևա շարադրանքից, գալիս են ապացուցելու, որ, եթե այս ամենով հանդերձ՝ շարադասությունը գրաբարում ընդհանուր առմամբ նախադասության քերականական անդամատման հիմնական միջոցը չէ, այնուամենայնիվ որպես այդպիսին անտեսել այն՝ ճիշտ չի լինի: Եթե ընդունենք էլ, որ նախադասության անդամների տարբերակման հարցում շարադասության դերը գրաբարում ընդհանուր առմամբ իրոք սահմանափակ է, նույնիսկ այս դեպքում արդարացի չի լինի նրա քերականական նշանակության անտեսումը: Իսկ դա առաջին հերթին այն է, որ անկախ լեզվի թեքական կամ անջատական կառուցվածքից՝ շարադասությունը բոլոր լեզուներում (նաև գրաբարում) ունի մեկ այլ՝ շատ կարևոր քերականական գործառույթ: Դա այն է, որ կապակցության մյուս եղանակների հետ նա ձևավորում է բառակապակցություն կամ նախադասություն՝ հանդես գալով որպես դրանց արտաքին ձև:

Գրաբարում շարադասության քերականական գործառույթյան մասին մեր պատկերացումն ամբողջական ու ավարտուն դարձնելու նպատակով նաև ավելացնենք, որ շարադասությունը ոչ միայն ձևավորում է նախադասության բովանդակությունը, այլև նույն նախադասության միավորների տարբեր փոխդասավորություններով առաջ է բերում վերջինիս իմաստի նրբերանգային տարբերակումներ: Եվ չնայած այն բանին, որ շարադասությունը երբեք էլ նախադասության բովանդակության նրբերանգային տարբերակներ ծնող միակ կամ նույնիսկ հիմնական միջոցը չէ (դրան են ծառայում նաև նախադասության տրամաբանական շեշտը, հնչերանգը), այնուամենայնիվ շարադասությունը շահե-

կանորեն առանձնանում է դրանցից այն բանով, որ նրա վերոհիշյալ գործառույթունը դրսևորվում է և՛ բանավոր, և՛ գրավոր խոսքում:

Վերն ասվածը և բազմաթիվ այլ փաստեր հիմք են տալիս համոզված պնդելու, որ, իրոք, խոսք լինել չի կարող գրաբարում շարադասության ընդհանրապես ազատ բնույթի մասին: Այն չի կարող բացարձակորեն ազատ լինել, որովհետև անկայուն շարադասություն ունեցող բոլոր լեզուների նման՝ այստեղ էլ գոյություն ունի մի սահման, որից այն կողմ նախադասության միավորների տեղաշարժերը խախտում են նրա շարահյուսական կառուցվածքի ճշտությունն ու շարահյուսական հենքի ամբողջականությունը, նրա բովանդակության պլանի ընդհանրականությունը՝ այլևս բացառելով կառույցի բովանդակության նրբերանգավորումները կամ էլ վերջին հաշվով հանգեցնելով նախադասությամբ արտահայտվող մտքի խաթարմանը: Իսկ շարադասության ոչ բացարձակ ազատությունը հիմք է հանդիսանում նրա տարբերակայնությունը պայմանավորող լեզվական գործոնների որոնման և հիմնավորման, թեև միանգամայն հասկանալի է, որ այդ պայմանավորվածությունը, ի տարբերություն կայուն շարադասություն ունեցող լեզուների, գրաբարի նման թեքական լեզվում պիտի համեմատաբար թույլ դրսևորում ունենա:

Շարադասություն և հնչերանգ. Լեզվաբանական գրականության մեջ նշվել է այն սերտ կապը, որ խոսքին նոր երանգներ հաղորդելու կարողության առումով գոյություն ունի շարադասության և մեկ այլ քերականական միջոցի՝ հնչերանգի միջև:⁶² Վերջինս, թեև «քերականորեն նշույթավորված չէ», սակայն «հաղորդակցային» կարևոր երևույթ է,⁶³ և այն հանգամանքը, որ շարադասության յուրաքանչյուր փոփոխություն կարող է փոխել նախադասության հնչերանգը, վկայում է լեզվում քերականական արտահայտության այդ երկու միջոցների խորը փոխպայմանավորվածության մասին: Այս իրողությունը ոմանց թույլ է տվել նաև այդ տարաբնույթ միջոցները դիտել իբրև յուրատեսակ հոմանիշներ՝ նրանց միջև առկա կապը բնութագրելով որպես «գործառույթային փոխարինելիության» հարաբերություն:⁶⁴ Իրականում սակայն պատկերը

⁶² *Տե՛ս Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում, Ժող., Եր., 1978: Խ. Բաղիկյան, 1976, 99-100: Ս. Աբրահամյան, ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Եր., 1962, էջ 275: Ս. Հայրապետյան, 1985, 81-83:*

⁶³ *Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 56:*

⁶⁴ *П. Адамец, Порядок слов в современном русском литературном языке, Прага, 1966.*

մեր կարծիքով մի փոքր այլ է: Եթե շարահյուսական երևույթների հոմանշության իրեղեն ապացույցը նրանց փոխադարձ փոխարինելիությունն է, ապա շարադասությունն ու հնչերանգը կարելի է հոմանիշներ համարել միայն այն դեպքում, երբ երկուսն էլ հանդես են գալիս իմաստային գործառույթով: Նման մոտեցումը թույլ է տալիս նախ հնչերանգը բնորոշել ոչ միայն ոճական - արտահայտչական արժեքով՝ իբրև սոսկ լեզվի արտահայտչամիջոցներից մեկը, այլև իմաստային նշանակությամբ՝ իբրև խոսքին իմաստային երանգներ հաղորդող քերականական միջոց: Երկրորդ, ընդգծվում է այն, որ փոխարինելիության սկզբունքը բացարձակ դրսևորում չունի, և շարադասությունն ու հնչերանգը, միմյանց փոխարինելուց բացի, հաճախ միասնաբար կարող են ծառայել միևնույն իմաստի արտահայտմանը՝ դրանով իսկ նպաստելով տվյալ նախադասության մտքի արտահայտչականության աճին:

Իմաստային գործառույթի հիման վրա հնչերանգի և շարադասության հոմանշության վերաբերյալ վերևում ասվածը ընդհանրացնելով՝ նկատենք, որ այդպիսի հոմանշությունը բնութագրական է ազատ շարադասություն ունեցող բոլոր լեզուներին, որտեղ այդ միջոցներից յուրաքանչյուրը կարող է օգտագործվել նախադասության իմաստային կառուցվածքում որևէ բաղադրիչի տրամաբանական շեշտման համար: Իսկ տրամաբանական կամ մտքի շեշտը, ինչպես հայտնի է, հնչերանգի բաղադրամասերից մեկն է և իբրև նախադասության արտասանական բարձրակետ, որը խոսողի տարբեր տրամաբանական նպատակադրումներով պայմանավորված՝ կարող է ընկնել նախադասության յուրաքանչյուր միավորի վրա, նախադասությանը բնորոշ է օրգանապես և առկա է նրա ձևավորման պահից սկսած: Հետևաբար հնարավոր չենք համարում նախադասության շարադասության լուրջ քննություն՝ առանց տրամաբանական շեշտի միջոցով հնչերանգի հետ նրա փոխհարաբերությունների հաշվառման:

Ուղիղ և շրջուն շարադասություն. Շարադասության ազատության սահմանափակ բնույթը գրաբարում ենթադրում է մի կողմից այն կարգավորող գործոնների առկայություն, մյուս կողմից՝ նախադասության միավորների փոխդասավորության տարատեսակների տարբերակում՝ ըստ այդ միավորների շարադասության «ուղիղ» և «շրջված» վիճակների: Ընդ որում, «ուղիղ» և «շրջուն շարադասություն» հասկացություններ

րի վերաբերյալ պատկերացումներն այսօր էլ դեռ լիովին հստակեցված չեն: Սովորաբար «*ուղիղ*» է կոչվում նախադասության միավորների դասավորության բնական կամ սովորական համարվող և քանակապես գերակշռող կարգը, իսկ «*շրջուն շարադասությունը*» դիտվում է որպես շարադասության բնական կամ սովորական վիճակի փոփոխություն, որը ոճական նրբերանգներ է հաղորդում խոսքին՝ «նախադասությունը լիցքավորելով քնարական շնչով, հուզարտահայտչական խորությամբ, մեղդիկ հարստությամբ և համաչափ կշռույթով»:⁶⁵ Սա շրջման ոճարտահայտչական նշանակության սեղմ ու դիպուկ բնորոշում է, որ արվել է տասնամյակներ առաջ Վ. Առաքելյանի կողմից և առանց էական տարբերությունների ընդունված է արդի հայ շարահյուսագիտության մեջ:⁶⁶

Մեր կարծիքով այսպիսի մոտեցմամբ շրջուն շարադասությունը անբողջովին նույնացվում է ինվերսիայի հետ, մինչդեռ սրանք, ինչպես ասել ենք⁶⁷ և այժմ էլ համոզված կրկնում ենք, նույնիմաստ հասկացություններ չեն և իրականում չեն կարող լիովին ծածկել իրար: Շրջուն շարադասության և ինվերսիայի լրիվ նույնացումը անտեսում է լեզվական փաստերը և խաթարված պատկերացում է տալիս շարադասության գործառական արժեքի մասին: Բանն այն է, որ յուրաքանչյուր ինվերսիա, անշուշտ, շրջում է, սակայն ամեն մի շրջում անպայմանորեն ինվերսիա չէ: Շրջման ոչ բոլոր երևույթները, ինչպես նաև նախադասության ոչ բոլոր միավորների սովորական դիրքերի փոփոխությունները կարող են ծառայել նախադասությամբ դրսևորվող մտքի արտահայտչականության փոփոխությանը: Կարելի է ասվածը հիմնավորել գրաբարի բազմաթիվ լեզվական փաստերով: Այսպես, որևէ ոճական նպատակի չեն ծառայում գլխավոր անդամների սովորական շարադասության (S→P) շրջման դեպքերը «Ի գլուխ մեր *դարձցին մեղք*, գոր գործեցերն», «*եղև խաղաղութիւն* ի մէջ թագաւորաց» կառույցներում: Ընդհակառակը, սրանց ոճական կշռույթն ավելի ակնհայտ է, երբ դրանցում պահպանվում է ենթակայի և ստորոգյալի՝ գրաբարի համար սովորական համարվող S→P հաջորդականությունը, ինչպես՝ «*Մեղք*, գոր գործեցերն, ի գլուխ մեր *դարձցին*» կամ «*Խաղաղութիւն եղև* ի մէջ թագաւորաց»: Այդպես էլ՝

⁶⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1958, 458:

⁶⁶ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 75-92: Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 8-22:

⁶⁷ Տե՛ս Ս. Հայրապետյան, 1985, 83-85:

ոճական արժեք չունեն անվան և նրա լրացումների դասավորության կարգի շրջումը (հմմտ. «*Երկուց անարատաց* ի միասին չէ մարթ լինել» և «*Անարատաց երկուց* ի միասին չէ մարթ լինել») կամ հետադաս ուղիղ և անուղղակի խնդիրների՝ գրաբարում սովորական համարվող հաջորդականության կարգի փոփոխությունը (հմմտ.՝ «*Ասաց առակ մի նոցա*» և «*Ասաց նոցա առակ մի*») և այլն: Այսինքն՝ մենք «*ինվերսիա*» ենք համարում նախադասության միավորների փոխդասավորության բնական կարգի շրջման այն դեպքերը միայն, որոնք պայմանավորված են ոճարտահայտչական խնդիրներով՝ անվանելով դրանք «ոճական շրջում» եզրույթով:⁶⁸

Շատ հաճախ նախադասության միավորի սովորական շարադասության շրջումը ունի իմաստային արժեք. ծառայում է նրա տրամաբանական ընդգծմանը, նախադասությամբ հաղորդվող մտքի մեջ նրան առաջնային պլան մղելուն, հաղորդման գործընթացում նրան ամենակարևոր նշանակություն տալուն: Այսպիսի դեպքերը, որ ընդգրկում են շարադասության բնական համարվող կարգի փոփոխությունների հիմնական մասը, կոչում ենք նախադասության միավորի դիրքի «տրամաբանական շրջում»՝ որոշակիորեն տարբերելով շրջման նախորդ տիպից՝ ոճական շրջումից:

Երբեմն էլ տվյալ միավորի շարադասության բնական կարգը շրջված է ոչ թե նրան լրացուցիչ իմաստային բեռնվածություն հաղորդելու նպատակով կամ նախադասության ոճական գունավորման պահանջով, այլ այդ փոփոխությունը պայմանավորված է քերականական նպատակահարմարությամբ, թելադրված է նախադասության քերականական կառուցվածքի առանձնահատկությամբ: Այդպիսին է, ասենք, ուղիղ խնդրի՝ իր լրացյալին սովորաբար հետադասվող վիճակի շրջումը (նախադասության սկիզբը զբաղեցնելը), երբ այն արտահայտություն է ստանում հարաբերական դերանվամբ («... *գոր* եսպան Շամիրամ»), ենթակայի տեղաշարժն իր սովորական առաջադաս դիրքից դեպի նախադասության վերջը, եթե տվյալ նախադասությունը դառնում է որոշիչ կամ հատկացուցիչ հետադաս երկրորդական նախադասություն ունեցող բարդ ստորադասական կառույցի գերադաս բաղադրիչ (հմմտ.՝

⁶⁸ Նույն նշանակությամբ *Լ. Եզեկյանն* օգտագործում է «շրջադասություն» եզրույթը (տե՛ս *Լ. Եզեկյան, 2003, 366*):

«Բազմութիւն մարդկան բարձին զմարմին նորա» և «Բարձին զմարմին նորա բազմութիւն մարդկան, որ տեղեակ էին նմա») և այլն: Շրջման նմանօրինակ դեպքերը ծառայում են նախադասության կառուցվածքային զանազան տիպերում քերականական հարաբերությունների ճշտիվ արտահայտմանը և, անկասկած, ունեն ցայտուն դրսևորվող քերականական նշանակություն:

Ելնելով այն հանգամանքից, որ տվյալ միավորի սովորական կամ ուղիղ շարադասություն ասելով հասկանում ենք նրա հենց քերականորեն ամենանպատակահարմար դիրքը, որ ծառայում է նախադասությամբ հաղորդվող մտքի քերականորեն լիարժեք ձևավորմանը, այդ միավորի շրջված դիրքը տվյալ նախադասության կառուցվածքային երկրորդ տարբերակում նույնքան ուղիղ պիտի համարել, որքան նրա սովորական դիրքն առաջին տարբերակում: Այսինքն՝ ուղիղ ենք համարում ենթակայի և՛ առաջադաս դիրքը, և՛ հետադաս վիճակը նույն նախադասության կազմում, եթե առաջին դեպքում այդ նախադասությունը հանդես է գալիս իբրև ինքնուրույն պարզ նախադասություն, երկրորդ դեպքում՝ որպես բարդ կառույցի գերադաս բաղադրիչ: Այդպես էլ՝ շարահյուսորեն հարաբերվող միավորների փոխդասավորության կարգը միևնույն կառույցում կարելի է դիտել որպես և՛ ուղիղ, և՛ շրջուն վիճակներ: Օրինակ՝ $S \rightarrow P$ հաջորդականությունը ուղիղ է առաջադաս հեղինակային խոսք - նախադասության գլխավոր անդամների համար, մինչդեռ միանգամայն իրավացիորեն կհամարվի այդ միավորների շրջուն շարադասություն, եթե հեղինակային խոսքը հետադաս է:

Չետևաբար լեզվում նախադասության յուրաքանչյուր զույգ հարաբերվող միավորների համար ուղիղ և շրջուն շարադասության տարբերակումը մենք հիմնում ենք մի կողմից նախադասության յուրաքանչյուր կառուցվածքային տարբերակի քերականական առանձնահատկությունների, մյուս կողմից՝ նախորդող և հաջորդող նախադասությունների հետ նրա քերականական և իմաստային հարաբերությունների ստույգ հաշվառման վրա: Դա թույլ է տալիս նախադասության տվյալ կառուցվածքային տարատեսակի մեջ «ուղիղ» համարել տվյալ միավորի քերականորեն նախընտրելի դիրքը, որն ամենանպատակահարմարն է տվյալ նախադասությամբ արտահայտվող մտքի լիարժեք դրսևորման տեսակետից: Այսպիսի մոտեցմամբ՝ նախադասության միավորի «քերա-

կանական դիրքի» մեր ըմբռնումը էապես տարբերվում է մասնագիտական գրականության մեջ եղածից, որը բնութագրվում է բոլորովին այլ հիմունքով՝ «քերականական» համարելով նախադասության կազմում բառի շարահյուսական գործառույթով որոշվող դիրքը:⁶⁹ Որպես նմանօրինակ քերականական միջոց, շարադասությունը, ինչպես կհանդգնենք հետագա շարադրանքի մեջ, գրաբարում նվազագույն դեր ունի: Նշանակում է մեր խոսքը նրանում վերոբերյալ իմաստով «քերականական» շարադասության մասին չէ: Նախադասության միավորի «քերականական դիրք» հասկացության տակ մենք նկատի ունենք տվյալ միավորի այն դիրքը, որը առավելագույնս հիմնավորված է քերականական բնույթի գործոններով: Այդպիսի գործոններ կարող են դիտվել նախադասության կառուցվածքը, կազմությունը, ծավալը, շարադասական միավորի դրսևորման եղանակը (բառով կամ բառակապակցությամբ արտահայտվելը), այլ միավորների հետ նրա շարահյուսական կապերի բնույթը, նրա բառային կամ խոսքիմասային առանձնահատկությունները, համատեքստը, որում հանդես է գալիս տվյալ նախադասությունը և այլն: Այլ կերպ ասած՝ դա նախադասության միավորի քերականորեն նախընտրելի դիրքն է: Քերականական դիրքի այսպիսի ընկալումը ճշտորեն համապատասխանում է նախադասության միավորի ուղիղ շարադասության վերաբերյալ մեր պատկերացմանը: Այսինքն՝ ուղիղ շարադասությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ նախադասության միավորի քերականական շարադասություն՝ «քերականական» եզրույթի մեր կողմից վերը դիտված նշանակությամբ: Այդպես էլ՝ շրջուն շարադասություն ասելով պիտի նկատի ունենալ շարահյուսորեն հարաբերվող միավորների քերականական շարադասության ոչ բոլոր, այլ միայն այն փոփոխությունները, որոնք նախադասությամբ հաղորդվող մտքին տալիս են լրացուցիչ իմաստային կամ արտահայտչական նրբերանգներ:

Շարադասական կաղապարներ. Գրաբարի շարահյուսական կառույցների բաղադրիչների փոխդասավորության համակողմանի վերլուծական նկարագրությունը ենթադրում է այդ կառույցների շարադասական կաղապարների ստեղծում: «Կաղապարը ոչ այլ ինչ է,- գրում է Գ. Ջահուկյանը,- եթե ոչ խոսքի մեջ հնարավոր շարակարգային հարաբե-

⁶⁹ *St'u B. Матезиус, Основная функция порядка слов в чешском языке: В сб. "Пражский лингвистический клуб", М., 1967, стр. 263.*

րությունների սխեման»։ Ասել է թե՛ շարադասական կաղապարը լինելու է կառույցի շարադասության նկարագրության սխեման։ Իբրև այդպիսին, նախադասության շարադասության կաղապարումը կատարում ենք նրա միավորների՝ մասնագիտական գրականության մեջ ընդունված տառային անվանումներով (P-ստորոգյալ, S-ենթակա, O-խնդիր, A-պարագա), նաև որոշ միավորների լեզվաբանական եզրույթների կրճատ ձևերով, ինչպես՝ «Կոչ.»՝ կոչական, «Ձայն.»՝ ձայնարկություն և այլն։ Նախադասության շարադասությունը կաղապարելիս նրանում առկա գոյականական բառակապակցությունը համարում ենք նախադասության մեկ ամբողջական միավոր, որը նախադասության մեջ կարող է հանդես գալ տարբեր շարահյուսական պաշտոններով։ Սա թույլ է տալիս նախադասության շարադասական կաղապարի մեջ ոչ միայն բացահայտիչ - բացահայտյալ, այլև որոշիչ - որոշյալ և հատկացուցիչ - հատկացյալ գոյականական կապակցությունը դիտարկել իբրև նախադասության մեկ շարադասական բաղադրիչ։ Այդպես ենք վարվում ոչ միայն ելնելով այն բանից, որ, ինչպես իրավացիորեն նկատել է Գ. Ջահուկյանը, «գոյականական բառակապակցությունը ... նախադասության կազմում ունի նույն գործառությունը, ինչ գոյականական առանձին բառաձևը»։⁷⁰

Նախադասության շարադասական կաղապարման ժամանակ նրանում առկա գոյականական բառակապակցությունը դիտում ենք իբրև շարադասական մեկ բաղադրիչ՝ նկատի առնելով նաև այն, որ բառակապակցության ներսում գերադաս և լրացական անդամների փոխդասավորության կարգն ինքնակա է՝ գերազանցապես անկախ տվյալ նախադասության շարադասական կառուցվածքի առանձնահատկություններից, նախադասության միավորների գծային տվյալ հաջորդականությունը պայմանավորող քերականական, ոճական կամ իմաստային գործոններից։ Ավելացնենք նաև, որ նախադասության ինչ միավորի դերում էլ հանդես գա անվանական բառակապակցությունը՝ ենթակայի, խնդրի, պարագայի, կոչականի, թե այլ, նրա բաղադրիչների հետևառջությունը սովորաբար չի ընդմիջարկվում նախադասության այլ կազմիչներով, այսինքն՝ ինչպիսի վերադասավորումներ էլ տեղի ունենան նախադասության միավորների գծային հաջորդականության մեջ, որպես նախադասության միավոր, գոյականական բառակապակցությու-

⁷⁰ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Եր., 1969, էջ 110:

նը, չնչին բացառություններով հանդերձ, իր ամբողջականությունը հիմնականում պահպանում է:⁷¹

Ընդամին, կասկածից վեր է, որ նման բառակապակցության մեջ գոյականի և նրա լրացման փոխդասավորությունը գրաբարում որևէ նշանակություն չի կարող ունենալ իր կազմում այդպիսի բառակապակցություն ունեցող նախադասությամբ դրսևորվող մտքի, նրա հաղորդակցական արժեքի և ընդհանուր շարադասական կառուցվածքի ձևավորման վրա: Այսպես, որոշիչ շարադասությունը համարվում է «գրաբարի շարահյուսական համակարգի կարևորագույն օղակներից մեկը»,⁷² քանի որ բառակապակցության կազմում գերադաս գոյականական անդամի նկատմամբ որոշիչ լրացման նախադաս կամ հետադաս դիրքը էական նշանակություն ունեցող գործոն է իր լրացյալի հետ լրացման քերականական համաձայնության դրսևորման տեսակետից. հետադաս դիրքում գրաբարի որոշիչը մեծամասամբ համաձայնում, իսկ նախադաս դիրքում սովորաբար չի համաձայնում գոյական որոշյալին:

Այս հանգամանքով է պայմանավորված այն հատուկ ուշադրությունը, նաև մշտական հետաքրքրությունը, որ ավանդաբար պահպանվում է մեզանում գրաբարի որոշիչ շարադասության և համաձայնության հարցում՝ երբեմն - երբեմն տեղի տալով նոր տարակարծությունների, թեև վերջին շրջանում հատկապես Յ. Ավետիսյանի կողմից մանրամասն վիճակագրական քննությամբ արված հիմնավոր ու համոզիչ եզրահանգումները, կարծում ենք, միանգամայն սպառիչ ու վերջնական պատասխան են տալիս «որն է գերակշռողը» հարցադրմանը. «Ինչպես ամբողջ գրաբարի առանձին ենթաշրջաններում, այնպես էլ նրա ամբողջ ընթացքում առավել գերակշռողը, հետևաբար և առավել օրինաչափը եղել են որոշիչ ոչ թե հետադաս և համաձայնեցված, այլ ընդհակառակը, նախադաս և չհամաձայնեցված կիրառությունները»:⁷³

⁷¹ Անվանական բառակապակցության մեջ բաղադրիչների շարահյուսական կապի ամուր բնույթը որոշիչ, հատկացուցիչ կամ բացահայտիչ լրացմանը սովորաբար թույլ չի տալիս հեռանալ իր գոյական լրացյալից, թեև V դարի գրաբարում այս ընդհանուր կանոնից նկատված շեղումները քիչ չեն (Այդ մասին մանրամասն տես Յ. Ավետիսյան, 1972, 13-14, էդ. Սկրտչյան, 1999, 135-136). Ինչպես՝ Եւ երդմունս և դաշինս ասէր հաստատել մշտնջենատրս /ՄԽՊՀ, 174/: Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մորուս /ն.տ., 102/: Եւ յալիտենականս նիւթել ձեզ տանջանս /Ագաթ., 261/: Ի նոյն իսկ Գիրս գրեալ է /Եզն., 152/:

⁷² Տես Յ. Ավետիսյան, 2003, 63:

⁷³ Նույն տեղում, 71:

Այս ամենով հանդերձ՝ նախադասության մեջ գոյականի և նրա լրացումների փոխդասավորությունը մնում է որպես փակ համակարգ, որ գործում է հիմնականում բառակապակցության շրջանակներում և առավելապես կարևորություն է ներկայացնում գոյականական բառակապակցության ձևավորման տեսակետից: Նույնը չի կարելի ասել նախադասության այնպիսի միավորների մասին, ինչպիսիք են ենթական, ստորոգյալը, նախադասության ստորոգումային հիմքի ծավալմանը նպաստող պարագաներն ու խնդիրները և այլն: Սրանց, հատկապես ստորոգյալի, ենթակայի, սեռի խնդիրների, նաև կոչականի, վերաբերականի կամ ձայնարկության գծային հաջորդականության փոփոխությունները շատ հաճախ կարևոր նշանակություն են ձեռք բերում նախադասության շարադասական կառուցվածքի ձևավորման առումով, որովհետև, ինչպես պարզ կդառնա հետագա շարադրանքից, իրենց տեղաշարժերով ի գործ են առաջացնելու նախադասության շարադասական այլ բաղադրիչների վերադասավորումներ:

Եթե վերը նշվածին ավելացնենք նաև այն, որ գրաբարի գոյականական բառակապակցություններին նվիրված վերջին շրջանի մի շարք արժեքավոր հրապարակումներում ի թիվս այլ հարցերի՝ գոյականական անդամի լրացումների շարադասության առանձնահատկությունների խիստ հանգամանալի քննությունն արդեն արված է,⁷⁴ ապա միանգամայն արդարացված ու հասկանալի է դառնում մեր աշխատանքում դրանց կրկին անդրադառնալու աննպատակահարմարությունը: Այդ պատճառով էլ գրաբարի շարադասության սույն ուսումնասիրության ոլորտում պարզ նախադասությունն է՝ իր հնչերանգային և կառուցվածքային տեսակների, նախադասության միավորների փոխդասավորության տարբերակների բազմազանությամբ, այդ միավորների շարադասությունը պայմանավորող տարաբնույթ գործոնների մեկնաբանությամբ և դրանց առանձնահատկությունների արձանագրմամբ:

Իսկ ինչից սկսել և ինչ հերթականությամբ իրացնել գրաբարի պարզ նախադասության շարադասության վերլուծությունը: Բնականաբար նպատակահարմար է նման ուսումնասիրության ելակետ ընդունել երկկազմ նախադասությունը՝ քննության ոլորտի մեջ առնելով քերական-

⁷⁴ Տե՛ս Ս. Մինասյան, 1974: Նույնի՝ 1996: 3 Ավետիսյան, 1972: Վ. Քոսյան, 1980: Էդ. Մկրտչյան, 1999:

նորեն երկբևեռ այդ շարահյուսական կառույցի ինչպես համառոտ, այնպես էլ ընդարձակ, ինչպես լրիվ, այնպես էլ թերի տարատեսակները, որոնք հաճախ դրսևորում են շարադասության նկատելի ինքնատիպություն: Իհարկե, հին հայերենի պարզ նախադասության կառուցվածքի քննությունը⁷⁵ մեր նպատակից դուրս է, սակայն նրա շարադասության կաղապարումը գործնականում անհնար է առանց նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունների հաշվառման: Առայժմ սահմանափակվենք մեկ - երկու փաստի նշումով: Այսպես, վիճակագրական հաշվումները համոզում են, որ համառոտ կառույցի ծավալումը ընդարձակումը ակնհայտորեն ավելացնում է ենթակայի և ստորոգյալի դիրքափոխական հնարավորությունները երկկազմ նախադասության կազմում, այդպես էլ՝ ենթակայի (ուրեմն նաև ենթակայի խմբի) զեղչումը գրեթե կրկնակի մեծացնում է ստորոգյալի՝ նախադասության սկզբում հայտնվելու հավանականությունը, կամ անվանական ստորոգյալի մասնակի (հանգույցի) զեղչումը պարտադիր է դարձնում երկկազմ նախադասության մեջ *ենթակա* → *ստորոգյալ* հաջորդականության կարգը, կամ այն, որ ստորոգյալի լրիվ զեղչմամբ թերի նախադասություններում *ենթակա* → *խնդիր կամ պարագա* դասավորությունը դառնում է նախադասության բացարձակ գերակշռող շարադասական տարբերակը և այլն: Կարելի է, անշուշտ, շարունակել երկկազմ նախադասության տարատեսակների շարադասական այլևայլ առանձնահատկությունների թվարկումը, սակայն կարծում ենք, նշվածն էլ բավական է՝ արժևորելու երկբևեռ կառույցների առաջնային նշանակությունն ու կարևորությունը գրաբարի պարզ նախադասության շարադասության ուսումնասիրման տեսակետից:

Միակազմ պարզ նախադասությունները, որ իրենց միակ գլխավոր կամ գերադաս անդամի խոսքիմասային պատկանելության հիման վրա գրաբարում բաժանվում են երեք մեծ խմբերի (բայական, անվանական և բառ - նախադասություն),⁷⁶ շարադասության առումով միանգամայն տարբեր պատկերներ են ներկայացնում: Այսպես, բառ - նախադասությունները, որ V դարի գրաբարում հազվադեպ հանդիպող միակազմ կառույցներ են, իրենց գերազանցապես մենաբառ լինելու պատճառով

⁷⁵ Այդ մասին մանրամասն տես՝ *Էդ. Մկրտչյան, 1999:*

⁷⁶ Տես՝ *Գ. Խաչատրյան, 2002:*

(Լուայ ձայն ... յերկինս՝ ասելով՝ *ալէլուիա* /Յայտն.,ԺԹ,4/), խնդրո առարկայի տեսակետից ընդհանրապես որևէ հետաքրքրություն ներկայացնել չեն կարող: Նույնիսկ այն եզակի դեպքերում, երբ դրանցում կա նաև գլխավոր անդամի հետ քերականորեն չկապվող կոչական, շաղկապ կամ ձայնարկություն (*Ո՛չ, տէ՛ր իմ* /Ծննդ.,ԻԳ,15/: *Այն՛ իսկ*, յարքայութենէ անտի գամ /Ազաթ.,64/: *Բայց ո՛չ*, աղէ առաքեա՛ղու զձեռն քո /Յովբ.,Ա,11/), կառույցի շարադասական կաղապարավորումը միանգամայն անիմաստ է բաղադրիչների միջև քերականական կապի բացակայության պատճառով: Դրան հակառակ՝ բայական միակազմ նախադասությունները, իբրև ստորադասական կապակցություններ, կարող են դրսևորվել գլխավոր անդամի (բայի), նրա խնդիր կամ պարագա լրացումների և հնարավոր այլ միավորների փոխդասավորության բազմաթիվ տարբերակներով: Այնուամենայնիվ դիմավոր բայական միակազմ կառույցների շարադասական կաղապարներն առանձնակի ներկայացնելը գործնականում ավելորդ է դառնում, եթե նկատի ունենանք, որ դրանք, առանց որևէ էական տարբերության, վերաբերում են նաև թերի (ենթակայի զեղչնամբ) երկկազմ նախադասություններին: Սա նշանակում է, որ չկրկնվելու նպատակով այդ կաղապարները բավական է ներկայացել նախադասության վերոհիշյալ կառուցվածքային տեսակներից մեկնում, և այդպես էլ արվում է. այդ կաղապարները նկարագրվում են թերի երկկազմ նախադասությունների շարադասության քննության մեջ: Մյուս կողմից՝ անվանական, ինչպես նաև միադիմի կամ անդեմ բայածներով միակազմ նախադասությունների կառուցվածքային որոշ տարատեսակներ գրաբարում ի հայտ են բերում բավականին ինքնատիպ շարադասական պատկեր: Սա թույլ է տալիս գրաբարի միակազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարների քննության մեջ ծանրանալ գերազանցապես հենց այդ կառուցվածքային տարատեսակների վրա:

Յուրաքանչյուր նախադասության մեջ, ինչպես գրում է Ս. Աբրահամյանը, «առկա է նախադասության բովանդակության հարաբերումը իրականությանը»,⁷⁷ որ նշանակում է, թե նախադասությունը ոչ միայն միտք է հաղորդվում, այլև՝ խոսողի վերաբերմունքը դրա նկատմամբ: Իսկ վերջինիս ձևավորման հիմնական միջոցը, եթե ոչ ամենահիմնա-

⁷⁷ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 2004, 77:

կանը, հաճախ նաև միակը, ինչպես հայտնի է, հնչերանգն է, որի երկու՝ չեզոք և հուզաարտահայտչական կամ հատուկ տեսակներից առաջինը եթե բնորոշ է պատմողական նախադասություններին, ապա երկրորդն իր տարբեր երանգավորումներով հատուկ է համապատասխանաբար հրամայական, հարցական կամ բացականչական նախադասություններին և զգալի ազդեցություն է թողնում այդպիսի նախադասություններում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականություն կարգի ձևավորման վրա, որոնց շարադասությունը, ի տարբերություն պատմողական նախադասությունների, առավել է ենթակա հնչերանգային գործոնի ազդեցությանը, երբեմն էլ գերազանցապես պայմանավորված է դրանով և ամբողջովին ծառայում է նմանօրինակ նախադասությունների հուզահաղորդակցական ուրույն գործառույթի և նշանակության իրականացմանը: Ասվածից հետևում է, որ գրաբարի շարադասության, ամբողջական ներկայացման, նրա առանձնահատկությունների հնարավորինս բացահայտման և մեկնաբանման առումով միանգամայն անհրաժեշտ է հատուկ՝ հրամայական, հարցական կամ բացականչական հնչերանգով նախադասությունների շարադասական կաղապարների քննությունը կատարել պատմողական նախադասություններից առանձին: Իհարկե, այսպիսի քննությունը չի բացառում առանձին դեպքերում կրկնություններն ու ներքին հակասությունները, և դրանցից զերծ ամբողջական վերլուծություն ապահովող քննության եղանակ գտնելն էլ ընդհանրապես հեշտ խնդիր չէ շարադասությանը նվիրված ուսումնասիրությունների մեջ առկա բազմաթիվ տարբեր մոտեցումների պայմաններում: Ուստի միանգամայն իրավացի է Յ. Հարությունյանը, երբ այս առումով խորհուրդ է տալիս՝ «յուրաքանչյուր հարցի քննություն ձեռնարկելիս վերլուծաբար մոտենալ եղած ձևերին ու եղանակներին, մեթոդներին ու մոտեցումներին, հաշվի առնել քննության նպատակը, ուսումնասիրության բնույթը և ընտրել այնպիսի ձև, որը զերծ լինի մինչ այդ եղածների թույլ կողմերից, ներքին հակասություններից, հարցն ընդգրկի ամբողջությամբ»:⁷⁸

⁷⁸ Տե՛ս Յ. Հարությունյան, 1983, 110:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

ՊԱՏՄՈՂԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Պատմողական նախադասությունները չեզոք հնչերանգ ունեցող շարահյուսական կառույցներ են (համառոտ կամ ընդարձակ, երկկազմ կամ միակազմ, պարզ կամ բարդ կազմությամբ), որոնցով հաստատվում կամ ժխտվում են իրողություններ՝ առարկաներ, երևույթներ, իրադարձություններ, եղելություններ և այլն: Բոլոր լեզուների նման՝ գրաբարում էլ պատմողական երանգի նախադասությունները քանակով ամենաշատն են և մյուս՝ հրամայական, հարցական և բացականչական երանգի նախադասությունների համեմատ՝ ունեն գործածության ավելի լայն և ընդգրկուն ոլորտ:

Գրաբարի պատմողական նախադասությունների շարահասական իրողությունների քննությունը կատարում ենք ըստ նրանց կառուցվածքային հիմնական բաղադրիչների բնույթի, որ թելադրված է ստորոգյալի սեռաբայական առանձնահատկությամբ: Ըստ այդմ՝ առանձին - առանձին քննության են առնվում ներգործական սեռի բայով կամ ներգործական կառուցվածքի նախադասությունները, ապա կրավորական սեռի բայով կամ կրավորական կառուցվածքի նախադասությունները և դրանցից հետո՝ չեզոք կառուցվածքի նախադասությունները, որոնց ստորոգյալական հիմնաբաղադրիչը համապատասխան սեռի բայ է կամ կազմությամբ բաղադրյալ: Պատմողական նախադասության շարահասական կառուցվածքի քննության այս ձևը նպատակ ունի հաջորդաբար պարզել այդ խմբերից յուրաքանչյուրում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության որակական առանձնահատկությունները՝ որոշակի կոնկրետություն տալով նաև շարահասական կաղապարների քանակական դրսևորումների հարցին:

Ա. Ներգործական կառուցվածքի նախադասություններ. Ներգործական նախադասությունների շարահյուսական կառուցվածքի առանցքային միավորները երեքն են՝ ենթական, ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալը և ուղիղ խնդիրը: Ներգործական բայի գործողությունը լիարժեքորեն և ամբողջությամբ կարող է իրացվել այդ գործողությունը ինչպես

կատարող, այնպես էլ կրող առարկաների առկայությամբ: Նույնքան կարևոր է վերոհիշյալ միավորների դերը նմանատիպ նախադասությունների շարադասության առումով. քանի որ ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի փոխդասավորությունը անցողական բայով յուրաքանչյուր ծավալուն կառույցի շարադասական առանցքն է, որից այս կամ այն չափով կախված է նախադասության մեջ նաև մյուս միավորների դիրքը: Ելնելով դրանից՝ գրաբարի ներգործական նախադասությունների շարադասությունը կաղապարելու նպատակով շարադասական հիմնաբաղադրիչների առկայության հիման վրա նպատակահարմար է առանձնացնել դրանց մի քանի տարատեսակներ՝ ա) երկկազմ նախադասություններ բոլոր հիմնաբաղադրիչների առկայությամբ, բ) երկկազմ նախադասություններ առանց ենթակայի, գ) երկկազմ նախադասություններ առանց ներգործական բայ - ստորոգյալի և դ) երկկազմ նախադասություններ առանց ուղիղ խնդրի: Ի դեպ, ընտրված բնագրային հատվածների վիճակագրական տվյալների վերլուծության արդյունքների վկայությամբ՝ շարադասության առանձնահատկություններ ունեն բոլոր կառուցվածքային տարատեսակները: Այսպես, եթե ներգործական կառույցի շարադասական եռաբաղադրիչ առանցքի հիմնական միավորներից ենթակայի զեղչումը գրաբարում կրկնակի անգամ մեծացնում է ուղիղ խնդրի՝ խնդրառու բային առաջադասվելու հնարավորությունը (Եւ զգունդն երկրորդ տայր ի ձեռն Խորենայ), ապա ստորոգյալի զեղչումը այդ առանցքի մյուս երկու բաղադրիչներին ուղղակի զրկում է տեղաշարժման հնարավորությունից՝ պայմանավորելով նախադասության մեջ ենթակայի և ուղիղ խնդրի ծայրային կայուն դիրքեր (*Խորհուրդք սրտի իմոյ /խօսեցին/ զհանճար*) և այլն:

ա. Գրաբարի ներգործական կառույցների շարադասական վիճակների ուսումնասիրության տեսակետից ամենամեծ հնարավորությունները ընձեռում են այն նախադասությունները, որոնցում առկա են կառուցվածքային բոլոր հիմնական միավորները՝ ենթական (S), ստորոգյալը (P) և ուղիղ խնդիրը (O): Ընդ որում, նշված կառույցները բոլոր հիմնաբաղադրիչների պարտադիր առկայության դեպքում ներկայանում են վեց շարադասական ընդհանրական կաղապարներով, որոնք արտացո-

լում են նրանց փոխդասավորության «բոլոր հնարավոր տիպերը»:⁷⁹
Դրանք են՝ $S \rightarrow P \rightarrow O$, $S \rightarrow O \rightarrow P$, $P \rightarrow S \rightarrow O$, $P \rightarrow O \rightarrow S$, $O \rightarrow P \rightarrow S$ և $O \rightarrow S \rightarrow P$:

1. $S \rightarrow P \rightarrow O$ ՝ Բազումք ի հեթանոսաց ... քաջալերեին զնոսա /Եղ.,21/:
Աստուած յամենայն երկրի երևեցուցանէ զիր ողորմութիւն զօրութեան /Ազաթ.,463/:

2. $S \rightarrow O \rightarrow P$ ՝ Յայնմ ժամանակի ... որդիք նորա ... զպատմունճանս պատառէին /Ա Մակ.,Բ,14/: Իսկ ինքն ամենեցուն ըստ մարգարէիցն ... նմանութեան զողորմութիւնս ուսուցանէր /Բուզ.,116/:

3. $P \rightarrow S \rightarrow O$ ՝ Սփռեցես դու զհացն ի վերայ գերեզմանաց արդարոց /Տօբ.,Դ,18/: Եւ եկեղեցացոյց Դաւիթ զամենայն Իսրայէլ ի սահմանացն Եգիպտոսի մինչև յԵմաթ /Ա Մնաց.,ԺԳ,5/:

4. $P \rightarrow O \rightarrow S$ ՝ Ի փշրել ոսկերաց ինոց նախատեցին զիս թշնամիք իմ /Սաղմ., ԽԱ,11/: Բորոտեցուցանէր զմարգարէ կինն /ՂՓՊՀ,412/:

5. $O \rightarrow P \rightarrow S$ ՝ Չորս փորձ իրացն յանդիմանէ և աստուածատուր գիրք /Եզն.,150/: Բայց միայն զառաքելակարգ կանոնսն ի վերայ ամենեցուն կացուցանէր սուրբ եպիսկոպոսապետն Ներսէս /Բուզ.,116/:

6. $O \rightarrow S \rightarrow P$ ՝ Չորս Աստուած զուզեաց,.../Եզն.,58/: Չմահ Աստուած արար /Եղ.,25/:

Չնայած այն բանի, որ լրիվ (եռաբաղադրիչ) ներգործական կառույցների շարադասական բոլոր ընդհանրական կաղապարներն էլ գրաբարում վկայված են, սակայն V դարի հեղինակների գործերի համապատասխան բնագրային հատվածներում նույնաքանակ ներգործական նախադասությունների վիճակագրական հետազոտության արդյունքների համաձայն՝ քանակապես միանգամայն տարբեր դրսևորում ունեն: Ընդամին, վերոհիշյալ վեց ընդհանրական կաղապարային տարբերակներից առավել գործածականները գրաբարում երեքն են՝ հիմնականում $S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$ ՝ առաջինի չնչին քանակական գերակշռությամբ, մասամբ նաև $P \rightarrow S \rightarrow O$:⁸⁰

⁷⁹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Եր., 2003, էջ 7:

⁸⁰ Եթե հին գրական հայերենում այս հիմնատարբերակներից երկրորդը ($S \rightarrow O \rightarrow P$ մոտ 31%) իր հաճախականության ակտիվությամբ քիչ է զիջում առաջինին ($S \rightarrow P \rightarrow O$ ավելի քան 35%), ապա մեր լեզվի պատմության հաջորդ փուլերում, պահպանելով հանդերձ իր գրեթե նույնաքանակ գործածությունը (31-34%), սկսում է եսպես հետ մնալ առաջինից, որի գործառական հաճախականության անընդհատ աճը (արդի հայերենում ավելի քան 50%), բնականաբար ապահովվել է ներգործական կառույցի հիմնամիավորների

1. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow P \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապար.

1.1 Սա V դարի գրաբարի ներգործական նախադասություններում բոլոր երեք հիմնական բաղադրիչների՝ ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի առկայությամբ ամենահաճախական շարադասական կաղապարն է, որ հանդիպում է քննված լրիվ անցողական կառույցների ավելի քան 35%-ում և կառուցված է բայի անցողականության հատկանիշի խստիվ հաշվառմամբ. հաղորդման ելակետային առարկայից բայահիմքի նշանակած գործողությունը անցնում է մեկ այլ առարկայի վրա, որը հանդես է գալիս որպես գործողության արդյունք, հետևանք, իրացում կամ փոփոխվում, ազդվում է գործողության պրոցեսում: Գործողության ընթացքի այս տրամաբանական առանձնահատկությունը ներգործական կառույցի հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունն արտացոլող ընդհանրական կաղապարի մեջ քերականական համարժեք արտահայտություն է ստանում:

Օրինակներ՝ Նոքա առաջնորդեսցեն ... գմեզ ի լեռն /Եղ.,149/: Չարիքն ի տարակուսի կացուցանեն զբազումս /Եզն.,16/: Տէր հիւանդացոյց զսիրտ իմ և ամենակալն տագնապեաց զիս /Յովբ,ԻԳ,16/: Ամբարիշտք բարձրացուցին զանարգանս /Առակ,Գ,35/: Ահա ես առաքեմ զիրեշտակ իմ /Մադաք.,Գ,1/:

1.2 $S \rightarrow P \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապարն ամենագործածականն է նաև գրաբարի պատճառական բայով անցողական լրիվ կառույցներում: Վիճակագրությունը փաստում է, որ այն առկա է պատճառական բայով նախադասությունների գրեթե 39%-ի մեջ, և դա պիտի կապել առաջին հերթին այսպիսի կառույցներում ենթակայի համեմատաբար ավելի ակտիվ քերականական դերի հետ: Բանն այն է, որ պայմանավորված բայ-ստորոգյալի պատճառական իմաստով, ենթական նման կառույցներում սովորաբար մղվում է առաջին պլան և տրամաբանորեն ընդգծվում է ոչ միայն որպես գործողության կատարող, այլ նաև որպես գործողության իրականացման դրդապատճառ: Մյուս կողմից՝ իրենց բայիմաստի և սեռի թելադրանքով (բոլոր պատճառականները ներգործական սեռի են) այս բայերն ունեն նաև յուրահատուկ խնդրառություն,

փոխդասավորության մյուս տարբերակների (ըստ վիճակագրական տվյալների՝ հատկապես $P \rightarrow S \rightarrow O$ -ի) հաշվին:

որի վերաբերյալ Ս. Աբրահամյանը գրում է. «Պատճառական բայաձևերի մոտ գործողության անմիջական օբյեկտը որպես ուղիղ խնդիր լռելյայն ունենում է նաև գործողի կամ եղողի լրացուցիչ դեր կամ այդ յուրահատուկ դերի համար հանդես է գալիս մի առանձին խնդիր ևս»:⁸¹

Ի մասնավորի, դա դրսևորվում է երկու ձևով. «Եթե սկզբնատիպ բայը ներգործական սեռի է, պատճառական - միջնորդական նշանակությունն իր արտահայտությունն է գտնում նաև խնդրառական հարաբերությամբ (միջնորդական և ուղիղ խնդիրների), իսկ չեզոք սկզբնատիպ ունեցող պատճառականների մեջ միջնորդականության գաղափարն առանձին խնդրով չի արտահայտվում, մնում է միայն իբրև իմաստային կողմ, ըստ այդ նշանակության ուղիղ խնդիրը ստանում է լրացուցիչ ֆունկցիա»:⁸² Այս ինքնատիպ շարահյուսական հարաբերությունը, որ դրսևորվում է մի կողմից ենթակայի և պատճառական բայ ստորոգյալի, մյուս կողմից՝ վերջինիս և կրող խնդրի և մի երրորդ կողմից՝ բայի միջնորդությամբ ենթակայի և ուղիղ խնդրի միջև,⁸³ ապահովում է հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունը, իբրև նրանց փոխափոխության գերակայող վիճակ գրաբարի չեզոք սկզբնատիպով պատճառական կառույցներում, ինչպես՝ Թագատրն Պարսից Ներսեհ թագատրեցոյց զԱրշակ որդի Տիրանայ /Բուզ.,101/: Աստուած ... երևեցուցանէ զհր ողորմութիւն զօրութեան /Ազաթ.,463/: Դուք ... տկարացուցիք զբազումս օրինօքն /Մաղաթ.,Բ,8/: Ես խստացուցից զսիրտն փարաւոնի /Եզն.,115/: Արշակ Մեծ թագատրեցուցանէ զեղբայր իւր Վաղարշակ /ՄԽՊՀ,87/: Չարիքն ... ի տարակուսի կացուցանեն զբազումս /Եզն.,16/: Խրատ քո ուսուցէ զիս /Սաղմ.,ԺԷ,36/:

Այն հանգամանքը, որ ենթակայի և ուղիղ խնդրի շարահյուսական հարաբերությունը հաճախ (ներգործական սկզբնատիպով պատճառական կառույցներում) իրացվում է նաև գործողի լրացուցիչ նշանակություն ունեցող միջնորդման խնդրով, չի նշանակում, թե այսպիսի դեպքերում պատճառական կառույցի ենթական զրկվում է իր այնքան ակտիվ քերականական դերից: Ուղղակի պատճառական բայով այն նախադասություններում, որոնք զուրկ են այդպիսի խնդրից, ենթակայի

⁸¹ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, *Բայը ժամանակակից հայերենում*, գ. 1, եր., 1962, էջ 535:

⁸² *Նույն տեղում*, էջ 603:

⁸³ *Այդ մասին տե՛ս նաև Գ. Զահուկյան, 1974, 264-272: Դ. Հարությունյան, 1983, 157-166 և ուրիշներ:*

ներգործող բնույթն ավելի է ընդգծված, ենթական ավելի ցայտուն է արտահայտվում քերականական հարաբերությունների ֆոնի վրա: Այդ պատճառով էլ ներգործական սեռի բայ - ստորոգյալի ենթական պատճառական կառույցներում ընդհանրապես բնութագրվում է առաջադաս դիրքի քանակական առավել նկատելի գերակշռությամբ, և դա առաջնահերթորեն դրսևորվում է հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունն արտացոլող ընդհանրական կաղապարի մեջ:

Առաջադաս ենթակայի առկայության դեպքում պատճառական կառույցների մեջ կրող խնդրի հետադասվելը ստորոգյալին, կարծում ենք, կանոնական վիճակ է հայերենի համար ընդհանրապես, որովհետև բխում է շարադասական հիմնաբաղադրիչների միջև շարահյուսական հարաբերությունների իմաստային և քերականական դրսևորման օբյեկտիվ իրողությունից. այն է՝ խնդրի հետադասվելը քերականորեն նպատակահարմար է այնքանով, որքանով ենթակայի շարահյուսական գործառույթի մեջ առկա են և՛ գործողի, և՛ միջնորդողի քերականական իմաստները: Այսպիսի պայմաններում «գործողի կամ եղողի» լրացուցիչ քերականական նրբիմաստով օժտված ուղիղ խնդրի դիրքը գլխավոր անդամների միջև ($S \rightarrow O \rightarrow P$ շարադասական կաղապար) քերականորեն քիչ նպատակահարմար է, քանի որ այդ դիրքում իր տրամաբանական ընդգծմամբ որոշակիորեն մեկուսացնում է ենթակային գործողության պրոցեսից իբրև դրա կատարողի, վերապահելով նրան առավելապես գործողության միջնորդողի նշանակություն: Նաև սա է պատճառը, որ իր բոլոր տարբերակային դրսևորումներում հայերենը՝ խուսափում է պատճառական կառույցներում $S \rightarrow O \rightarrow P$ հաջորդականության կարգից, որը, ընդհակառակը, սովորական ներգործական նախադասություններում գործառական ակտիվությամբ երկրորդ է հայերենի բոլոր վիճակների մեջ:

Վերը նշված պատճառով նմանատիպ կառույցներում գրաբարը նախընտրում է $P \rightarrow S \rightarrow O$ և ոչ թե $P \rightarrow O \rightarrow S$ հաջորդականության կարգը, եթե առավելագույնս ընդգծվելու նպատակով սկզբնային դիրքում է հայտնվում նախադասության ստորոգյալը. ինչպես՝ Բարկացոյց նա գԱստուած /Թուոց,ԺԵ,30/: Ընդամին, ներգործական սկզբնատիպից սերված առաջադաս պատճառական բայով ստորոգյալն ու նրա ուղիղ խնդիրը կարող են ընդմիջարկված լինել միջնորդական խնդրով. Մոռա-

ցոյց *ինձ* Աստուած զամենայն վիշտս իմ /Ծննդ.,ԽԱ,51/:⁸⁴ Այդպես էլ՝ գրաբարը սովորաբար գործադրում է $O \rightarrow S \rightarrow P$ (ոչ թե $O \rightarrow P \rightarrow S$) շարադասական տարբերակը, եթե տրամաբանական ընդգծման անհրաժեշտությունը նախադասության սկիզբ է մղում ուղիղ խնդիրը. ինչպես՝ Եւ *գաչս* ամբարտաւանից դու խոնարհեցուցանես /Սաղմ.,ԺԷ,28/: Եւ *զԳաւիթ* արքայ իւրեանց ես յարուցից նոցա /Երեմ.,Լ,9/:

Ինչպես վերևում նշվեց, պատճառական բայ–ստորոգյալով լրիվ կառույցներում խնդրառու բայի և նրա ուղիղ խնդրի միջև սովորաբար դրվում է ենթական, իսկ ներգործական սկզբնատիպից սերված պատճառական բային ամենամերձակից դիրքում սովորաբար միջնորդական խնդիրն է (Մոռացոյց *ինձ* Աստուած զամենայն վիշտս իմ), որի չգոյության դեպքում խնդրառու բայի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը խիստ հազվադեպ է ընդմիջարկվում բայական այլ լրացումներով, և պայմանավորված ներգործական բայի սեռային ձգողականությամբ՝ բային անմիջապես հարող դիրքում հայտնվում է գերազանցապես ուղիղ խնդիրը. Գուլցուցես զիս ուրախութեամբ երեսաց քոց /Սաղմ.,ԺԵ,10/ և այլն:

Հաճախ գրաբարի պատճառական բայով կառույցներում հանդես է գալիս նաև երկրորդ ուղիղ խնդիրը՝ ազդվող, փոփոխվող օբյեկտի հայցականով: Այս դեպքում ևս խնդրառու բայի հետ զույգ ուղիղ խնդիրների դասավորության կարգը սակավաթիվ բացառություններով կայուն է: Պատճառական բայի գործողության զարգացման տրամաբանական առանձնահատկությունն իր կնիքն է դնում ուղիղ խնդիրների հաջորդա-

⁸⁴ Ներգործական սկզբնատիպից սերված պատճառական բայի գործողության քերականական լիակատար իրացումը կատարվում է զույգ խնդիրների (միջնորդման և ուղիղ) առկայությամբ. Ենթակայի սկզբած գործողությունը տրամաբանորեն պահանջում է առարկա, որի միջնորդությամբ տեղի է ունենում գործողության անցումը կրող խնդրի վրա: Եվ գործողության տրամաբանական ընթացքի այս յուրահատկությունն իր նկատելի արտահայտությունն է թողնում նմանատիպ բայերով նախադասությունների շարադասության վրա. միջնորդման խնդիրը ընդմիջարկում է ոչ միայն ստորոգյալը ենթակայից, այլև՝ խնդրառու բայը կրող խնդրից, ինչպես՝ Նոքա արքուցին հօրն իւրեանց զինի /Ծննդ.,ԺԹ/ կամ Մոռացուցէ նոցա զսովորութիւն դիցապաշտ քարապաշտութեանցն /Ազաթ.,312/: Հետադաս զույգ խնդիրների հաջորդականության այս կարգը գրաբարում ակնհայտորեն կայուն է հատկապես այն դեպքերում, երբ դրանց փոխատեղումը ի վիճակի է առաջ բերելու միջնորդական խնդրի դերում հանդես եկող անորոշ անվան շարահյուսական գործառույթի փոփոխություն. հմմտ. օրինակ՝ Մատոյց Աստուծոյ զպատարագ և Մատոյց զպատարագ Աստուծոյ (հատկացուցիչ) կամ Զգեցուցես նոցա զպատմութեանս և Զգեցուցես զպատմութեանս նոցա (հատկացուցիչ) և այլն:

կանության ձևի վրա. գործողությունը նախ առնչվում է ազդվող առարկայի հետ, որ քերականորեն կրող ուղիղ խնդիրն է, ապա նոր, իբրև գործողությամբ վերջինիս փոփոխության հետևանք, երևան է գալիս երկրորդ՝ հետևանքի ուղիղ խնդիրը՝ սովորաբար անորոշ հայցականով. ինչպես՝ Տէրն կացուսցէ *զիս զգլուխ* հեթանոսաց /Սաղմ., ԺԵ, 4/: *Դու զժողովորդս խոնարիս* կեցուցանես /ն.տ., ԺԷ, 28/:

1.3 $S \rightarrow P \rightarrow O$ շարադասական ընդհանրական կադապարի գործառական ակտիվությունը համեմատաբար բարձր է գրաբարի ներգործական կառուցվածքի այն պատմողական լրիվ նախադասություններում, երբ որոնք ունեն ցուցական, հարաբերական, անորոշ կամ որոշյալ դերանուններով արտահայտված ենթականեր:

Դերանուն ենթակայի առաջադասությունը ընդհանուր առմամբ նկատված իրողություն է գրաբարի ամենատարբեր կառուցվածքի նախադասություններում, և դրա պատճառն անշուշտ առաջին հերթին պիտի փնտրել դերանվան և հատկապես նրա որոշ տեսակների խիստ յուրահատուկ խոսքիմասային իմաստի մեջ: Հայտնի է, որ գոյականից հետո ենթակայի ձևաբանական դրսևորման երկրորդ կարևոր միջոցը դերանունն է: Վիճակագրության համաձայն՝ դիտարկված շուրջ 2700 բնագրային լրիվ նախադասությունների շուրջ 35%-ում ենթականերն ունեն դերանվանական արտահայտություն: Ընդ որում, ուրիշ ոչ մի դեպքում գրաբարի ենթական իր շարադասությամբ այնքան կայուն չէ, որքան այն ժամանակ, երբ արտահայտված է դերանվամբ: Այսպես, դիտարկված ավելի քան 820 դերանուն ենթակաների 85%-ը նախադասության կազմում ունի սկզբնային կամ համեմայն դեպս ստորոգյալին նախորդող դիրք, այն դեպքում, երբ առաջադաս է գոյական ենթակաների 42 - 44%-ը միայն: Դերանուններ են առաջադաս ենթակաների կեսից ավելին,⁸⁵ և սա՝ ենթակաների վերոհիշյալ ընդհանուր քանակի մեջ դերանունների ունեցած ընդամենը 35%-ի պայմաններում: Ավելացնենք նաև, որ այս տեսակետից դերանվան բոլոր տեսակներն իհարկե համարժեք չեն: Այսպես, առարկայի կամ նրա հատկանիշի մատնանշումը առանց

⁸⁵ Դերանուն ենթակայի առաջադասությունը ակնհայտ է հատկապես համառոտ նախադասություններում: Մեր մոտավոր հաշվումներով Ազաթանգեղոսի, Բուզանդի և Եղիշեի «Պատմություն»-ներում այդպիսի 58 նախադասություններ կան, որոնցից 49-ում են-ով ենթական առաջադաս է: Եվ դա այն դեպքում, երբ դերանվան այլ տեսակների համեմատ անձնականների առաջադասությունն այնքան էլ ցայտուն դրսևորում չունի գրաբարում:

դույզն - ինչ մասնավորման, իմաստի բացարձակ անորոշությունը կայուն առաջադասություն են ապահովում հարաբերական դերանվանք արտահայտված ենթակաների համար:⁸⁶

Ձգտելով մոտ լինել նախորդող նախադասության այն բառին, որից քաղում է իր նշանակությունը՝ ենթակայի դերով հանդես եկող հարաբերական դերանունը, իբրև նախադասությունների իմաստային և քերականական կապի միջոց, գրեթե առանց բացառությունների գրավում է հաջորդ նախադասության սկիզբը: Նախորդող խոսքի նկատմամբ տարածական մերձակցությունը կարևոր նախապայման է նաև ենթակայի դերով հանդես եկող ցուցական դերանվան վերացական իմաստի կոնկրետացման և դրանով իսկ՝ նախադասությամբ դրսևորվող մտքի ծավալման և ընկալման մատչելիության տեսակետից, քանի որ ցուցական դերանուններով հանընդհանուր և չտարբերակված ձևով ակնարկվում է մի այնպիսի իրողություն, որը հայտնի է դառնում միայն նախորդող խոսքից: Հենց խոսքիմասային իմաստի այս առանձնահատկությունն է ընկած հատկապես *սա, դա, սոյն, նոյն* և այլ ցուցականների ակնհայտ առաջադասության հիմքում:⁸⁷ Համանման պատճառով կայուն առաջա-

⁸⁶ Այս դերանունների հարցական գործառությանը մանրամասնորեն կանդրադառնանք ավելի ուշ՝ հարցական նախադասությունների շարադասական կադասարների քննության ժամանակ:

⁸⁷ Նույնը քննվող կառույցներում որոշակի վերապահությամբ միայն կարելի է վերագրել անձնական դերանվանք արտահայտված ենթակայի շարադասությանը: Այս դեպքում վերոհիշյալ ձևաբանական գործոնը (խոսքիմասային յուրահատուկ իմաստը) զգալի չափով կորցնում է իր առաջնային արժեքն ու նշանակությունը: Պատճառն անշուշտ անձնական դերանունների մեջ ընդհանրական իմաստի համեմատաբար թույլ դրսևորումն է. դերանուն ենթակայի առարկայական նշանակությունը համեմատաբար ավելի ցայտուն է անձնականների մեջ (տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1958, 33 և ուրիշներ): Մինդեռ միանգամայն ակնհայտ է, որ ինչքան մեծ է դերանվան իմաստի վերացականությունը, այնքան կայուն է նրա առաջադասությունը: Ի դեպ, արժե նշել նաև, որ անձնական դերանուններն իրենք անհավասարաբար են առարկայական նշանակության դրսևորման տեսակետից: Երրորդ դեմքի անձնական դերանվանք մատնանշվող առարկան մյուս դեմքերի համեմատությամբ ավելի անորոշ արտահայտություն ունի, ուստի համատեքստում առկա իմաստային և քերականական կապերի հաշվառման հիման վրա երրորդ դեմքի անձնական դերանվանք դրսևորվող ենթակայի (և ոչ միայն ենթակայի) առաջադասությունը քերականորեն նպատակահարմար է դառնում հենց ենթակայի իմաստի կոնկրետացման առումով (Իսկ նա այնչափ յիմարեցոյց ավիշեցոյց զմիտս մոգպետին/Եղ., 64): Մյուս կողմից էլ՝ քանի որ անձնական դերանվան երրորդ դեմքն իր իմաստով այնուամենայնիվ ավելի որոշակի

դաս են նաև անորոշ կամ որոշյալ դերանուններով, մասնավորապես երկու անորոշների, նաև անորոշի կամ ժխտականի ու մասնական բացառականի իմաստով գոյականի կապակցություններով արտահայտված ենթակաները, ինչպես նաև այն գոյական ենթակաները, որոնց միջուկի խմբում առկա են ցուցական, հարաբերական, անորոշ կամ որոշյալ դերանուններով լրացումներ:

Օրինակներ՝ ..., որք հայիոյէին զանդարձ ամբարշտութիւն նորա /Եդ.,95/: Ոմն ի հրեշտակաց ... զանլինելի յոյսն առաջի դնէր /ն.տ.,37/: Ոչ որ ի նոցանէ որբայր յուրախութեամբ զանկեալսն ի սրոյ /ն.տ.,125/: Ոչ որ ... ի միաբանութիւն հաւաքեաց զգունդս Հայոց /ՄԽՊՀ,339/: Սա ժառանգեցուցանէ զեղբայրս իւր /ն.տ., 137/: Նոյն տացէ նոցա զմարտին յաղթութիւն /Ագաթ.,168/: Այլ մի ոմն ի զինուորացն տիգաւ խոցեաց զկողս նորա /Յովհ., ԺԹ,34/: Եւ այս համբաւ ելեալ տարածեալ ելից զամենայն տեղիս /ԴՓՊՀ, 128/: Բայց այս Յակոբ գործէր սքանչելիս մեծամեծս /Բուզ.,39/: Ամենեքեան տեսանէին զնա /ն.տ.,180/: Կին որ ուխտիցէ ուխտս Տեառն /Թուոց,Լ,4/:

Այն կարծիքը, որ վերը նշված դերանունների խոսքիմասային իմաստը նրանցով արտահայտված անդամի համար գերազանցապես առաջադաս դիրք պայմանավորող առաջնահերթ քերականական գործոն է, միանգամայն զորեղ հաստատում է գտնում նույնիսկ ստորոգյալի բացահայտ առաջադասությամբ բնորոշվող այնպիսի կառույցներում, ինչպիսին թեք հոլովածներով ենթականեր ունեցող նախադասություններն են: Գրաբարում լայնորեն գործառվող այս կառույցների մեջ ենթակայի սակավադեպ առաջադասությունը, եթե չի բխում միայն գործողություն կատարող առարկան տրամաբանորեն շեշտելու անհրաժեշտությունից⁸⁸ (Եւ չարիմացին Վարազվադանայ գիտացեալ զանհնարին յիտութիւն

է, քան հարաբերական, ցուցական կամ անորոշ դերանունները, ուրեմն նաև վերջիններիս համեմատությամբ այն ավելի թույլ է ամրակայված սկզբնային դիրքում:

⁸⁸ Այս կառույցների ստորոգյալներն ունեն ձևաբանորեն խիստ որոշակի և սահմանափակ արտահայտություն (անորոշ կամ անցյալ դերբայ, նաև միադիմի բայ): Այս իրողությունը, կարծում ենք, որոշիչ դեր ունի ինչպես ենթակայի ձևաբանական դրսևորման հարցում (թեք՝ սեռական կամ տրական հոլովածներ), այնպես էլ ստորոգյալի ընդգծված առաջադասության մեջ: Ընդհանրապես զուրկ լինելով ստորոգման համար անհրաժեշտ բայական դեմքի, թվի, եղանակի ու ժամանակի քերականական կարգերից՝ դերբայը (մասնակիորեն նաև՝ միադիմի բայը) ի վիճակի է նախադասության ստորոգումային հիմքը ձևավորել իր գործողության իմաստի ընդգծմամբ, իսկ դրան ծառայող լավագույն դիրքը նախադասության սկիզբն է. ինչպես՝ Ծանուցեալ Ռոմգղի զխորհուրդս հօրն /Եզն.,80/: Պիտոյ է

Վասակայ /ՂՓՊՀ,80/: *Դիւսց է կերպարանս կերպարանս ցուցանել /Եզն., 69/: Ինձ պիտոյ է ի քէն մկրտել /Մատթ.,9,14/), ապա հիմնականում արդյունք է ենթակայի դերում հարաբերական կամ ցուցական դերանվան գործառնության. ինչպէս՝ *Նմա* պարտ էր առնել զերկինս և զերկիր /Եզն., 82/: ... *որոյ* զհտացեալ է զգօրութիւն արուի /Թուց,ԼԱ,17/: ..., *որոց* ... հանեալ է զանապականդ ապականութիւն /Եղ.,8/: *Նոցա* էր փորեալ զխորխորատն /ն.տ.,58/:*

Կատարված վիճակագրական հաշվարկը նաև փաստում է, որ դերանուն ենթականերով ներգործական կառուցվածքի լրիվ նախադասություններում քանակապես գերակշռողը ուղիղ խնդրի հետադասությունն է. դիտարկված այդպիսի նախադասությունների 42%-ը գրաբարում ունի հիմնաբաղադրիչների «դերանուն ենթակա→ստորոգյալ→ուղիղ խնդիր» գծային հաջորդականությունը:

1.4 Ներգործական կառույցի հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության $S \rightarrow P \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապարը մյուսներից բացահայտ գերակշռություն ունի նաև ծավալուն ենթակայով, խնդրառու բային արմատակից, ինչպէս նաև ծավալուն ուղիղ խնդիրներով լիակազմ ներգործական նախադասություններում: Նկատենք, որ սրանց հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վերը հիշված որոշ ընդհանրական կաղապարներ գրաբարն ընդհանրապես չի էլ գործառնում:

Արդի քերականագիտության մեջ բային արմատակից ուղիղ խնդիրը (նույնարմատ գոյական, որ բայ - ստորոգյալի գործողության անունն է), թեև կոչվում է «*ներքին ուղիղ խնդիր*», իմաստով հետևանքի խնդիր է՝ «հետևանք ոչ թե տվյալ գործողության, այլ ընդհանուր տևական գործողության, որի հետևանքը դիտվում է իբրև անկախ առարկայացած գոյական և դառնում է բայի տվյալ կիրառության ուղիղ խնդիրը»:⁸⁹ Երևի է, իր ձևով ու իմաստով բայի հետ սերտ միասնություն կազմող այսպիսի

ինձ յղել զքեզ առ թագաւորն /Բուգ.,305/: Առաջի արկեալ նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս /Կոր.,50/ և այլն: Ենթակայի՝ նմանատիպ ստորոգյալին հաջորդող դիրքի ամրակայմանը նպաստող մեկ այլ քերականական գործոն կարելի է համարել այն, որ սրանցում ենթական հաճախ ընդհանուր է դերբայով և հաջորդող դիմավոր բայով ստորոգյալների համար, և նաև այս տեսակետից դերբայից հետո և դիմավոր բայից առաջ դիրքը ենթակայի քերականորեն ամենանպատակահարմար վիճակն է այս կառույցներում. ինչպէս՝ Եւ տեսեալ Սառայի գորդին Ագարայ Եզիպտացոյ, և ասէ ցԱբրահամ /Ծննդ., ԻԱ,9/: Ծանուցեալ Ռբմզդի զխորհուրդս հօրն՝ յայտնեաց Արհմենին /Եզն.,80/ և այլն:

⁸⁹ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1958, 286, նաև Վ. Քոսյան, 1976, 288:

խնդրով ներգործական կառույցները գրաբարում մեծամասամբ թերի են (զեղչված ենթականերով. ինչպես՝ Ջվեց օր *գործեսցես զգործ* /Բևտ.,ԻԳ, 3/: Արդ, *ուխտեսցուք ուխտս* առաջի Տեառն Աստուծոյ /Բ Եզր.,Ժ,3/, այնուամենայնիվ լիակազմ կառույցներն այնքան էլ քիչ չեն, և դրանց ամենաբնորոշը $S \rightarrow P \rightarrow O$ շարադասական կաղապարն է. *Յովհաննէս մկրտեաց մկրտութիւն* ապաշխարութեան ամենայն ժողովրդեանն /Գործ,ԺԹ,19/ և այլն: Ընդ որում, այս հաջորդականության շրջումը, որի նպատակը ներքին ուղիղ խնդրի տրամաբանական ընդգծումն է խնդրառու բային անմիջապես նախորդող դիրքում, բայական բառակապակցության ամբողջականության պահպանման քերականական պահանջով ենթական մղում է նախադասության վերջ. ինչպես՝ *Յառաջնում ատուր ամսոյն Ադարայ տեսիլ ետես Մուրթթէս/Եսք.,ԺԱ,2/*: Ապա յետ այսորիկ *լուր* լուաւ յերկրէն Հայաստանէ *սքանչելի եպիսկոպոսն Հակոբ* /Բուզ.,37/: Դրա հետևանքով ստեղծվում է հիմնաբաղադրիչների $O \rightarrow P \rightarrow S$ հաջորդականություն, որն ընդհանուր առմամբ գրաբարում ներգործական լրիվ կառույցների ամենաքիչ հանդիպող շարադասական կաղապարներից է, սակայն քննված կառույցներում, ընդհակառակը, գործածությամբ քիչ է զիջում առաջինին:⁹⁰

1.5. $S \rightarrow P \rightarrow O$ շարադասական կաղապարն ամենագործածականն է նաև այն ներգործական նախադասություններում, որոնք ունեն ենթականեր կամ ուղիղ խնդիրներ՝ արտահայտված ծավալուն շարահյուսական կառույցներով, լինեն դրանք դերբայական դարձված, բացահայտիչ-բացահայտյալ, թե այլ կապակցություններ. ինչպես՝ *Հարուստք և իշխանք աշխարհիս Հայոց ... հրամայեցին կարգել զյիշատակս բանից* /ՄԽՊՀ,8/: *Ամենայն գիրք հոգեպատումք* նշանակեալ ունին *զբաջութիւնսն ամենայն զօրաց* /Կոր.,4/: *Սա ... բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց՝ զՊոնտու և զՈվկիանու* /ՄԽՊՀ, 46/: *Նա արձակեաց զՀիրկանու Հրէից քահանայապետ* /ն.տ.,139/: Դու տարապարտուց խօսեցար *կորուսանել զինչ նորա* /Յովբ,Բ,3/: Ընդ որում, վիճակագրական տվյալները թույլ են տալիս արձանագրել, որ ինչքան ծավալուն է ուղիղ խնդիրը, այնքան նվազ են նրա դիրքափոխման հնարավորությունները: Ավելին,

⁹⁰ Ի դեպ, առաջադաս ներքին ուղիղ խնդրով բայական բառակապակցության բաղադրիչների սերտ միասնականությամբ է պայմանավորված նրանց հետագա գործածությունը հայերենում հարադրական բայերի նշանակությամբ՝ ողբ ողբալ, ուխտ ուխտել, ծուխ ծխել, գործ գործել:

կասկածից վեր է, որ նման խնդրի՝ բային առաջադասվելը, այսինքն՝ նրա հայտնվելը ենթակայի ու ստորոգյալի միջև անպայմանորեն իր ազդեցությունն է թողնում նախադասությամբ արտահայտված ստորոգական հարաբերության վրա՝ զգալի չափով թուլացնելով գլխավոր անդամների քերականական կապը: Սրանով պիտի բացատրել ծավալուն խնդրով լիակազմ ներգործական նախադասություններում $S \rightarrow O \rightarrow P$ շարադասական կաղապարի այդքան սակավադեպ հանդես գալը գրաբար բնագրերի լեզվում:⁹¹

Հատկանշական է, որ կրկին վերոհիշյալ պատճառով ենթական անմիջապես է հաջորդում ընդգծման համար նախադասության սկզբում հայտնված ստորոգյալին՝ ստեղծելով ծավալուն լրացման տրոհման լայն հնարավորություն. ինչպես՝ Հրաման ետ մեծ կայսրն օգոստականն Կոստանդիանոս՝ ժողովել ամենայն եպիսկոպոսաց ի քաղաքն Նիկիացոց /Ազաթ., 884/: Եւ եղ օրէնս ընդ աշխարհ մեծ քահանայապետն Վրթանէս՝ զնոցա առնել զհիշատակն ամ յամէ /Բուգ., 43/ և այլն: Մնում է ավելացնել, որ այս վերջինը՝ հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow S \rightarrow O$ հաջորդականությունը, գրաբարում նման կառույցներին բնորոշ շարադասական վիճակ է՝ բավականին հաճախական գործածությամբ:

1.6 Հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունը գերիշխող վիճակ է նաև գրաբարի մեկ այլ ինքնատիպ ներգործական կառույցում: Խոսքն այն լրիվ նախադասությունների մասին է, որոնց ուղիղ խնդիրը տրամաբանորեն հաջորդող (երկրորդական) նախադասության ենթական է: Փաստերը, որոնցով հարուստ է հատկապես «Աստուածաշունչը», ոչ ավելորդ անգամ «ապացուցում են, որ բարդ ստորադասական նախադասությունը հաղորդակցականորեն միասնական և անքակտելի միավոր է, որի բաղադրիչները սերտորեն կապված են միմյանց հետ»:⁹² Օրինակ՝ Իսկ մշակք տեսին զնա, թե գայ /Մարկ., ԺԲ, 7/: Որք գիտէին զմեզ՝ ով էաք կամ ուստի էաք /Բուգ., 360/: Քերականագիտության մեջ այս երևույթը (երկրորդական նախադասության տրամաբանական սուբյեկտի՝ գլխավոր նախադասության մեջ քերականական օբյեկտի

⁹¹ Ենթակայի զեղչման դեպքում, հասկանալի է՝ պատկերը միանգամայն այլ է, քանի որ ծավալուն ուղիղ խնդրի՝ իր լրացյալին նախորդող դիրքը այլևս գլխավոր անդամների կապի խանգարիչ հանգամանք չի կարող. ինչպես՝ Սրով կտրել զգլուխ երանելոյն հրամայեցին /ՂՓՊՀ, 310/:

⁹² Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, 1972, 7:

փոխարկվելը) բացատրվում է ներգործական բայի խնդրային ձգողությամբ. նախորդ (զլխավոր) նախադասության ներգործական խնդրառու բայը, չունենալով ուղիղ խնդիր, իրեն է ձգում հաջորդ (երկրորդական) նախադասության որևէ անդամի, որը դառնալով խնդիր, ըստ էության կլանում է ամբողջ երկրորդականի գործառույթը:⁹³ Բնականաբար այսպիսի խնդրի՝ նախադասությունը եզրափակող դիրքը լավագույնս է համապատասխանում բարդության կազմում նրա դերին՝ զլխավոր և երկրորդական նախադասությունների իմաստային և քերականական կապի սերտությանը. ինչպես՝ Իսկ հրեայքն տեսին *զՄարիամ*, թե յարեաւ վաղվադակի /Յովհ.,ԺԱ,31/: Դրանով պիտի բացատրել այն, որ նմանօրինակ լրիվ ներգործական կառույցները գրաբարում հանդես են գալիս գերազանցապես վերոնշյալ շարադասական կաղապարով, մասամբ էլ՝ $P \rightarrow S \rightarrow O$ տարբերակով (Ետես Փառանձեմ *զգօրս քազաւորին Պարսից*, եթէ եկին լցին զաշխարհս Հայոց /Բուզ.,257/), իսկ թերի կառույցները՝ միայն $P \rightarrow O$ մասնակաղապարով, որոնցում ուղիղ խնդիրը կրկին վերջադաս դիրքում է. ինչպես՝ Գիտեմ *զքեզ*՝ ով ես /Եզն.,55/: Տեսանէին *զՅիսուս*, զի գնայր ի վերայ ծովուն /Յովհ.,Չ,19/ և այլն:

1.7. $S \rightarrow P \rightarrow O$ շարադասական կաղապարը գրաբարի ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում թեև քիչ, բայց օգտագործվում է նաև նախադասության սկզբում ենթական տրամաբանորեն ընդգծելու նպատակով: Գրավոր խոսքում տրամաբանորեն ընդգծել նախադասության որևէ միավորը, մեծացնել նրա տեսակարար կշիռը արտահայտվող մտքի հաղորդման մեջ կարելի է հիմնականում նրա իմաստային բեռնվածության մեծացման ճանապարհով, ինչը ձեռք է բերվում կա՛ն իր սովորական (ուղիղ) դիրքից տվյալ անդամի տեղաշարժի շնորհիվ, կա՛ն հավելվող բառերով, կա՛ն միաժամանակ երկու միջոցների համադրմամբ:

Այսպես, դիմավոր բայի նշանակությամբ անորոշ կամ անցյալ դերբայ-ստորոգյալ և սեռականաձև կամ տրականաձև ենթակա ունեցող գրաբարյան ներգործական լրիվ կառույցները, փոքր բացառություններով, ունեն հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության սովորական համարվող $P \rightarrow S \rightarrow O$ կարգ, որը եթե շրջվում է, ապա հիմնականում ենթակայի՝ նախադասության սկզբում ընդգծվելու անհրաժեշտությամբ

⁹³ Տե՛ս Վ. Քոսյան, 1980, 165:

թելադրված: Օրինակներ՝ *Տրդատայ* բուռն հարեալ ի կինն /ՄԽՊՀ,195/: Չարիմացին *Վարազվադանայ* գիտացեալ զանհնարին ռխութիւն Վասակայ /ԲՓՊՀ,80/: Եւ *արքային Պարսից Շապիոյ* կատարեալ զհայցուածս նոցա /ԲՓՊՀ,19/ և այլն:

Ի դեպ, թեք՝ սեռականաձև կամ տրականաձև ենթակաների տրամաբանական շեշտվածությունն ավելի նկատելի է դառնում, երբ նման նախադասություններում գլխավոր անդամները ընդմիջարկվում են հեղինակային խոսքով: Վերջինս, որ հաճախ նաև դիմավոր միակազմ կառույց է, ակնհայտորեն մեծացնում է նրանց բաժանող արտասանական դադարի պահը՝ էապես նպաստելով նախադասության սկզբում ենթակայի առավել ընդգծմանը. ինչպես՝ *Դորս ասէին*՝ յանթիւ ճակատ մտեալ էր /Բուգ.,200/: Այդպես էլ՝ միադիմի կամ պակասավոր բայ-ստորոգյալով կառույցներում գերազանցապես տրամաբանական շեշտն իր վրա վերցնելու նպատակ ունի սովորաբար հետադաս ենթակայի (նաև թեք հոլովաձևով) ձգտումը առաջադասության, ինչպես՝ *Նմա* պարտ էր առնել զերկինս և զերկիր /Եզն., 82/:

Վերն ասվածին հակառակ՝ հաճախ ներգործական կառույցում $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունը, որ հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության միանգամայն սովորական (ուղիղ) կարգն է, «ամրացվում է» նաև սաստկական կամ հաստատող նշանակությամբ բառերով սկզբնային ենթակայի տրամաբանական առանձնացմանը ծառայող ոճական գործոնի օգնությամբ: Հարադրվող *ինքն*, *ինքնին* բառերը՝ հավաստական իմաստով, *անձամբ* բառը՝ հավասարեցնողի, հակադրվողի, կամ այլ դեմքերը բացառողի նշանակությամբ, *անգամ*, *իսկ*, *ևս*, *միայն* վերաբերականները՝ սաստկական սպասարկու հարադրությամբ, առաջադաս ենթական վերածում են հաղորդվող մտքի տրամաբանական կենտրոնի. ինչպես՝ Ինքն Տէր ուղիղ արասցէ զշաւիդս քո /Առակ.,Գ,27/: *Տէր ինքնին*, արասցէ զհնարս մերում փրկութեան /ն.տ.,138/: *Դուք ինքնին* զիտէք ... զամենայն չարիս /Ազաթ.,247/: *Աստուածատուր իսկ Գիրք* հաստատութիւն կոչեն զերկինս /Եզն.,152/: Յոյնք ինքեանք ի Քաղդէացոցն փոխեցին յիրեանց լեզուն /ՄԽՊՀ,21/: Ինքնին Արտաշիր ... կոտորեաց զամենայն ցեղ Կարենեան Պաղլաւին /ն.տ.,209/: Ի դեպ, *ինքնին*, *անձին*, *անձամբ* բառերի նույնիսկ սակավադեպ ինքնուրույն գործածություններում, ինչպես

նկատել է Ա. Աբրահամյանը,⁹⁴ հոլովի իմաստը չի գիտակցվում, սրանք մշտապես սպասարկու բառեր են՝ սաստկական նշանակությամբ, առանց հոլովական իմաստի դույզն-ինչ դրսևորման. Նկատենք նաև, որ անկախ գոյականական (ոչ սպասարկու) կիրառության դեպքում *անձն* բառով ենթական բոլորովին էլ աչքի չի ընկնում շարադասության նման կայունությամբ՝ Ընդունելին զեխ և անսուրբ *անձինք* քաղցր ախորժելով զլուր այդպիսի բանից/ԳՓՊՀ,414/: Ի Տեր պարծեսցի *անձն* իմ /Եղ.,177/:

Ի դեպ, սպասարկու բառերի հարադրությամբ տրամաբանորեն ընդգծված ենթակաները եզակի բացառություններով կայուն առաջադաս են: Բացառությունները ($P \rightarrow S$) հիմնականում վերաբերում են այն դեպքերին, երբ ենթակայի ընդգծումը կատարվում է *և* շաղկապի սպասարկու գործածությամբ. ինչպես՝ Յանդիմանեն զնոսա *և պատերազմացն դէպք* /Եզն.,107/: Հարկ է նշել, որ *և* շաղկապի այսպիսի նշանակությունը իր դրսևորումն է գտնում հենց ենթակայի հետադասության պայմաններում: Գրաբարի նախադասության սկզբում դրված ենթակային հարադրվող *և* - ը զուրկ է եղանակավորիչ արժեքից և գերազանցապես ընկալվում է իր բուն խոսքիմասային իմաստով (*Եւ դուք* ըստ նոցին օրինակի կատարէք զայդ /Բուզ.,65/) կամ էլ լավագույն դեպքում դիտվում է իբրև գրաբարին բնորոշ հավելադրություն:⁹⁵ Հմնտ. «*Եւ եղբարք* նորա լուան զայս ամենայն» և «*Լուան զայս ամենայն և եղբարք* նորա»:

Շատ հաճախ քննվող շարադասական կաղապարում ենթական սկզբնային դիրքում տրամաբանական շեշտվածություն է ստանում, եթե ընդմիջվում է ստորոգյալից *ուրեմն, թէ, եթէ, սակայն, թեպէտ* և այլ շաղկապների երանգավորիչ սպասարկու կիրառությամբ, ընդ որում դրանք անպայմանորեն պիտի հաջորդեն ենթակային, որովհետև նախորդելիս կորցնում են վերոհիշյալ իմաստը և գերազանցապես ընկալվում որպես շաղկապներ. *Իմ* թեպէտև էր յառաջագոյն հոգացեալ զայսպիսի մեծ իրս /ԳՓՊՀ,88/ և այլն:

Իր տրամաբանական ընդգծվածությամբ որոշակիորեն առանձնանում է նաև այն սկզբնային ենթական, որի անմիջական կապը ստորոգյալի հետ ընդմիջարկված է *ասէ, ասէր, ասեն* միակազմ հեղինակային նախադասությամբ, ինչպես՝ Նախ դու, ասէ, դարձուցես զգերութիւն ա-

⁹⁴ Տե՛ս Ա.Աբրահամյան, 1976, 76:

⁹⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1975, 12:

ռեալ յերկրէն Հայոց /Բուզ.,49/: Ես, ասէ, շինեցից ատրուշան յիմում սեպհականին /ն.տ.,216/: Այր, *ասէ*, ի քաղցի իւրում շրջեսցի և կերիցէ զկես անձին իւրոյ /Եղ.,8/: Ծառայ, *ասեն*, գիտէ զկամս տեսուն իւրոյ /ն.տ.,36/:

Ի դեպ, գրաբարի ներգործական լրիվ կառույցներուն գլխավոր անդամների ընդմիջարկմամբ առաջադաս ենթակայի առավելագույնս ընդգծմանն է ծառայում գրաբար թարգմանական և ինքնուրույն գրականության լեզվում հաճախակի դրսևորում ունեցող լեզվաոճական մի երևույթ, որ մասնագիտական գրականության մեջ ստացել է «ավելադրությամբ շրջում» անվանումը⁹⁶: Ոճական այս հնարքն օգտագործվում է նախադասության կազմում որևէ բառը տրամաբանորեն ուժգին շեշտելու նպատակով և ենթադրում է նախադասության կառուցվածքի մասնակի փոփոխություններ: Մասնավորապես, ենթական հավելադրությամբ շրջման դեպքում մշտապես զբաղեցնում է նախադասության սկիզբը՝ համապատասխան դեմք և թիվ ունեցող *եմ* բայի հետադաս հարդրությամբ, որին հետևում է նախադասության մնացած մասը: Վերջինս հավելադիր խոսքին կապվում է *որ* հարաբերականի կամ *զի* շաղկապի միջոցով և սովորաբար աչքի չի ընկնում մյուս անդամների տեղափոխություններով:

Հավելադրությամբ շրջման ոճական-արտահայտչական արժեքը լիովին ընկալելի է դառնում միևնույն շարահյուսական կառույցի երկու տարբերակների համեմատության միջոցով: Այսպես, *Ես* հանի զքեզ յերկրէն Եգիպտացոց և *Ես եմ որ* հանի զքեզ յերկրէն Եգիպտացոց նախադասություններուն առկա է $S \rightarrow P \rightarrow O$ հաջորդականությունը: Սակայն եթե առաջինում սկզբնային ենթական ոճականորեն չեզոք է, և տրամաբանական շեշտը կրողը ստորոգյալն է, ապա երկրորդում ենթական խստիվ առանձնանում և մղվում է հաղորդման առաջին պլան որպես նախադասությամբ հաղորդվող մտքի առանցքային միավոր՝ օժտվելով հատուկ արտահայտչականությամբ: Ընդ որում, այստեղ ենթակայի տրամաբանական ընդգծումը պիտի բացատրել ոչ միայն նրան հաջորդող *եմ* բայի առկայությամբ, այլև նախադասության հավելադիր և հիմնական հատվածները սահմանազատող որոշակի դադարով, որի շնորհիվ հավելադիր հատվածը նախադասության հնչերանգային արտաբերության պրո-

⁹⁶ Այս մասին տես նաև Ս. Արեղյան, 1965, 538: Խ. Բաղիկյան, 1976, 102-106: Էդ. Սկրտչյան, 1999, 122 և ուրիշներ:

ցեսուն առանձնացվում և դրանով իսկ հակադրվում է հաջորդող հատվածին իր արտասանության ուժով՝ ձեռք բերելով ընդգծված արտահայտչականություն: Հավելադրությամբ շրջումը գրաբարի ոճական հարուստ հնարավորություններից է: Ա. Բագրատունին այն համարում էր «գրաբարի վայելչություններից մեկը».⁹⁷ *Վարդան է որ* մատնե գքեգ թագաւորին Պարսից /Բուգ.,198/: *Տէր է որ* ուսուցանէ զիմաստութիւն և զհանճար /Յովբ,ԻԲ,2/: *Բագունք էին որ* յայտ արարին զչարիս նորա /Եղ.,268/: *Ոչ որ է որ* առնէ գբարի /Սաղմ.,ԾԲ,4/ և այլն:

Այսքանով կարելի է սահմանափակել այն առաջնահերթ և հիմնական դեպքերի թվարկումը, երբ գրաբարի ներգործական լրիվ նախադասություններում $S \rightarrow P \rightarrow O$ շարադասական կաղապարն է հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության հիմնական կամ գերակա վիճակը:

2. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow O \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապար

$S \rightarrow O \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապարը գրաբարի ներգործական լրիվ նախադասությունների մեջ քանակապես երկրորդն է՝ գրեթե 31% հաճախականությամբ: Հիմնաբաղադրիչներից ուղիղ խնդրի՝ իր լրացյալի նկատմամբ առաջադասությամբ սա նախորդ կաղապարին քանակապես քիչ զիջող սովորական վիճակ է ներգործական լրիվ նախադասությունների՝ վերևում դիտակված տարատեսակների մեծ մասի համար. ինչպես՝ Իսկ ինքն ամենեցուն *ողորմութիւնս* ուսուցանէր /Բուգ.,116/: Նա *զդատերս քո* ի դաշտին սրով կոտորեսցէ /Եզեկ.,ԻԶ,8/: Ամենքեան *զգլուխ* զգետնի հարկանէին /Եղ.,65/: ..., որք *զուրս* դարձուցանէին ի սիրտս նոցունց /ԴՓՊՀ,417/: Ինձէն...*զիմ վաստակս* ապախտ ոչ արարից /Ագաթ.,54/: Դու *զքժիշկս* խոտեալ անարգեցեր /Եղ.,17/: Աստուած *զնա* չար արար /Եզն.,110/ և այլն:

2.1. Սույն կաղապարը գրեթե միակն է գրաբարի (և ոչ միայն)⁹⁸ այն ներգործական լրիվ կառույցների համար, որոնցում ենթական և ուղիղ խնդիրը նույնարմատ բառեր են. ինչպես՝ Ընդ կուտակելն *բագունք զբագունս* կոխեալ սատակէին /Ագաթ.,97/: *Սատանայ զսատանայ* հանէ /Եզն.,54/: *Ապականութիւն զապականութիւն* ոչ ժառանգէ /ն.տ.,202/ և այլն:

⁹⁷ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, 1852, 444:

⁹⁸ Ժամանակակից հայերենում նույնպես նույնարմատ ենթակայով և ուղիղ խնդրով ներգործական կառույցներին խիստ բնորոշ է վերոհիշյալ շարադասական կաղապարը. (Այդ մասին տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 155):

2.2. Երբեմն $S \rightarrow O \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապարը ծառայում է գործողությունը կրող առարկայի տրամաբանական ընդգծմանը, և նրանով դրսևորվող ներգործական կառույցի ուղիղ խնդիրը դառնում է հաղորդվող մտքի կենտրոնը: Իրողությունն ավելի ցայտուն արտահայտություն ունի, եթե այդպիսի խնդիրն հարադրվում է սաստկական նշանակությամբ շաղկապ կամ վերաբերական. ինչպես՝ Իսկ երանելոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարութիւն... հայերէն դարձուցեալ /Կոր., 31/: Ապա և թագաւորն Պարսից... զԱրշակ արձակեաց մեծաւ փառօք /Բուզ., 102/: Մեք ... զիրեշտակս արքանեակս գիտեմք յօգնականութիւն մարդկան /Եզն., 75/: Մեք զայս ճշմարիտ հաւատս ունիմք ի սուրբ Գրոց /Ագաթ., 389/: Դու և զմենեալս յարուցանես /ՄԽՊՀ, 149/: Եւ մեք զղիցն իսկ պահանջեսցուք ի նոցանէ /Եզն., 70/:

3. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow S \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապար

Այս շարադասական կաղապարն է գործառնում գրաբարի ներգործական լիակազմ նախադասությունների բավականին սովոր մի խումբ, որ վիճակագրական հաշվումներով՝ իրենից ներկայացնում է եռաբաղադրիչ ներգործական կառույցների ավելի քան 18%-ը և դրանց շարադասական վեց ընդհանրական կաղապարների մեջ իր գործառական ակտիվությամբ գրաբարում փաստորեն երրորդն է վերը դիտարկված երկու տարբերակներից հետո: Կաղապարում հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow S \rightarrow O$ հաջորդականությունը կարող է պայմանավորված լինել տարբեր՝ ինչպես ոճական, այնպես էլ քերականական գործոններով և բնականաբար ծառայել տարբեր նպատակների:

3.1. Հայտնի է, որ չեզոք ոճի նախադասություններում տրամաբանական շեշտի կրողը սովորաբար ստորոգյալն է, որտեղ էլ այն գտնվի: Այդուհանդերձ կա նրա մի դիրք, որտեղ բայի ցույց տված գործողությունը հատկանշվում է առավելագույն ընդգծվածությամբ: Դա նրա առաջադաս սկզբնային վիճակն է, որով առաջին պլան է մղվում պատմողական խոսքի ստորոգյալի գործողության կատարման փաստը կամ նրա արտահայտած եղելությունը: Այս դեպքում կառույցի հիմնաբաղադրիչների հաջորդականության նշված կարգը նպաստավոր է՝ ստեղծելու հանդարտ պատումի տպավորություն, երբ ստորոգյալին անմիջապես հետադաս դիրքում ենթական, ընդմիջարկվելով խնդրառու բային և

ուղիղ խնդրին, ի տարբերություն ստորոգյալի, հաղորդակցականորեն գրեթե աննշմարելի է, տրամաբանորեն՝ չեզոք:

Օրինակներ՝ *Մոսցոյց* ինձ Աստուած զամենայն վիշտս իմ /Ծննդ., ԽԱ,51/: *Խրատեցեր* դու զբազունս /Յովբ.,Գ,4/: Ապա *ժողովէր* սպարապետն զօրավարն Հայոց մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ /Բուզ.,41/: *Եբաց* Նոյ զպտուհան տապանին /Ծննդ.,Ը,6/: *Մեղաւ* ժողովուրդն այն մեղս անհնարինս /Ելից,ԼԲ,31/: Խօսեցաւ Տէր զամենայն զպատգամս զայսոսիկ /ն.տ.,Ի,1/ և այլն:

Շատ հաճախ ստորոգյալի այսպիսի դիրքն «ամրացվում է» մի շարք հավելադիր միջոցներով: Դրանցից գրաբարը լայնորեն օգտագործում է մասնավորապես և շաղկապի հավելադրությունը նախադասության սկզբում՝ ստորոգյալից անմիջապես առաջ, որ վերջինիս իմաստային լրացուցիչ ընդգծվածությունն է տալիս՝ պատումը դարձնելով ավելի հանդիսավոր ու տպավորիչ. ինչպես՝ *Եւ կոչեաց* Ադամ զանուն կնոջ իւրոյ կեանս /Ծննդ.,Գ,20/: *Եւ ուխտեաց* Յեսու ուխտ ընդ ժողովրդեանն յաւուր յայնմիկ /Յեսու, ԻԳ,45/: Այս առումով անշուշտ մասամբ վիճարկելի է Վ. Առաքելյանի կարծիքը գրաբարում այսպիսի և - ի՝ ոչ միայն քերականական, այլև արտահայտչական տեսակետից բոլորովին ավելորդ լինելու մասին:⁹⁹ Լիովին կիսելով նրա կարծիքը քերականական առումով շաղկապի բացարձակ ավելորդության մասին, միևնույն ժամանակ չպետք է բացառել կամ անտեսել այն ոճական արժեքը, որ ունի և - ի հավելադիր գործածությունը ստորոգյալի հետ նախադասության սկզբում:

Ի դեպ, այս ոճական հնարը ճոխ դրսևորում ունի V դարի ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն երկասիրությունների լեզվում: Մոտավոր հաշվումներով՝ «Աստվածաշնչի» գրեթե բոլոր գործերում սկզբնային հավելադիր միջոցներով և առաջին հերթին՝ և - ով կառույցը $P \rightarrow S \rightarrow O$ շարադասական կաղապարով դրսևորվող գրաբարի ներգործական լիակազմ նախադասությունների գերակշիռ մասն է կազմում: Ավելին, Ս. Գրքի բազմաթիվ բնագրային հատվածներում այդպիսին է այս կաղապարն ունեցող ամեն երկրորդ նախադասությունը, իսկ բազմաթիվ գործերում (Ելից, Յեսուլայ, Դատաւորաց, Թագաւորաց գրքեր և այլն) գլուխների մեծ մասը, իհարկե, բացառություններով հանդերձ (*Եւ դու*

⁹⁹ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, *Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը*, Եր., 1975, էջ 12:

մատուցես առ քեզ զԱհարոն զեղբայր քո /Ելից, ԻԸ,1/: *Եւ թագաւորն Գարեհ արար խրախութիւն մեծ /Ա Եզր.,Գ,1/՝ սովորաբար սկսվում է հենց այդպիսի նախադասութիւններով, որոնց սկզբում ստորոգյալն է՝ և հավելադիր շաղկապի հետ: Օրինակներ՝ Եւ ժողովեաց Մօսէս զամենայն ժողովուրդ որդոցն Իսրայիլի /Ելից,ԼԵ,1/: Եւ էառ Սամուէլ զսրուակն իւղոյ /Ա Թագ.,Ժ,1/: Եւ ժողովեցին այլազգիքն զբանակս իւրեանց /ն.տ.,ԺԷ,1/ և այլն:*

Շատ հաճախ վերոնշյալ շարադասական կաղապարն սկսվում է առաջադաս ստորոգյալի հետ սաստկական նշանակությամբ *և եղև, իբրև, և եղև իբրև, և լինէր, յայնժամ, ահա, ապա, ևս, իսկ* և այլ սպասարկու երանգավորիչ բառերի, բայական ստորոգյալին հոմանիշ դիմավոր կամ անդեմ բայածևերի, նաև *յաւելում* բայի հարադրութիւններով, որոնք ստորոգյալի գործողութիւնն օժտում են սաստկացման, ծավալման, կրկնման, աստիճանաբար ակտիվացման և այլ իմաստային նրբերանգներով՝ դրանով իսկ այն դարձնելով հաղորդվող մտքի կենտրոն. ինչպես՝ *Եւ եղև* յետ երկուց ամաց՝ *ետես* փարաօն երագ /Ծննդ.,ԽԱ,1/: *Տապալեալ աւերեցին* նոքա զամուրս ապաստանի նոցա /Եղ.,201/: *Եւ յաւելին* որդիքն Իսրայիլի առնել չար առաջի Տեառն /Գատ.,Գ,1/: *Եւ եղև ձգեաց* Աւովդ զձեռն իւր զձախ /ն.տ.,Գ,21/: *Եւ յաւել* Սաուդ առաքել այլ հրեշտակս /Ա Թագ.,ԺԹ,21/: *Եւ եղև իբրև լուս* Եղիստ զձայն Աստուծոյ /Գ Թագ.,Ե,8/: *Ապա ժողովէր* զօրավարն Հայոց մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ /Բուգ.,41/: *Յայնժամ եկեղեցացոյց* արքայ Սաղօմօն զամենայն ծերս Իսրայիլի /Գ Թագ.,Ը,1/ և այլն: Ի դեպ, շարադասական այս կաղապարը՝ ներգործական բայ-ստորոգյալի տրամաբանական ընդգծմամբ, թեև ոչ այն չափով, ինչ «Աստվածաշնչում», համենայն դեպս բավականին հաճախակի է հանդես գալիս նաև ինքնուրույն գործերի (Եղիշե, Փ. Բուզանդ, Ղ. Փարպեցի) լեզվում:

3.2 Հիմնականում այս կաղապարն է գործառնում բարդության կազմում գերադաս նախադասութիւնը, որին հաջորդում է ուղիղ խնդրին կամ նրա լրացմանը ստորադաս բաղադրիչը. ինչպես՝ *Ետես թագաւորն զամենայն կազմութիւն զնդին բարբարոսաց, որք սրտի մտօք եկեալ էին ի վաստակս արքունի* /Եղ.,11/ և այլն: Ի դեպ, այս շարադասական կաղապարն ունեցող նախադասութիւններում ուղիղ խնդրի վերջադաս դիրքի վերաբերյալ դիտարկումները թույլ են տալիս անել հետևյալ եզրահանգումը. իր լրացյալից ենթակայով (հաճախ նաև այլ

միավորներով) ընդմիջարկված ուղիղ խնդրի՝ նախադասությունը եզրափակող դիրքը պատճառ է դառնում նրա տրոհման, ինչը զգալիորեն մեծացնում է լրացման իմաստային բեռնվածությունը և վերածում այն նախադասության տրամաբանորեն ամենանշանակիր միավորի: Փաստորեն այսպիսի նախադասություններում առկա են հնչերանգային երկու բարձրակետեր, որոնցից մեկն ընկնում է սկզբնային ստորոգյալի, մյուսը՝ ավելի ցայտունը, վերջադաս տրոհված ուղիղ խնդրի վրա. ինչպես՝ Խնդրեցին այնուհետև իւրեանց նախարարքն Հայոց յարքունուստ *կաթողիկոս* /ԲՓՊՀ,54/: Ուսուցանէր փութապէս ի տուէ և ի գիշերի դառն իշխանն Միհրներսեհ *զպիղծ սեպուհն Սիւնեաց զՎարազվաղան* /ն.տ.,81/:

3.3. Անցյալի քերականագիտությունը «ստորոգյալ→ենթակա→ուղիղ խնդիր» հաջորդականությունը համարում է բնորոշ ու կանոնական դիմավոր բայի նշանակությամբ անորոշ կամ անցյալ դերբայ – ստորոգյալով և սեռականաձև կամ տրականաձև ենթակայով ներգործական լրիվ նախադասությունների համար:¹⁰⁰ Եվ իրոք, կատարված հաշվումներով՝ այդպիսի կառույցների գերակշիռ մասը V դարի գրաբար և՛ ինքնուրույն, և՛ թարգմանական գործերում առանց էական տարբերությունների ունի հիմնաբաղադրիչների վերը նշված շարադասությունը, որի փոփոխությունը, պայմանավորված տարբեր գործոններով, հետապընդում է հիմնականում երկու նպատակ. Առաջինն այն է, որ շրջման միջոցով կառույցի սկզբում են հայտնվում ենթական կամ ուղիղ խնդիրը՝ գերազանցապես ընդգծման նպատակով. ինչպես՝ *Դիւաց* է կերպարանս կերպարանս ցուցանել /Եզն.,69/: Եւ *չարիմացին Վարազվաղանայ* գիտացեալ զանհնարին ռխութիւն Վասակայ /ԲՓՊՀ,80/: *Չարիս* գործեալ է ձեր /ն.տ.,210/: Երկրորդ դեպքում ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի առաջադասությունը սրանցում բացատրվում է ոճական գործոնից զատ կամ դրա կողքին՝ նաև քերականական գործոնի առկայությամբ: Այդպիսին է, օրինակ նշված հիմնաբաղադրիչների խոսքիմասային արտահայտությունը, մասնավորաբար՝ դրանց դրսևորվելը հարցահարաբերական կամ ցուցական դերանուններով: Օրինակներ՝ *Նմա* բուռն հարկանել զորձաքար /ՄԽՊՀ,115/: *Չայս* իմացեալ աղեղնատրին Հայկայ /ՄԽՊՀ,36/: *Նոցա* էր

¹⁰⁰ Այս մասին մանրամասն տես՝ Ս. Հայրապետյան, 1985: *Գրաբարագիտության մեջ այս կառույցների ծանաչման և մեկնաբանման հարցում գոյություն ունեցող տարակարծությունների մասին տես Էդ. Սկրտչյան, 1999, 52 – 61:*

փորեալ զխորխորատն /Եղ.,58/: Նոցա մոռացեալ զպատուիրանն Աստուծոյ /Եղ.,37/: ..., որոց զոգիսն ձեր ի ձէնջ քաղեալ՝ հանեալ է անապականդ յապականութիւն /ն.տ.,8/:

Դառնալով այս կառույցներուն «դերբայով ստորոգյալ→թեք հոլովածնով ենթակա→ուղիղ խնդիր» հաջորդականության գերակայության խնդրին՝ այստեղ ևս կարևորում ենք հնչերանգային գործոնի դերը: Նկատի ունենք նմանատիպ ստորոգյալի տրամաբանորեն ընդգծվելու, շեշտվելու անհրաժեշտությունը՝ թելադրված նրա դերբայական բնույթով: Բանն այն է, որ զուրկ լինելով դիմավոր բայածևին հատուկ քերականական կարգերից (դենք, թիվ, եղանակ և ժամանակ)՝ դերբայական ստորոգյալը նախադասության ստորոգումային հիմքը ձևավորելու համար կարիք ունի գործողության իմաստի ուժեղ ընդգծման, ինչն առավելագույնս ստանում է նախադասության սկզբում. ինչպես՝ *Առաջի արկեալ* նոցա զնշանագիրս աստուածատուրս /Կոր.,50/: *Ծանուցեալ* Ռոմզդի զխորհուրդս հորն /Եզն.,80/: *Եւ ընկալեալ* Արշակայ Մեծի զգիրն /ն.տ.,31/: *Ի բաց դարձուցեալ* Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ /ՄԽՊՀ,33/ և այլն:

Ասվածը վերաբերում է նաև այսպիսի կառույցներուն երրորդ դեմքի օժանդակ բայի հետ անցյալ դերբայի կազմած բաղադրյալ ժամանակածներով արտահայտված ստորոգյալների բացահայտ առաջադասությանը: Չնայած այս դեպքում ստորոգյալի մեջ առկա է ժամանակի գաղափարը, մասնակի դրսևորում ունեն նաև դեմքի ու թվի քերականական կարգերը, այնուհանդերձ դերբայական բաղադրյալ ժամանակածներ, ենթակայի երեք դիմածների, եզակի ու հոգնակի թվերի դիմաց ունենալով միայն երրորդ դեմքի և եզակի թվի քերականական ձևավորում, նույնպես գործողության կոնկրետության և որոշակիության մեծ պակաս ունի, որը լրացվում է կառույցի սկզբում նրա ընդգծմամբ: Օրինակներ՝ *Ահա մոռացեալ իցէ* մեր զամենայն նեղութիւնս /Եղ.,154/: Վասն այնորիկ *թողեալ է* Աստուծոյ զսատանայ /Եզն.,41/: Ի դեպ, այսպիսի նախադասություններուն հաճախ առկա է նաև մեկ այլ գործոն, որն անշուշտ նույնպես հիմնաբաղադրիչների վերոհիշյալ P→S→O հաջորդականության ամրակայմանը նպաստող հանգամանք է: Նկատի ունենք այն դեպքերը, երբ թեք հոլովածնով ենթական ընդհանուր է դերբայով և

հաջորդող դիմավոր բայով ստորոգյալների համար,¹⁰¹ և բնականաբար, նման ենթակայի ամենանպատակահարմար դիրքը նրանց արանքում լինելն է. Եւ տեսեալ Սառայի գորդին Ագարայ Եգիպտացոյ, և սաւ ցԱբրահամ /Ծննդ.,ԻԱ,9/: Ծանուցեալ Որնգդի զխորհուրդս հօրն՝ յայտնեաց Արհմենին /Եզն.,80/: Տեսեալ նախարարացն Հայոց, ... խորհեցան կամաւ հնազանդել թագաւորին Խոսրովու /ՄԽՊՀ,390/ և այլն:

Վերևում ասվեց, որ վիճակագրական փաստերի համաձայն, գրաբարի ներգործական նախադասությունների $P \rightarrow S \rightarrow O$ շարադասական կադապարի գործածությունը հետագայում անընդհատ և անշեղորեն թուլացել է՝ գրական լեզվի ժամանակակից փուլում հասնելով գրեթե նվազագույնի: Սա կապված է մեր լեզվի շարահյուսական համակարգի իրողությունների պատմական զարգացման հետ և առաջին հերթին՝ հայերենի ենթակայի ու ստորոգյալի ձևաբանական դրսևորման ոլորտում տեղի ունեցած ակնառու փոփոխությունների հետ, փոփոխություններ, որոնք ուղղակիորեն առնչվեցին մեր լեզվի պատմության մեջ այնպիսի մի ինքնատիպ երևույթի գոյությանն ու հետագա ճակատագրին, ինչպիսին խնդրո առարկա «սեռականով ենթակա - անցյալ դերբայով ստորոգյալ» և «տրականով ենթակա - անորոշ դերբայով (երբեմն եղանակիչ միադիմի բայի հետ) ստորոգյալ» շարահյուսական կառույցներն էին, որոնք, ինչպես նշել ենք, իբրև ձևաբանական փոփոխակներ, հին գրական հայերենում բավականին ակտիվ գործառություն ունեին հայերենի համար ընդհանուր օրինաչափական «ուղղականով ենթակա - խոնարհված բայով ստորոգյալ» կառույցի՝ որպես անփոփոխակի կողքին: Դրանցից մանավանդ առաջինի գոյությունը և հաճախական գործածությունը գրաբարում ուներ հստակ արտահայտված քերականական հիմնավորում, բխում էր գրաբարի ներքին օրինաչափություններից, ի մասնավորի՝ պայմանավորված էր սեռականաձև ենթակայի միջոցով անցյալ դերբայի սեռային երկիմաստությունը չեզոքացնելու, նրանում ներգործականության իմաստն ընդգծուն դարձնելու անհրաժեշտությամբ:

¹⁰¹ Հաճախ է պատահում, որ անցյալ դերբայի և դիմավոր բայի միջև տեղավորված ենթական ոչ թե թեք, այլ ուղղական հոլովով է: Այսպիսի դեպքերում արդեն խոսքը չի գնում երկու ստորոգյալների համար ընդհանուր ենթակայի մասին (Եւ մատուցեալ աշակերտքն յարուցին զնա /Մատթ.,Ե,25/: Առեալ զգունդն Վաչէ և յարձակեցաւ ի վերայ քաղաքին /Բուզ.,77/): Առավել հավանականն է թվում, թե այստեղ գործ ունենք երկբայական հարադրությամբ արտահայտված մեկ միասնական ստորոգյալի հետ:

Բանն այն է, որ գրաբարում սեռականաձև ենթակա կարող է դրվել միայն ներգործական, մասամբ էլ չեզոք, բայց ոչ երբեք կրավորական բայերի անցյալ դերբայով արտահայտված ստորոգյալի հետ: Պատճառն այս դերբայի սեռային երկիմաստությունն է, այն, որ չի տարբերակում ներգործականն ու կրավորականը: Ահա բայասեռերի զանազանման նպատակով էլ ներգործական բայերի անցյալ դերբայով ստորոգյալի ենթական գրաբարում միայն սեռականաձև է, մինչդեռ կրավորական անցյալ դերբայով ստորոգյալի հետ սեռականով ենթակա չի դրվում, այն միշտ ուղղականաձև է. Անիծեալ լիջիր *դու* ի վերայ երկրի /Ծննդ., Գ, 11/, *Լուսին* ի խոնաուրթենէ օդոց նեղեալ /Եզն., 186/ և այլն:

Այդ էր պատճառը, որ երբ արդեն միջին շրջանից սկսած՝ հայերենի բայական համակարգում գրաբարի համեմատությամբ նկատելի փոփոխություններ տեղի ունեցան, ընդամին երևան եկավ նաև ներգործական և կրավորական սեռային իմաստների տարբերակման ածանցական միջոցը՝ *վ* կրավորականը, վերացավ նաև վերոհիշյալ կառույցի՝ իբրև ընդհանուր օրինաչափականի (ուղղականով ենթակա - խոնարհված բայով ստորոգյալ) ձևաբանական փոփոխակի հետագա գործառության քերականական անհրաժեշտությունը: Իհարկե, նշված ձևաբանական փոփոխակի դուրս գալը լեզվից միանգամից չէ, որ տեղի ունեցավ միջին գրական հայերենում, մանավանդ նրա շարահյուսական մակարդակում, որտեղ լեզվական հին ու նոր երևույթները երկար ժամանակ համատեղվել են: Համենայն դեպս այդ փոփոխակը, լեզվի զարգացման տվյալ շրջանի համար այլևս կենսունակ չլինելով, հիմնականում փոխարինվում էր իր անփոփոխակով: Եվ նաև դրա շնորհիվ է, որ միջին հայերենից սկսած՝ ինչպես վկայում է վիճակագրությունը, անընդհատ մեծանալ է սկսում հայերենում ներգործական բայով նախադասությունների շարադասական երկու հիմնատարբերակների ($S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$) գործառական ակտիվությունը: Վերջինիս նպաստող հանգամանք պիտի դիտել նաև գրաբարի մեկ այլ՝ «*ներգործական անորոշ դերբայով (երբեմն նաև եղանակիչ բայի հարադրությամբ) ստորոգյալ – տրականով ենթակա*» ձևաբանական փոփոխակի՝ հայերենի հետագա ընթացքում գործածությունից բավականին արագ դուրս մղվելը: Սա գրաբարի ներգործական լրիվ նախադասություններում գործառում է հիմնաբաղադրիչների բոլոր վեց շարադասական կաղապարները, սա-

կայն ավելի հաճախ հանդես է գալիս դրանցից երկուսով՝ $P \rightarrow S \rightarrow O$ և $P \rightarrow O \rightarrow S$. ինչպես՝ Իսկ ոմանք ի հրոյ էութենէ համարին *ունել սմա գրնութիւն /Եզն.,143/*: Հրամայէր ...*արկանել նմա աղաբողոն /Բուզ.,399/* և այլն: Սրանցում անորոշ դերբայով ստորոգյալի առաջադասությունն իր հիմքում բխում է քերականական նպատակահարմարությունից: Բանն այն է, որ այս կառույցները գերազանցապես երկրորդական նախադասություններ են, որոնց շարահյուսական հարաբերությունը պատմողական բայով գլխավոր նախադասության հետ դրսևորվում է ոչ թե հարաբերականներով կամ շաղկապներով, այլ անմիջապես երկրորդական նախադասության դերբայ – ստորոգյալով: Այսպիսի ինքնատիպ շարահյուսական գործառույթն է անորոշ դերբայով ստորոգյալին սովորաբար կառույցի սկզբում պահողը: Ի դեպ, հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow S \rightarrow O$ կամ $P \rightarrow O \rightarrow S$ հաջորդականությունը գերազանցապես խախտվում է տրականով ենթակայի կամ ուղիղ խնդրի՝ կառույցի սկզբնամասում ընդգծվելու անհրաժեշտության դեպքում. ինչպես՝ Քանզի երգէին, *նմա բուռն հարկանել գործաբար վիմաց ձեռօք /ՄԽՊՀ,115/* և այլն:

Նախորդ՝ «սեռականով ենթակա + անցյալ դերբայով ստորոգյալ» կառույցի համենատուրյամբ սա գրաբարում ավելի թույլ դրսևորում ունի և որպես օտար լեզվամտածողության ազդեցության հետևանք ըստ էության մասնավոր իրողություն լինելով՝ հետագայում բավականին արագ է գործածությունից դուրս մղվում՝ փոխարինվելով հիմնականում «ուղղականով ենթակա+խոնարհված բայով ստորոգյալ» շարահյուսական անփոփոխակով: Դրա արդյունքում փոփոխակին բնորոշ $P \rightarrow S \rightarrow O$ և $P \rightarrow O \rightarrow S$ շարադասական կաղապարներն էլ փոխարինվում են հայերենի պատմողական կառույցներում շարադասական միավորների փոխդասավորության երկու հիմնատարբերակներից որևէ մեկով:

Գրեթե նույնն է տեղի ունենում նաև կառույցի այն տարբերակի հետ,¹⁰² որի մեջ անորոշ դերբայով ստորոգյալին հարադրված է որևէ

¹⁰² Կառույցը որոշակի քերականական ձևափոխությամբ (ուղղական ենթակայով) առկա է նաև արդի հայերենում, սակայն՝ հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության գրաբարյան սովորական $P \rightarrow S \rightarrow O$ կամ $P \rightarrow O \rightarrow S$ տարբերակների փոխարեն՝ հիմնականում նոր լեզվին ավելի բնորոշ $S \rightarrow P \rightarrow O$ կամ $S \rightarrow O \rightarrow P$ շարադասական կաղապարներով (հմնտ. գրաբարյան «Ծախել պարտ է զնոսա երկրի», «Պիտոյ է ինձ յղել զքեզ...» ձևերը միջինհայերենյան «Նայ չկարէ շրջել զկերակուրն ի սերմ», «Կամի Տաթարն և զերկուսն ըմբռնել» և ար-

եղանակիչ միադիմի բայ (*արժան է, անկ է, ի դէպ է, հաճոյ է, հարկ է, չիք հնար, պարտ է, և այլն*): Ի տարբերություն նախորդի, որ գերազանցապես բարդության մեջ երկրորդական նախադասության գործառույթ ուներ, սա գրաբարուն ավելի հաճախ ինքնուրույն կառույց է՝ $P \rightarrow S \rightarrow O$ և $P \rightarrow O \rightarrow S$ շարադասական կաղապարների բացահայտ գերակշռությամբ. Վասն միոյ քինու *ոչ է օրէն* դիւցազանց զայլոց դիւցազանց զարմից բառնալ զկենդանութիւն /ՄԽՊՀ, 178/: *Պարտ է մեզ ...քաղաք և արքունիս շինել բնակութեան* /ն.տ., 62/: *Պատշաճ է և ձեզ խնամել զնոցին որդիսն և զաշակերտսն* /Բուզ., 63/: *Ծախել պարտ էր զնոսա երկրի* /Եզն., 52/: *Ոչ է մարթ հովուի թողուլ զխաշն իւր, այլ պարտ է հովուի դնել զանձն ի վերայ ոչխարին* /Ազաթ., 136/: Եվ ինչպես համանման կառույցներուն, այստեղ ևս տրականով ենթակայի, նաև խնդրի առաջադասությունը կան քերականական գործոնի (օրինակ՝ դերանվան որոշ տեսակներով դրանց արտահայտության), կան նախադասության սկզբուն տրամաբանորեն շեշտվելու արդյունք է...., *որոց դարձեալ դէպ լինէր եղբարս երկուս յաշակերտացն՝ յուղարկել ի կողմանս Ասորոց* /Կոր., 74/: ..., *որում օրէն էր զհաշտն առնել* /Եզն., 106/ *Նմա պարտ էր առնել զերկինս և զերկիր* /ն.տ., 82/: Ի զուր է *կա՛լ կա՛լն* ասել ումեք /ն.տ., 84/:

4. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow O \rightarrow S$ ընդհանրական կաղապար.

Սա V դարի գրաբարի ներգործական լրիվ նախադասությունների ամենաքիչ հանդիպող շարադասական կաղապարն է, բնագրային հատվածներուն ունի ընդհանուր առմամբ 5% գործածություն:

4.1. Նախորդ կաղապարի նման՝ հիմնականում կիրարկելի է սկզբնային դիրքուն ներգործական բայ - ստորոգյալի ընդգծման, նրանով արտահայտված գործողության իմաստի՝ հաղորդման մեջ առաջին

դի գրական լեզվին բնորոշ «Ես կամենում եմ ճշտել իմացածս» կամ «Նկարիչն իր տարիների երազն էր կամենում կյանքի կոչել» կառույցների հետ):

Ինչ մնում է նախորդ երկու գրաբարյան ինքնատիպ փոփոխականների հետագայում հազվադեպ մնացորդային գործածություններին, ապա միջին և հատկապես նոր շրջանի գրավոր աղբյուրներում դրանք պետք է դիտել իբրև գրաբարաբանություններ և դրանց կիրարկումները գնահատել սոսկ պատմողական - պատմագրական ոճի գործառական - արտահայտչական անհրաժեշտության, ավանդականության, հեղինակների՝ գրաբարին տիրապետելու մակարդակի և հմտության, դասական լեզվի ձևերին հարազատ մնալու կամ ըստ հնարավորին դրանք ընդօրինակելու նպատակադրության տեսանկյունով:

պլան մղելու նպատակով: Այդ գործառությանը թեև կրկնում է նախորդին ($P \rightarrow S \rightarrow O$), սակայն նրա համեմատությանը գրեթե եռակի պակաս դրսևորում ունի. Եւ կոտորեաց գնա Յեսու /Յեսու, Ժ, 35/: Մատնեաց գնա Տէր ի ձեռս Իսրայիլի /ն.տ./: Իբրև խորհէր զայս ... քորեպիսկոպոսն մեծն Դանիէլ /Բուգ., 60/: Միով գոտեաւ ճշմարտութեան պնդեցին զմէջս արք և կանայք /Եդ., 67/ և այլն:

4.2. Կաղապարը *թեք հոլովածներով ենթակա և անորոշ կամ անցյալ դերբայներով ստորոգյալ* ունեցող ներգործական լրիվ նախադասությունների հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության բավականին ակտիվ տարբերակ է գրաբարում, թեև այս տեսակետից նույնպես էականորեն զիջում նախորդին. Եւ լուեալ զայս ամենայն բանս անօրինին Միհրներսէի /ՂՓՊՀ, 42/: Արարեալ է գնա յԱստուծոյ /Եզն., 148/: Առեալ զգունդն Վաչէ /Բուգ., 77/: Ծախել *պարտ էր* գնոսս երկրի /Եզն., 52/ և այլն:

4.3. Հիմնականում այս շարադասական կաղապարն է գործառում բարդության կազմում գերադաս նախադասության դերով հանդես եկող ներգործական կառույցը, որի ենթական վերջնային դիրք է մղված՝ հնարավորինս մերձ լինելու իրեն լրացնող հետադաս երկրորդական նախադասությանը: Ծիշտ է, ազատ շարադասությանը բնութագրվող մի լեզվում, ինչպիսին գրաբարն է, սա երբեք էլ բացարձակ դրսևորում ունենալ չի կարող, այնուամենայնիվ փաստերը համոզում են, որ այս քերականական գործոնը ակնհայտ դեր ունի բարդության գերադաս նախադասության շարադասական կաղապարավորման հարցում: Կարելի է համարձակ պնդել, որ $P \rightarrow O \rightarrow S$ շարադասական կաղապարն իրոք իշխող տարբերակ է ենթակալի լրացում հետադաս երկրորդական նախադասություն ունեցող գերադաս ներգործական կառույցի համար: Օրինակներ՝ Եւ բարձին զմարմին նորա *բազմութիւն մարդկան, որ տեղեակ էին նմա* /Բուգ., 67/: Եւ արարին տաղաւարս *ամենայն ժողովք եկեղեցոյն, որք դարձեալ էին ի գերութենէ* /Գ. Եզր., Ը, 16/ և այլն:

5. *Շարադասական հիմնաբաղադրիչների $O \rightarrow S \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապար*

Նախորդի մնան՝ այս կաղապարը նույնպես թույլ դրսևորում ունի գրաբարում, հանդիպում է միջին հաշվով հարյուր նախադասություններից հինգում:

5.1. Նրանով արտահայտվող ներգործական կառուցվածքի նախադասություններին բնորոշ է առաջադաս ուղիղ խնդրի ընդգծված վիճակը, եթե խնդրի առաջադասությունը համընկնում է նախադասության սկզբի հետ. *Չամենայն վնասն* յՌշտունիս դու արարեր /Եղ.,174/: *Չմահ* Աստուած արար /Եղ.,25/: Հակառակ դեպքում իր լրացյալից ենթակայով, հաճախ նաև այլ միավորներով ընդմիջարկված, բայց ոչ սկզբնային ուղիղ խնդիրը տրամաբանորեն աննշանակ է. *ինչպես՝ Ի* մնին հինգերորդ ամին զբազմաց նոցա *զկեանս* անդէն շնորհեաց /Եղ.,199/:

5.2. Այս կաղապարով է դրսևորվում նաև պատմողական երանգի ներգործական լրիվ նախադասությունների մի բավականին սովոր խումբ, որում դերանվան ցուցական կամ հարաբերական տեսակներով արտահայտված (նաև նման լրացում ունեցող) ուղիղ խնդրի առաջնային դիրքը թելադրված է համատեքստում կառույցի քերականական և իմաստային կապերով. Այն է ճշմարիտ Աստուած..., *զոր* դու ... հայիոյես /Եղ.,38/: *Չոր* Աստուած զուգեաց, մարդ մի մեկնեսցէ /Եզն.,58/: ..., *զոր* սուրբ հովին Խադ բազում անգամ յանդիմանեալ կշտամբեր /Բուզ.,165/: *Չայս զուշակութիւն* Մերուժանն ... առ Մուշեղ զօրավարն Հայոց հասուցաներ /ն.տ.,161/:

6. Շարադասական հիմնաբաղադրիչների $O \rightarrow P \rightarrow S$ ընդհանրական կաղապար

Այս կաղապարն իր գործածությամբ գրաբարում փոքր - ինչ գերազանցում է ներգործական կառույցների նախորդ երկու շարադասական տարբերակներին, սակայն ընդհանուր առմամբ բնագրային հատվածներում երեք անգամ քիչ է հանդիպում $P \rightarrow S \rightarrow O$ և հինգ-վեց անգամ պակաս՝ $S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$ հաջորդականությունն ունեցող շարադասական կաղապարներից: Գործառույթով կրկնում է նախորդին՝ ծառայում է. ա) նախադասության սկզբում ուղիղ խնդրի տրամաբանական ընդգծմանը (Այլ *զՏիտանսն* ... յիշեն աստուածային գիրք /ՄԽՊՀ,27/: *Չմնացորդս ազգի իմոյ* կեցուցես դու /Ագաթ.,27/) ¹⁰³, բ) նախորդող հաղորդման հետ նախա-

¹⁰³ Այս կաղապարի լայն օգտագործմամբ առանձնանում է արևմտահայ գրական լեզուն, որտեղ հատկապես անորոշ ենթական որ միայն այսպիսի ներգործական, այլև ընդհանրապես ծավալուն կառույցներում նախասիրում է վերջնային վիճակ, ինչպես օրինակ՝ Մտքի մարզանքներուն վարժեցուց ինքզինք: Վեց օր ետքը առանձին անկյուն մը տարավ ու խորհրդավոր ձևով գրպանեն ծալված թուղթ մը հանեց և տվավ ինձի Մոհամետ: Գռնեն անցած պահուն մեկեն ետև դարձավ Պիեր: Շարահյուսական ոճաբանության մեջ սա

դասության իմաստային (*Ձայս* լսեն թշնամիք ճշմարտութեան /Եզն.,51/: *Եւ զայն* լուեալ Արիմենին /ն.տ.,80/) կամ քերականական կապերի (...*,զորս* պահեաց անդրէն ի դրան թագաւորն Պարսից Յազկերտ /ՂՓՊՀ,25/: *Ջինչ* վարեացէ մարդ, ... /Ագաթ.,518/) դրսևորմանը:

բ. Շատ հաճախ V դարի գրաբարում ներգործական կառուցվածքի նախադասությունները թերի են: Ինչպես նշել ենք վերևում, կառուցվածքային տեսակետից թերի, ասել է թե՛ ոչ ամբողջական ենք համարում այն նախադասությունները, որոնցում զեղչված է տվյալ կառույցը ձևավորող հիմնական միավորներից մեկնումեկը: Բնականաբար ներգործական նախադասությունը թերի կարող է համարվել, եթե տարբեր պատճառներով նրանում բաց է թողնված հիմնական միավորներից ենթական, ստորոգյալը կամ ուղիղ խնդիրը: Ընդ որում, սրանք միանգամայն տարբեր են նախադասության կազմում զեղչման իրենց հնարավորություններով: Ներգործական թերի կառույցների ամենատարածված տեսակը գրաբարում զեղչված ենթակայով նախադասություններն են: Սրանք իրենց քանակով գերազանցում են ներգործական լրիվ նախադասություններին և մոտավոր հաշվարկներով՝ կազմում են գրաբարի ներգործական կառույցների կեսից ավելին: Խնդրո առարկայի՝ նախադասության շարադասական կառուցվածքի քննության տեսակետից զեղչված ենթակայով ներգործական կառույցներն արժանի են ուշադրության այն առումով, որ ենթակայի բացակայությունը գրաբարի ներգործական կառույցներում նկատելիորեն մեծացնում է ուղիղ խնդրի՝ նախադասության սկիզբ տեղաշարժվելու հնարավորությունը: Եվ որպեսզի ասվածը չհնչի իբրև սոսկ ներքին զգացողության արտահայտություն, այն հիմնավորում ենք գրաբարի պատմողական չեզոք (հուզաարտահայտչական գունավորումից զուրկ) ոճի թերի նախադասությունների փաստերի վիճակագրական ուսումնասիրությամբ, որը առանձին - առանձին կատարել ենք V դարի թարգմանական գրականության և դասական ու հետդասական մատենագրության լեզվանյութի վրա: Վիճակագրական քննության ոլորտ ենք ներառել նաև գրաբարի անենթակա (դիմավոր միակազմ) ներգործական նախադասությունները, նկատի ու-

դիտվում է իբրև տրամաբանորեն ընդգծված առաջադաս խնդրի կամ այլ միավորի առկայությամբ արևմտահայերենի վերջադաս ենթակայի՝ «իբրև անդամի, որի մասին իրազեկում է հաղորդվում», ոչ պակաս ընդծուն վիճակ (Տե՛ս Ա.Սարգսյան, 1985, 292-293):

նենալով, որ սրանք իրենց կազմիչ միավորների փոխդասավորությամբ զեղչված ենթակայով ներգործական կառույցներից ոչնչով չեն զանազանվում: Ելնելով դրանից՝ գրաբարի զեղչված ենթակայով երկկազմ և անենթակա միակազմ նախադասությունների շարադասական իրողությունները քննել համատեղ:

Անկախ նրանից՝ ենթական զեղչված է, թե ընդհանրապես չկա, նրա չգոյությունը ենթադրում է նրա բևեռի լիակատար բացակայությունն նախադասության կառուցվածքում: Սակայն նույնը չի կարելի ասել ստորոգյալի ու նրա բևեռի մասին: Ստորոգյալի զեղչման դեպքում նրա լրացումները կարող են պահպանվել: Մինչդեռ ենթակայի բացակայությունը բացառում է նախադասության կազմում նրա որևէ լրացման առկայությունը: Հետևաբար առանց ենթակայի կառույցը այս հանգամանքներում կդիտվի իբրև ստորոգումային հենքի վրա քերականորեն նախադասության վերաճած բայական բառակապակցություն: Նշանակում է՝ չպիտի բացառել, որ այսպիսի դեպքերում նախադասության կազմիչների հաջորդականությունը կարող է ձևավորվել՝ ենթարկվելով հայերենի բայական բառակապակցության բաղադրիչների փոխդասավորության ընդհանուր օրինաչափություններին: Իսկ դրանք հետևյալն են. նախ, որ հայերենի բառակապակցությունների ներսում շարադասությունն ավելի կայուն է, քան նախադասության անդամների միջև:¹⁰⁴ Երկրորդ, որ նույնպես կարևոր է, հայերենի բայական բառակապակցություններն իրենց կազմիչների շարահյուսական կախվածությունների մեծ հնարավորություններով էապես ջոկվում են մյուսներից: Եվ վերջապես երրորդ, որ դրանցից մասնավորապես ներգործական բայով ու նրա կրող խնդրով բառակապակցություններում ի սկզբանե մեր լեզուն նախապատվությունը տվել է կազմիչների $O \rightarrow P$ հաջորդականությանը: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է Ն. Մելիքյանը, հայերենի այսպիսի կառույցները «իրենց բաղադրիչների միասնականությամբ և նրանց հաջորդականության կարգով մերձենում են բարդ բառերին»:¹⁰⁵ Եվ հատկանշական է, որ դրանցից շատերը, ժամանակի ընթացքում փոխակերպվելով վերլուծական բարդությունների (*դեր կատարել, փորձ անել,*

¹⁰⁴ Տե՛ս Ս. Սարգսյան, 1975, 335:

¹⁰⁵ Տե՛ս Н. Меликян, *Порядок слов в армянском языке, В сб. Международный симпозиум по армянскому языкознанию, стр. 765.*

երես առնել և այլն) կամ, որ ավելի հետաքրքիր է, անորոշ դերբայ-բայանուն փոխարկումով հայերենում գոյացնելով նոր բարդ բայանուններ (ծնրադրում, ծերատում, հացաթխում և այլն), նույնությամբ պահպանել են բաղադրիչների $O \rightarrow P$ հաջորդականության կարգը:

Վիճակագրությունը հաստատում է վերևում ասվածն այն մասին, որ, եթե հիմնամիավորների փոխդասավորության գրաբարյան վերոհիշյալ վեց տարբերակներից երեքը ($S \rightarrow P \rightarrow O$, $P \rightarrow S \rightarrow O$ և $P \rightarrow O \rightarrow S$), որոնցում ուղիղ խնդիրը հետադաս է բային, կազմում են դիտարկված անցողական լրիվ կառույցների 58%-ը (տե՛ս էջ 32-ի տողատակի ծանոթագրություն), ապա ենթակայի բացակայության պայմաններում գրաբարն այնուամենայնիվ նախապատվությունը տալիս է հիմնաբաղադրիչների $O \rightarrow P$ շարադասական տարբերակին, ասել է թե՛ խնդրի առաջադասությանը: Ուշադրության է արժանի այն, որ այդ չնչին առավելությունն ապահովվում է մասնավորաբար V դարի դասական մատենագրության (ի բաց առյալ Ագաթանգեղոսի «Պատմությունը») ընձեռած փաստերով: Այնինչ, ոչ միայն թարգմանական տարբեր գործերից՝ հիմնականում «Աստվածաշնչից», այլև հետդասական մատենագրությունից քաղված նյութը վկայում է հակառակի՝ անցողական թերի կառույցներում $P \rightarrow O$ հաջորդականության գերակայության մասին:¹⁰⁶ Ընդ որում, վիճակագրության համար թարգմանական գրականությունից ընտրված հատվածները (Ծննդոց, Սաղմոսաց, Հոբի գրքեր, Երգ երգոց, Գործք առաքելոց) իրենց նյութի, բովանդակության, նաև ոճի ակնհայտ տարբերու-

¹⁰⁶ Պետք է կարծել, որ, ի հակադրություն մյուս դասական հեղինակների, Ագաթանգեղոսի Պատմության լեզվում ենթակայի բացակայությամբ $O \rightarrow P$ հաջորդականության գերակշռելը մեծապես պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ այս երկը զանազան աղբյուրներից (հիմնականում հունարենից) «մասամբ թարգմանական, մասամբ ինքնագիր խմբագրություն» (տե՛ս Մ. Աբեղյան, Երկեր, հ. 9, Եր., 1968, էջ 184) լինելով՝ «Աստվածաշնչի» թարգմանության նման՝ ունի ուղիղ խնդրի հետադասությունը նախասիրող հունարենի լեզվական ազդեցությունը: Մյուս կողմից՝ ենթադրելով, որ տարբեր աղանդների հետ իր փիլիսոփայական բանակոմբում օգտվելով պարսկերեն, հունարեն և այլ աղբյուրներից, Եզնիկն իր «Եղծ աղանդոց» - ում գուցե կունենա նաև դրանց ազդեցությունը մեզ հետաքրքրող խնդրի առումով, վիճակագրությունը կատարել ենք նրա գործի տարբեր գլուխներից: Սակայն պատկերը բացարձակապես նույնական է. Եզնիկի՝ հստակությամբ ու կանոնավորությամբ փայլող լեզվում, որն Ա. Աբրահամյանի իրավացի բնութագրմամբ՝ մեր հին գրավոր լեզվի մեսրոպյան շրջանի բնորոշ օրինակն է (տե՛ս Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց. Ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, Եր., 1970, էջ 21), ուղիղ խնդրի առաջադասությունը գրեթե եռակի գերակշռող իրողություն է:

թյուններով հանդերձ՝ շարադասության բազմաթիվ իրողություններով, այդ թվում նաև քննվող հարցում, ընդհանրանում են՝ դրսևորելով ուղիղ խնդրի բավականին ընդգծված հետադասություն, որն անշուշտ թարգմանվող լեզվի ազդեցության արդյունք է՝ թարգմանիչների կողմից բնագրի լեզվի շարահյուսական իրողություններին հարազատ մնալու ձգտում: Մինչդեռ հետդասական մատենագրության լեզվում, դասականին հակառակ, ուղիղ խնդրի հետադաս վիճակի գերակշռող դառնալը հիմնականում պիտի կապել դարավերջին անընդհատ զորեղացող հունաբան լեզվամտածողության և դրա պատճառով ժողովրդախոսակցական լեզվից աստիճանաբար հեռանալու իրողությունների հետ: Մանավանդ, որ V դարի մատենագիրների լեզվում ժողովրդախոսակցական ոճավորում ունեցող հատվածների¹⁰⁷ մեր կողմից կատարված վիճակագրական քննությունը նույնպես հավաստում է, որ այսպես կոչված՝ ժողովրդական խոսքը համեմատաբար առատ է առաջադաս ուղիղ խնդրով, մի երևույթ, որ առավել բնորոշ է դասական ինքնուրույն մատենագրության լեզվին: Որ, իրոք, հունաբանության ազդեցությունից անմասն չի մնացել նաև գրաբարի շարադասությունը, և V դարի հայ մատենագրության լեզվում առաջադաս ու հետադաս խնդիրների քանակական հարաբերակցության աստիճանաբար փոխվելն հոգուտ հետադասության նաև հունաբանության ազդեցության հետևանք է, հաստատվում է հետդասական պատմագրության լեզվի փաստերով: Եղիշեն, որ այդ շրջանի պատմիչներից ամենաքիչն է տուրք տվել այդ հոսանքին, առանձին հատվածներում նախապատվությունը տվել է խնդրի հետադասությանը, իսկ որոշ հատվածներում՝ հակառակը, այնուամենայնիվ նրա «Պատմության» մեջ $O \rightarrow P$ և $P \rightarrow O$ դիրքային տարբերակները քանակապես ընդհանուր առմամբ գրեթե հավասարաչափ են դրսևորվում: Մինչդեռ Ղ. Փարպեցու և հատկապես Մ. Խորենացու «Պատմություն»-ներից քաղված բոլոր հատվածներում անխտիր տիրապետողը $P \rightarrow O$ հաջորդականությունն է:

Այսպիսով, լեզվական փաստերի վիճակագրական քննության լույսի տակ կարելի է արձանագրել, որ, եթե V դարի հայերենի ներգործական լրիվ նախադասություններում նկատելիորեն գերակշռողը «ստորոգյալ \rightarrow ուղիղ խնդիր» հաջորդականությունն է, ապա ենթակայի բացա-

¹⁰⁷ Տե՛ս Ս. Գարագաշեան, *Ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան*, Կ. Պոլիս, 1887, էջ 43-51:

կայության պայմաններում ընդհանուր առմամբ պահպանվում է երկու շարադասական տարբերակների քանակական հավասարակշռություն՝ դասական մատենագրության լեզվում «ուղիղ խնդիր→ստորոգյալ» շարադասական տարբերակի¹⁰⁸ թույլ գերակշռությամբ:

Ի դեպ, վերևում միտումնավոր կերպով խուսափեցինք խոսել անենթակա միակազմ կառույցի մի տարատեսակի՝ անդեմ բայական նախադասությունների մասին, նկատի ունենալով դրանց՝ ոճականորեն ոչ չեզոք, այլ անպայման արտահայտչական երանգավորում ունենալու հանգամանքը, որ թելադրված է նրանց հնչերանգային ձևավորման առանձնահատկությամբ: Եվ հենց այն, որ սրանցում գերազանցապես առկա է $P \rightarrow O$ շարադասական կաղապարը, կարծում ենք՝ հետևանք է կառույցում անդեմ բայի իմաստային-տրամաբանական այն զորեղ ընդգծումի, որը հնչերանգային նման յուրատիպ ձևավորումով հնարավոր է դարձնում բայական բառակապակցությունն ընկալել իբրև նախադասություն՝ իր իմացաբանական և հաղորդակցական արժեքով: Հետևաբար սրանց $O \rightarrow P$ շարադասական կաղապարը պիտի ծառայի գլխավորապես ուղիղ խնդիրը տրամաբանորեն ընդգծելու ոճական - արտահայտչական նպատակին. (հմմտ. Ճանաչել գիմաստութիւն - $P \rightarrow O$ և *Ջիմաստութիւն /ոչ՝ այլ բան/ ճանաչել - $O \rightarrow P$):¹⁰⁹*

1. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $O \rightarrow P$ մասնակաղապար

¹⁰⁸ Ի դեպ, մեր լեզվի պատմության հետագա շրջաններում գրավոր աղբյուրներով արձանագրված ժողովրդական կենդանի լեզվի փաստերը, նաև ժամանակակից բարբառների տվյալները վկայում են, որ քննվող հարցի՝ հետադաս և առաջադաս կրող խնդրիների դիրքային հարաբերակցության առումով (առաջադասության գերակշռությամբ) կենդանի լեզուն այսօր էլ հարազատ է մնացել Եզնիկի, Կորյունի, Բուզանդի լեզվական իրողությունների: Օրինակներ՝ Չագերս բուներէն տարած, իմ սիրտս են էրած /ԱՄՀՄԺ, 215/: Բուն կդնեմ մեջ սարերուն, տուն կշինեմ մեջ գագերուն, երդիկ բանամ դեմ հով քամուն /ն.տ./: Առը շուռ տուր, եզներն արձակի՝ տուն արի /ԱԻԸԵ, 1, 10/ և այլն: Կրող խնդրի և խնդրառու ներգործական բայի փոխդասավորության սույն վիճակն է գերակշռողը նաև անենթակա (դիմավոր միակազմ) նախադասություններում, որտեղ $O \rightarrow P$ տարբերակը ոճականորեն չեզոք խոսքում մեր լեզվի բոլոր գրական և ոչ գրական վիճակների ընդհանրություններից է (Հանդերձ սաղմուսիք գտորքն յոտարկեցին /Բուգ./: Մեջտեղ փլավ չեն իրար բաժանում /ՀԹ./, մանավանդ կենդանի խոսակցական լեզվում, ուր $O \rightarrow P$ ունի համարյա բացարձակ դրսևորում, գրեթե անփոփոխակի կարգավիճակ. Մայրը տես, աղջիկն առ: Ճտերն աշնանը կհաշվեն: Մարդուն ընկերով են ճանաչում և այլն:

¹⁰⁹ Այսօր էլ կենդանի խոսակցական լեզուն լի է նման բազմաթիվ օրինակներով. Հերն էլ անիծած: Հացը դրած՝ խոսքն անիծած: Անունը տալ, փետը ձեռքն առնել և այլն:

V դարի գրաբարի համար փաստելով անցողական բայով պատմողական չեզոք ոճի թերի (զեղչված ենթակայով) և անենթակա (դիմավոր միակազմ) նախադասությունների կառուցվածքային հիմնաբաղադրիչների՝ խնդրառու բայի ու կրող խնդրի փոխդասավորության $O \rightarrow P$ տարբերակի սովորական լինելը, մնում է նաև ճշգրտել և հայտածել այն գործոնները կամ դրանց համախումբը, որոնցով կարգավորվում և բնութագրվում է խնդրի ու խնդրառուի շարահասությունը այդ կառույցներում: Դիտարկելի են նման դերով օժտված լեզվական մի շարք գործոններ:

1.1. Դրանց մեջ առանձնահատուկ նշանակություն ունի մի այնպիսի քերականական գործոն, ինչպիսին կրող խնդրի ձևաբանական արտահայտությունն է, մասնավորաբար՝ նրա դրսևորումը դերանվան որոշ տեսակներով: Այսպես, կառույցներում գրեթե բացառապես սկզբնային դիրք ունեն ցուցական, հարաբերական, նաև մի քանի անորոշ դերանուններով արտահայտված ուղիղ խնդիրները: Մի դեպքում նրանցով ընդհանուր, չտարբերակված ձևով ակնարկվում է նախորդ խոսքի մի իրողություն, որի նկատմամբ դերանվան տարածական մերձակցությունը կարևոր նախապայման է նրանով արտահայտված խնդրի իմաստի անորոշության կոնկրետացման, ուրեմն նաև՝ նախադասությամբ արտահայտվող մտքի հստակության ու մատչելիության առումով: Մյուս դեպքում կարևոր դեր է խաղում դերանվանական իմաստի բացարձակ անորոշությամբ թելադրված՝ նախադասություններն իրար քերականորեն կապող միջոցի նրա շարահյուսական գործառույթը ուղիղ խնդրի պաշտոնում, հաճախ էլ «կրող խնդիր→խնդրառու բայ» հաջորդականությունը հիմքում ընկած է այն խոսքային իրադրությունը, որում գտնվում է տվյալ կառույցը, նաև այն իմաստային կամ քերականական աղերսները, որ առկա են տվյալ խոսքային իրադրությունը բաղադրող կառույցների միջև և այլն: Այսպես, օրինակներ՝ *Զինչ վարեսցէ մարդ, զնոյն* և *հնձեսցէ* /Ազաթ.,518/: *Զնոյն* պատերազմ նորոգէ ընդ քեզ /Բուզ.,256/: *Զայն* աղքատաց բաժանեալ բաշխեին /ն.տ.,223/:

1.2. Շատ հաճախ $O \rightarrow P$ շարահասական մասնակաղապարով դրսևորվող թերի նախադասություններում կրող խնդրի առաջադասությունն ունի ոճական նշանակություն, մանավանդ, երբ խնդիրը, նախորդելով բային, միաժամանակ զբաղեցնում է նախադասության սկիզբը՝ վերածվելով նախադասության տրամաբանորեն շեշտակիր միավորի:

Եվ պատահական չէ, որ նման բազմաթիվ դեպքերում նրան նաև հավելադրվում է սաստկական իմաստով որևէ սպասարկու բառ, որն ավելի է ընդգծում խնդիրը՝ որպես հաղորդվող մտքի առանցքային անդամ, դրանով հանդերձ նախադասությանը հաղորդելով լրացուցիչ արտահայտչական գունավորում. ինչպես՝ *Հարկապահանջս* կացոյց բազմաց /ՄԽՊՀ, 73/: *Զվահրամ* նստուցին թագաւոր իւրեանց /Եղ.,19/: *Զոգիս ևեթ* ժառանգեսցուք /Եղ.,68/: Եւ *գայնոսիկ անգամ* յիշէր յաղօթս իւր /Բուգ.,412/:

2. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow O$ մասնակաղապար

Այս մասնակաղապարը, ինչպես ասվեց, V դարի գրաբար բնագրերում նախորդին իր գործածությամբ երբեմն գերակշռող, երբեմն զիջող, իսկ մեծամասամբ հավասարաչափ դրսևորում ունի ենթակայից զուրկ ներգործական նախադասություններում. Իբրև զքաջ զինուորս վառեցին զնոսա, և ի հրահանգս կրթութեան վարժեցին զնոսա, և իբրև զգազանս վայրենիս արիւնախանձս ուսուցին զնոսա /Եղ.,161/: Եվ քանի որ նախորդ ենթազլխում ուղիղ խնդրի հետադասության դեպքերը մանրամասն ներկայացվել են ներգործական լրիվ կառույցների շարադասական հիմնակաղապարների քննության հետ կապված, այստեղ նույնն անելն ավելորդ ենք համարում և կանգ կառնենք գերազանցապես այն իրողությունների վրա, որոնց մասին վերևում չի խոսվել: Մասնավորապես նկատի ունենք «անցողական բայով ստորոգյալ \rightarrow կրող խնդիր» հաջորդականության դեռևս չդիտարկված հետևյալ դրսևորումները.

2.1. Սովորաբար հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow O$ հաջորդականությունն ունեն ծավալուն, հատկապես բացահայտյալ - բացահայտչով, դերբայական դարձվածով կամ այլ կապակցություններով արտահայտված, ինչպես նաև բազմակի ուղիղ խնդրով ներգործական կառույցները. Դրդեցին ժողովեցին *զբազմութիւն արանց և կանանց, շինականաց և ազատաց, զքահանայից և զմենակեցաց* /Եղ.,57/: Բռնացեալ ունէր *զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց՝ զՊոնտու և զՈվկիանու* /ՄԽՊՀ,46/: Վասն որոյ աղաչեմ զքո տէրութիւնդ՝ *հրամայել բանալ զդիւանդ արքունի* /ն.տ.,47/: Յանձն առին *դառնալ ի խոտորութեան հաւատն աղանդութեանն արիանոսացն* /Բուգ.,139/ և այլն: Այսպիսի ուղիղ խնդիրների առաջադասությունը համեմատաբար թույլ դրսևորում ունի. *Մրով կտրել զգլուխ երանելոյն* հրամայեցին /ԲՓՊՀ,310/: *Խրատել և հրահանգել ըստ իւրեանց իմաստութեան և արուեստի* ջանային /ն.տ./:

2.2. Գերազանցապես վերոհիշյալ շարադասական մասնակաղապարն ունեն նույն կան հոմանիշ բայաձևերի, կան էլ մերձակից գործողությունն ցույց տվող բայերի հավելադիր հարադրությամբ բաղադրված ստորոգյալներով անցողական նախադասությունները: Սրանք գրաբարում լայն տարածում ունեցող կառույց են, սովորաբար ենթակայի զեղչմամբ և ուղիղ խնդրի խիստ ակնհայտ հետադասությամբ: Վերջինս, անշուշտ, հետևանք է ներգործական սեռի բայի ինչպես իմաստի, այնպես էլ ներգործականության սեռային հատկանիշի լրացուցիչ ընդգծման, որ առավելագույնս դրսևորվում է բայական հավելադրությամբ ստորոգյալի սկզբնային դիրքով. *ինչպես՝ Լքեցին, խոտեցին, մերժեցին ...* գտերութիւնն Պարթևաց /Ագաթ.,41/: *Այրէին կիզուին* գտունս պաշտօնարկի և պաշտաման կրակի /Եղ.,19/: *Հատին կտրեցին և ընկեցին* զմահաբեր արմատս նորա /ն.տ.,180/: *Հարկանէր սատակէր, վանէր* զբանակս /Ա Մակ.,ԺԲ,31/: *Ցանկանալով ցանկացայ* ուտել զգատիկս զայս ընդ ձեզ /Եզն.,125/: Առավելապէս *պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր* զվարդապետութիւնն /Կոր.,72/: *Լսելով լուայց* աղաղակի նոցա /Ելից,ԻԲ,24/:

2.3. Սույն մասնակաղապարը՝ ուղիղ խնդրի գրեթե կայուն վերջնային վիճակով, կանոնական է զեղչված ենթակայով կամ անենթակա այն կառույցների համար, որոնցում խնդրի դիրքը նպաստում է բարդության բաղադրիչ նախադասությունների կամ համատեքստում նախադասությունների իմաստային և քերականական կապին. *Գիտեն զքեզ՝* ով ես /Եզն.,55/: Եւ անգամ ոչ գիտէր *զայրն՝* թէ յորմէ զեղջէ իցէ /Բուզ.,151/: Ծաներուք *զձեր արարիչն*, որոյ զերկինս և զերկրին արարեալ է /Ագաթ.,222/:

2.4. Գրաբարում մեծ մասամբ $P \rightarrow O$ փոխդասավորությամբ են հատկանշվում նաև կրկնակի ուղիղ խնդիրներով անցողական կառույցները: Կրկնակի խնդրառությունը բնորոշ է գրաբարի ոչ մեծ խումբ ներգործական բայերի (*առնել, գիտել, դարձնել, կարդալ, կոչել, համարել, օծանել* և այլն): Նախ նշենք, որ սրանցով կազմված անցողական կառույցները հիմնականում ենթակայազուրկ են՝ թերի երկկազմ կամ բայական միակազմ: Այդ պատճառով էլ ներգործական լրիվ նախադասությունների շարադասական իրողությունների քննության ժամանակ նրանց մասին առանձին խոսք չեղավ: Մանավանդ որ այս բայերով անցողական լրիվ կառույցները քննվող խնդրի տեսակետից ինքնատիպությամբ աչքի չեն ընկնում՝ գլխավորապես հանդես գալով առանցքային

բաղադրիչների փոխդասավորության՝ գրաբարյան երկու հիմնական տարբերակներից ($S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$) առաջինով: Մինչդեռ ենթակայի բացակայությամբ՝ այս կառույցների շարադասությունը հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության առումով դառնում է ավելի ճկուն և դինամիկ, թեև սրանցում էլ, ինչպես նույնատիպ լրիվ կառույցներում, կրկնակի խնդիրների հետադասությունը գերակշռող իրողություն է, իհարկե, այլևս ոչ այնքան ակնհայտ: Պատրաստեաց զլեզուն իւր սուսէր սատակիչ /ՄԽՊՀ, 359/: Կացուցէ զիս զգլուխ հեթանոսաց /Սաղմ., ԺԵ, 44/ և այլն: Ընդ որում, հետադաս կրկնակի խնդիրների հաջորդականությունը լիովին արտացոլում է անցողական բայի գործողության զարգացման տրամաբանական ընթացքի առանձնահատկությունը. նախ դրվում է ազդվող, փոփոխություն կրող առարկայի ուղիղ խնդիրը, ապա՝ երկրորդը՝ որպես նրա փոփոխության հետևանք. Գարծուցից *զարեզակն ի խաւար* /Եզն., 151/: Արար *զանապատն ի ճահիճս ջուրց* /Սաղմ., ԳՁ, 35/: Օծցեն *զնա ... ի թագաւոր ի վերայ Իսրայիլի* /Գ. Թագ., ԺԱ, 8/: Արարին *զամենեսեան զինուորս Քրիստոսի* /Եղ., 57/ և այլն: Նկատելի է, որ ենթակայի բացակայությունը զգալիորեն մեծացնում է կրկնակի խնդիրների դիրքափոխական ակտիվությունը: Մի կողմից ավելի հաճախադեպ են դառնում առաջադասության դեպքերը՝ կրկնակի խնդիրների վերը նշված բնականոն հաջորդականության պահպանմամբ (*Չտարերս աստուածս խոստովանիմք* /Եղ., 2/), որով տրամաբանորեն ընդգծվում է հետևանքը՝ երկրորդական ուղիղ խնդիրը (աստուածս), իսկ ավելի քիչ դեպքերում՝ նաև այդ հաջորդականության շրջմամբ (*Հայր մեր զսուրբ աւետարանն զիտենք* /Եղ., 3/), երբ տրամաբանական շեշտի կրող է դառնում ներգործվող, փոփոխվող օբյեկտը՝ առաջին ուղիղ խնդիրը: Մյուս կողմից՝ հաճախանում են այն դեպքերը, երբ կրկնակի խնդիրներից մեկը՝ գերազանցապես հետևանքի կամ երկրորդական ուղիղ խնդիրը, բային առաջադաս է, առաջին խնդիրը՝ հետադաս. ինչպես՝ *Առ ոչինչ* համարել *զբազմութիւն զօրաց նորա* /ՄԽՊՀ, 167/: Եւ *երկրորդ աստուած և արարիչ* դնեն *զմիտս* /Եզն., 141/: *Ոչինչ* համարես *զիշխանս քո* /Բ. Թագ., ԺԹ, 6/: Բնականաբար երկրորդական ուղիղ խնդրի՝ բային անմիջապես առաջադասվելը ընդգծում է գործողության տրամաբանական ավարտը՝ հաղորդվող մտքի կենտրոն դարձնելով գործողությամբ մեկ առարկայի փոփոխման հետևանքով սերվող մյուս առարկան. *Վկայս* կացուցես ինձ արս հաւա-

տարիմս /Եսայի,Ը,2/: Սրանով պիտի բացատրել, որ եզակի են կրկնակի ուղիղ խնդիրների տեղափոխության դեպքերը, երբ բային նախորդողը, ուրեմն նաև տրամաբանորեն նկատելին դառնում է առաջին խնդիրը, իսկ երկրորդականը՝ հետևանքի խնդիրը, մնում է աննկատելի՝ իր հետադաս դիրքի պատճառով. ինչպես՝ *Չորդի աղախնոյդ արարից յագգ մեծ* /Ծննդ.,ԻԱ,13/: *ՉՎահրամ* նստուցին *թագաւոր իւրեանց* /Եղ.,19/:

2.5. V դարի գրաբար ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն գործերի լեզվում տարածված ոճական հնարներից է շարադասական պեսպիսությունը: Այսպես ենք անվանում գրաբարում խիստ տարածում ունեցող այն շարադասական երևույթը, երբ համատեքստում կամ բարդության կազմում իրար հաջորդող նախադասություններն ունենում են հիմնաբաղադրիչների տրամագծորեն տարբեր հաջորդականություն, որով պատմողական խոսքը ձերբազատվում է շարադրանքի միապաղաղ ոճից և միօրինակությունից, դառնում է աշխույժ: Ընդ որում, նկատվում է, որ լրիվ կառույցների համեմատությամբ (Խրատեցեր դու զբազումս, և *ձեռս տկարի մխիթարեցեր դու* /Յով,Գ,4/) առանց ենթակայի անցողական նախադասություններում այս հնարը շատ ավելի հաճախադեպ է և երբեմն նույնիսկ ընդգրկում է բնագրային ամբողջական պարբերություններ, որոնցում ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի վերադասավորումները կարող են հերթազայել միմյանց՝ թարմացնելով խոսքը, հաղորդելով պատումին ռիթմիկ տոնայնություն. Կամ թե դու աստուած իցես, իջեալ յերկնից գործես զայդ, կամ թե որդի իցես դու Աստուծոյ և *զայդ առնես* /ՄԽՊՀ,145/: Եւ կոտորեաց զբազումս ի նախարարացն, *մանաւանդ զագգն Կամսարականաց բառնայր ի միջոյ* /ն.տ.,295/: Վասն որոյ առնու ի նոցանէ ի բաց զիշխանութիւն զօրուն, *բայց միայն զթագակապ ասպետութիւնն ոչ հանէ* /ն.տ.,121/: Կապեսցէ զգրաստ իւր գորթոյ և *զյաւանակ իշոյն գորթոյն գնդակէ* /Ազաթ.,376/: Հանէ զամպս ի ծագաց երկրէ, և *զփայլատակունս յանձրևս արար*, և հանէ զհողմս յշտեմարանաց իւրոց. Գնէ զձիւն իբրև գասրր, և *եղեամն իբրև զփոշի ցանեաց*, և արկանէ զսառն իբրև զպատառս /Եզն.,172/: Նկատելի է նաև, որ այս շարադասական հնարը՝ իբրև խոսքին պեսպիսություն հաղորդող ոճական միջոց, գրաբար հեղինակներն առանձնակի հետևողականությամբ գործադրում են հատկապես այն դեպքերում, երբ համատեքստի մեջ ստորոգյալը նույնությամբ կրկնվում

է. Եւ *սատակէր* զՎրուկն քաջ զեղբայր թագաւորին Լփնաց, և *զբազում համհարզս նորին ընդ նմին սատակէր* /Եղ., 77/ և այլն:

3. Ներգործական նախադասությունները թերի են լինում նաև ստորոգյալի զեղչման պատճառով: Ստորոգյալի զեղչումը՝ մասնակի կամ ամբողջական, հիմնականում պայմանավորված է խոսքային իրադրությանը. նախորդող խոսքում նրա գործածությամբ և հաճախ նաև «ոճական հնար է, որի միջոցով հեղինակը համառոտում, ձևափոխում, հարմարեցնում, երանգավորում և անհատականացնում է իր խոսքը»:¹¹⁰ Ինչպես ցույց են տալիս քննության արդյունքները, անցողական կառույցների շարադասական կաղապարների նկարագրության տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնում է ստորոգյալի ամբողջական զեղչումը, որը նրա մասնակի զեղչման բազմաթիվ դեպքերի համեմատությամբ բնագրերում սակավ դրսևորվող երևույթ է:

Ստորոգյալի ամբողջական զեղչումը նվազագույնի է հասցնում ներգործական նախադասության կառուցվածքային առանցքի մյուս երկու բաղադրիչների՝ ենթակայի և ուղիղ խնդրի տեղաշարժերը՝ պայմանավորելով նախադասության կազմում նրանց միանգամայն կայուն դիրքեր: Մանավանդ այսպիսի ընդարձակ կառույցներում ենթական և կրող խնդիրը սովորաբար տրամագծորեն ծայրային դիրքերում են, ինչը պիտի բացատրել ստորոգյալի բացակայության պայմաններում ենթակայի միջուկի բաղադրիչներից ստորոգյալի խմբի լրացումների հստակ տարանջատման քերականական անհրաժեշտությամբ, որ նվազեցնում կամ բացառում է նախադասության մտքի աղավաղման, նախադասության մեջ բառերի շարահյուսական դերի և գործառական փոխհարաբերությունների բնույթի փոփոխման հնարավորությունները: Ընդսմին, մի հետաքրքիր իրողություն է փաստվում բնագրային տվյալներով. այդպիսի նախադասություններում ենթակայի և ուղիղ խնդրի փոխդասավորությունը կարգավորվում է գլխավորապես խոսքային իրադրությամբ, այսինքն՝ զեղչված ստորոգյալով անցողական կառույցը ուղղակի պատճենում, կրկնում է նախորդող լրիվ կառույցում ենթակայի և խնդրի շարադասության գոյություն ունեցող կարգը.¹¹¹ Բերան իմ խօ-

¹¹⁰ Տե՛ս *Էղ. Սկրտչյան, 1999, 84:*

¹¹¹ *Այդպես է նաև արդի հայերենում. Սերը սովորը կուտի (O→S), թանը՝ մուրը (O→S): Արամը տանից մի քանի լավաջ ու տխու էր թոցրել (S→O), իսկ Արշուն մորից գաղտնի՝ պանրի մի խոշոր կտոր (S→O):*

սեսցի գիմաստութիւն (S→O), և *խորհուրդք արտի իմոյ* (խօսեսցիւն) *զհանճար* (S→O) /Սաղմ.,ԽԸ,4/: Չայս խորհեցան նոքա (O→S), *զնոյն* (խորհեցար) և *դու* (O→S) /Իմաստ.,Ձ,22/: Աոցեն լերինք զխաղաղութիւն ժողովրդեան (S→O), և /աոցեն/ *բլուրք զարդարութիւն* (S→O) /ն.տ.,ՀԱ,3/:

4. Գրաբարը ուղիղ խնդրի զեղչմամբ ներգործական կառույցների շատ օրինակներ չունի: Այդպիսի նախադասությունները անհամեմատ քիչ են ոչ միայն առանց ենթակա կառույցներից, այլև իրենց դրսևորմամբ նկատելիորեն զիջում են նույնիսկ մասնակիորեն զեղչված ստորոգյալով կառույցներին: Սա ոչ ավելորդ անգամ խոսում է այն մասին, որ ուղիղ խնդիրը ներգործական բայ – ստորոգյալի ձևաբանական առանձնահատկության (անցողականության) լիարժեք դրսևորման անհրաժեշտ միջոցներից է, հաճախ ավելի, քան նույնիսկ ենթական, որը հաղորդակցական, ոճական կամ այլ պատճառներով կարող է ոչ միայն հեշտությամբ բաց թողնվել, զեղչվել նախադասության կազմից՝ մնալով միանգամայն վերականգնելի միավոր, այլև ընդհանրապես չլինել ներգործական (և ոչ միայն) նախադասության քերականական կառուցվածքի մեջ: Ուղիղ խնդիրները, որպես սեռի խնդիր, բնորոշ են բոլոր ներգործական բայերին, դրվում են նրանց պահանջով, հանդես են գալիս իբրև նրանց ցույց տված գործողության իմաստի անհրաժեշտ մեկնիչներ, որոնց բացակայությամբ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Յ. Յարությունյանը, անցողական կառույցներում բայերն անշուշտ չեն դադարում ներգործական լինելուց:¹¹²

Այնուհանդերձ խնդրի անհարկի բացթողումը ցանկալի չէ ներգործական բայի գործողության իրականացման առումով, ակնհայտորեն թերի է թողնում նախադասության միտքը, եթե, իհարկե, խնդրի՝ երբեմն բառային արտահայտություն չստանալը ոճական - արտահայտչական արժեք ունեցող զեղչում չէ, երբ «խնդիրը կամ հայտնի է լինում նախորդ նախադասությունից և չի կրկնվում, կամ հաղորդման համար անկարևոր է, առաջին պլան է մղվում գործողությունը, որը հաճախ կատարվում է իբրև սովորություն»:¹¹³ Խնդրո առարկայի քննության տեսակետից խնդրի զեղչումը կարևորվում է այնքանով, որքանով, ինչպես հավաստում են լեզվական փաստերը, նրա առկայությունը անցողական

¹¹² Տե՛ս Յ. Յարությունյան, 1983, 145:

¹¹³ Տե՛ս նույնը:

կառույցում ստեղծում է ենթակայի տեղաշարժերի ավելի մեծ հնարավորություն: Գրաբարի երկբաղադրիչ (զեղչված ուղիղ խնդրով) և եռաբաղադրիչ անցողական կառույցներում ենթակայի դիրքային տեղաշարժերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առաջիններում, անկախ նախադասության ծավալից, կառուցվածքային կամ այլ առանձնահատկությունից, գերակշռող ենթակայի առաջադասությունն է, ասել է թե՛ ենթակայի և ուղիղ խնդրի՝ ներգործական բայի գործողությամբ իրացվող քերականական փոխհարաբերության բացակայությունն անցողական երկբաղադրիչ կառույցներում նկատելիորեն սահմանափակում է ենթակայի տեղաշարժման հնարավորությունները: Մինչդեռ եռաբաղադրիչ կառույցներում գլխավոր անդամների փոխդասավորությունը (և դա լիովին հավաստվում է նաև աշխատության այս հատվածում անցողական կառույցների շարադասական կաղապարների քննությամբ) որոշվում է ոչ միայն միմյանց միջև, այլև նրանցից յուրաքանչյուրի և գործողության անմիջական օբյեկտի միջև շարահյուսական և իմաստային հարաբերությունների հիման վրա, այսինքն՝ ենթակայի շարադասությունը սրանցում անմիջական կախման մեջ է, ստորոգյալից բացի, նաև ուղիղ խնդրի դիրքից: Վերն ասածը և վիճակագրական հաշվումները թույլ են տալիս արձանագրելու, որ զեղչված ուղիղ խնդրով անցողական կառույցներում գրաբարը նախապատվությունը տալիս է ենթակայի առաջադասությանը, և $S \rightarrow P$ շարադասական կաղապարը գործառու է նմանօրինակ թերի նախադասությունների երկու երրորդից ավելին. ինչպես՝ Ոյք աւետարանեն զօրութեամբ բազմաւ /Սաղմ., 2Է, 12/: Եւ նորա աղօթս առնելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ /Եղ., 81/: Արդ մեք ասենք քեզ /ն.տ., 144/: Եւ Սարա կին նորա ոչ ծնանէր նմա /Ծննդ., ԺԶ, 1/:

Այս առիթով նպատակահարմար ենք համարում կանգ առնել նաև գրաբարի հեղինակային խոսք-նախադասությունների շարադասության խնդրի վրա՝ ելնելով այն իրողությունից, որ հեղինակային խոսքն անցողական կառույց է, որի հիմնաբաղադրիչներից մեկը՝ ուղիղ խնդիրը, արտահայտված է ուղղակի կամ անուղղակի մեջբերվող խոսք - երկրորդական նախադասությամբ: Հայտնի է, որ պայմանավորված ստորոգյալի՝ մեջբերվող խոսք - նախադասությամբ արտահայտված իր խնդիր լրացմանը անմիջապես հարելու քերականական և տրամաբանական անհրաժեշտությամբ, հեղինակային խոսքում գոյություն ունի ենթակայի և

ստորոգյալի դասավորության խիստ որոշակի կարգ, որն արդի գրական արևելահայերենում գրեթե չի խախտվում.¹¹⁴ առաջադաս հեղինակային խոսքում խիստ եզակի բացառություններով առկա է $S \rightarrow P$, իսկ հետադասում՝ $P \rightarrow S$ շարադասական տարբերակը: Անմիջապես ասենք, որ գրաբարի հեղինակային խոսքն իր շարադասության առանձնահատկություններն ունի, որոնցով նկատելիորեն զանազանվում է արդի գրական հայերենից:

Նախ այն, որ գրաբարում, ի տարբերություն արդի հայերենի, գրեթե բացառապես գործածականը հեղինակային խոսքի առաջադաս տարբերակն է: Հետադաս հեղինակային խոսք - նախադասությունը V դարի գրաբարին բնորոշ չէ: Հազվադեպ հանդիպող փաստերն էլ վկայում են, որ այն գրաբարում իր շարադասությամբ ($P \rightarrow S$) չի տարբերվում արդի հայերենյան համապատասխան կառույցից՝ Բացից զգեքեզմանս ձեր՝ *ասէ Տէր* /Ագաթ.,486/: Ունին իշխանութիւն յարքունուստ, *ասէ մարգպանն* /Եղ.,131/ և այլն: Երկրորդ, որ գրաբարի առաջադաս հեղինակային խոսքում ենթակա - ստորոգյալ հաջորդականությունը բոլորովին էլ կայուն չէ, ինչպես ժամանակակից հայերենում: Ընդսմին, մեջբերվող խոսք - նախադասությանը կարող է անմիջապես հարել հեղինակային խոսքի ոչ միայն ստորոգյալը, այլև ենթական. ինչպես՝ Ետ պատասխանի *զինուորն Քրիստոսի ...* /Եղ.,13/: Հանգոյն դմին ասէ *Եւագարոս ...* /ՄԽՊՀ,124/: Ասեն ցնա *փարիսեցիքն ...* /Յովհ.,Ը,13/: Եւ խօսեցան ընդ մնա *մանկտիքն ...* /Գ Թագ.,ԺԲ,10/ և այլն: Ավելին, դիտարկված 230 առաջադաս հեղինակային խոսք - նախադասություններից 105 - ուն պատկերն այդպիսին է:

Այս առիթով անհրաժեշտ ենք համարում նշել նաև գրաբարի առաջադաս հեղինակային խոսքի մեկ այլ առանձնահատկությունը, ինչպիսին նրանում ասացական բայի հավելադիր կիրառությունն է՝ տարածված երևույթ դարի և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն երկերում. Խօսել սկսաւ թագաւորն և *ասէ. ...* /Ագաթ.,68/: Պատասխանի ետ մնա Յիսուս և *ասէ. ...* /Մարկ.,ԺԳ,2/: Յայնմ ժամանակի հրաման ետ հագարապետն և *ասէ. ...* /Եղ.,134/: Եւ պատուիրեաց Յեսու դպրաց ժողովրդեանն՝ և *ասէ. ...* /Յեսու.,Ա,14/: Խօսեցաւ Տէր ընդ Յեսուայ և *ասէ. ...* /ն.տ.,Ի,1/ և այլն: Դժվար չէ համոզվել, որ սրանցում *ասեն* բայը կիրառվում է առանց որևէ

¹¹⁴ Տես *Խ. Բաղկյան, 1976, 67:*

իմաստային արժեքի: Կարելի է բազմաթիվ օրինակներ բերել, որոնց մեջ ստորոգյալական կիրառությունն ունեցող ասացական բայերը (*տալ պատասխանի, խօսել, հարցանել, հրամայել* և այլն) հանդես են գալիս առանց հավելադիր բայի. Յիսուս պատասխանի ետ մնա. ... /Ղուկ., Ը, 50/: Յայնժամ խօսեցաւ Սողոմոն վասն տանն. ... /Գ. Թագ., Ը, 53/ և այլն: Սակայն սա չի նշանակում, թե *ասեմ* բայի հավելադիր կիրառությունը որևէ նպատակի չի ծառայում ընդհանրապես: Նկատենք, որ թեև սա հանդիպում է նաև «ենթակա→ստորոգյալ» հաջորդականությամբ առաջադաս հեղինակային խոսքում (Մի ոմն մանկագոյն ի նախարարացն Հայոց ընդդէմ բանս եղ և *ասէ*. ... /Եղ., 13/: Ամենեքեան աղաղակեցին և *ասեն*. ... /ն.տ., 123/), սակայն մեծամասամբ առկա է նրա այն շարադասական տարբերակում ($P \rightarrow S$). որտեղ ենթական է հայտնվել մեջբերվող խոսքին հարող դիրքում. ինչպես՝ Աստուածապաշտսն գոչէ *մարգարէն և ասէ*. ... /Ագաթ., 537/: Ետ պատասխանի *Ղևոնդ երէցն և ասէ*. ... /Եղ., 148/: Հարցանէր *Սերուժանն և ասէր*. ... /Բուգ., 212/ և այլն:

Կարծում ենք, որ հենց այսպիսի կիրառություններն են, որոնցում *ասեմ* հավելադիրությունն ունի որոշակի դեր: Դա այն է, որ դրվելով հետադաս ենթակայի և նրան հաջորդող ուրիշի խոսքի արանքում՝ *ասեմ*-ը վերականգնում է հեղինակային խոսք և ուղղակի մեջբերվող խոսք - նախադասությունների քերականական կապը, որը բարդ կառույցի մեջ ակնհայտորեն թուլանում է առաջադաս հեղինակային խոսքում՝ քերականորեն նպատակահարմար «ենթակա→ստորոգյալ» հաջորդականության կարգի շրջման պատճառով: Ի դեպ, այդ կարգը համեմատաբար դժվարությամբ է շրջվում կամ բոլորովին չի շրջվում, եթե «ամրացվում է» այլ գործոններով, ինչպիսիք են, ասենք, ենթակայի արտահայտությունը ցուցական և հարաբերական դերանուններով (*Որք ...ասէին ցթագաւորն*. ... /Եղ., 143/: *Սա...ասէ ցնա*. ... /Յովհ., Գ, 2/), սկզբնային դիրքում ենթակայի տրամաբանական ընդգծվածությունը (*Ինքն Տէր ասէ ի սրբում աւետարանին*. ... /Ագաթ., 516/) կամ, եթե մեջբերվող խոսքն անուղղակի է, և բարդ կառույցի բաղադրիչ նախադասությունների քերականական կապն իրականացվում է ոչ միայն հեղինակային խոսքի հետադաս ստորոգյալով, այլև նաև ստորադասական շաղկապներով. այսպես՝ *Ղազար ասէ, թէ պոռնկութիւն մեղք չեն* /ՂՓՊՀ, 414/: Անդունդք *ասացին, թէ չէ առ իս* /Յովհ., ԻԸ, 14/: Չօրքն Հայոց ... *խնդրէին...*, *զի մի պահեցէ զնսա* /Բուգ.,

203/: Այլ մարգարե յայտնագոյն իսկ *վճիռ տայ, թէ...*/Ազաթ.,397/ և այլն: Եվ պատահական չէ, որ հատկապես վերջին դեպքում, երբ ուրիշի խոսքն անուղղակի է, *ասեմ* - ը կամ դադարում է հավելադրվել(Աղաչէր պատուիրելով, թէ ... /Եղ.,51/), կամ ընդամենը եզակի օրինակներով է առկա գրաբարի առաջադաս հեղինակային խոսքում (Իսկ զօրավարն Մուշէղ տայր պատասխանի և *ստէր, եթէ* ... /Բուզ.,167/: Ապա զբողոք բառնային բազմութիւնք զօրացն և *ստէին, եթէ* ... /ն.տ.,59/), որովհետև վերջինիս հետ ուրիշի խոսքի քերականական կապն այստեղ լավագույնս իրականացվում է շաղկապի միջոցով: Մենք Բուզանդի «Պատմութիւն»-ում հաշվեցինք *ասեմ* հավելադրւթյամբ 61 առաջադաս հեղինակային խոսք - նախադասութիւններ՝ գործածված ուղղակի խոսքի հետ և ընդամենը ութ այդպիսի նախադասութիւններ՝ անուղղակի խոսքի հետ: Եղիշէի «Վասն Վարդանայ...»-ում ընդհանրապես չկան *ասեմ* հավելադրւթյամբ «հեղինակային խոսք + անուղղակի մեջբերվող խոսք» կառույցներ, մինչդեռ ուղղակի խոսքի հետ գործածվող այդպիսի հեղինակային խոսք - նախադասութիւնները 78 -ն են: Տվյալները բերվում են ավելի հավաստի դարձնելու վերն ասվածը գրաբարի հեղինակային խոսքում *ասեմ* հավելադրւթյան դերի ու նշանակւթյան մասին:

Ամփոփելով գրաբարի պատմողական չեզոք ոճի ներգործական նախադասութիւններում հիմնաբաղադրիչների (ենթակա, ստորոգյալ և ուղիղ խնդիր) փոխդասավորւթյան տարբերակների քննութիւնը՝ կարելի է նշել հետևյալը.

1. V դարի գրաբարը գործառում է այդպիսի անցողական լրիվ և թերի կառույցների հիմնաբաղադրիչների բոլոր հնարավոր շարահասական կաղապարները: Ընդ որում, լրիվ կառույցները ներկայանում են վեց շարահասական ընդհանուր կաղապարներով, $S \rightarrow P \rightarrow O$, $S \rightarrow O \rightarrow P$, $P \rightarrow S \rightarrow O$, $P \rightarrow O \rightarrow S$, $O \rightarrow P \rightarrow S$ և $O \rightarrow S \rightarrow P$, որոնք վիճակագրւթյան համաձայն՝ քանակապես միանգամայն տարբեր դրսևորում ունեն: Դրանցից առավել գործածականները գրաբարում երկուսն են՝ $S \rightarrow P \rightarrow O$ (35%) և $S \rightarrow O \rightarrow P$ (31%)՝ առաջինի քանակական ոչ մեծ գերակշռւթյամբ նաև երրորդը ($P \rightarrow S \rightarrow O$), որն իր ակտիվ գործառւթյամբ (18%) նկատելիորեն առանձնանում է վերջին երեք տարբերակներից:

2. Պատմողական երանգի ներգործական թերի կառույցների ամենատարածված տեսակը (78%-ը) գրաբարում զեղչված ենթակայով նա-

խաղասություններն են: Ենթակայի բացակայությունը սրանցում նկատելիորեն մեծացնում է ուղիղ խնդրի՝ նախադասության սկիզբ տեղաշարժվելու հնարավորությունը:

3. Անցողական թերի կառույցների շարադասական կաղապարների նկարագրության առումով անհրաժեշտ է նշել, որ մասնակի զեղչման բազմաթիվ դեպքերի համեմատությամբ գրաբար բնագրերում սակավ դրսևորվող մի այնպիսի երևույթ, ինչպիսին ստորոգյալի ամբողջական զեղչումն է (դիտարկված բնագրային օրինակներում թերի կառույցների ընդամենը 1.8%-ը), նվազագույնի է հասցնում ներգործական նախադասության կառուցվածքային առանցքի մյուս երկու բաղադրիչների՝ ենթակայի և ուղիղ խնդրի տեղաշարժերը՝ պայմանավորելով նախադասության կազմում նրանց միանգամայն կայուն դիրքեր: Ընդամեն, ակնհայտ է, որ այդպիսի նախադասություններում ենթակայի և ուղիղ խնդրի փոխդասավորությունը կարգավորվում է գլխավորապես խոսքային իրադրությամբ, այսինքն՝ զեղչված ստորոգյալով անցողական կառույցը ուղղակի պատճենում է նախորդող լրիվ կառույցում ենթակայի և խնդրի շարադասության գոյություն ունեցող կարգը:

4. Ուղիղ խնդիր շարադասական հիմնաբաղադրիչի զեղչումով անցողական կառույցները գրաբարի պատմողական խոսքում իրենց քանակով նկատելիորեն զիջում են առանց ենթակայի կառույցներին, զգալի չափով քիչ են նաև ստորոգյալի մասնակի զեղչումով կառույցներից և կազմում են դիտարկված անցողական երկկազմ թերի նախադասությունների 18%-ը: Սրանցում ենթակայի առաջադասությունը լրիվ նախադասությունների համեմատ բարձր է, այսինքն՝ սովորաբար գործառելին հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապարն է:

5. Գրաբարի անցողական կառույցներում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության ամենատարբեր վիճակների հիմքում ընկած են տարաբնույթ՝ քերականական, իմաստային կամ ոճական գործոններ, որոնք ձևավորում են շարադասական կաղապարներ՝ պայմանավորելով լեզվում դրանց գործառական ոլորտն ու օգտագործման հաճախականությունը:

Բ. Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններ. Մասնագիտական գրականության մեջ այս կառույցները հայտնի են նաև *կրավորածն* անունով, որպես *ներգործածն* կառույցների շարահյուսական հոմանիշներ¹¹⁵ (Մայր ծնաւ գորդի /Որդի ծնաւ ի մաւրէ): Ընդ որում, եթե ներգործածն կառույցն ունի *ենթակա + ստորոգյալ + ուղիղ խնդիր*, ապա կրավորածնը՝ *ենթակա + ստորոգյալ + ներգործման խնդիր* նույնպես եռաբաղադրիչ կաղապարը, որում ներգործական *բայ - ստորոգյալի* քերականական ենթական (մայր) վերածվում է կրավորական բայի քերականական խնդրի (ի մաւրէ), որ տրամաբանորեն գործողություն կատարողն է և «ցույց է տալիս մի առարկա, որի գործողությունը ենթական կրում է իր վրա, այսինքն ենթական ազդվում, ներգործվում է կամ իբրև արդյունք առաջ է գալիս գործողությունից»,¹¹⁶ իսկ ներգործական կառույցի ուղիղ խնդիրը (գորդի)՝ կրավորական կառույցի քերականական ենթական է (որդի)՝ զուրկ գործող լինելու հատկանիշից, ենթակա, որից, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը, «գործողությունը օտարվում է»:¹¹⁷ Ուղիղ խնդրի նման՝ ներգործման խնդիրը ևս «բայի ներխոսքիմասային իմաստով և սեռով պայմանավորված «ոչ ընդհանուր կամ հատուկ լրացում է»¹¹⁸ և շնորհիվ այն կարևոր դերի, որ ունի այդպիսի նախադասությունների քերականական կառուցվածքի ավարտունության, նրանցով հաղորդվող մտքի լիարժեքության, այլև նրանցում շարահյուսական միավորների փոխդասավորության կարգավորման տեսակետից, կրավորական կառույցի հիմնական միավորներից մեկն է: Սա նշանակում է, որ եթե ներգործական կառուցվածքի նախադասություններում շարահասական առանցքի հիմնաբաղադրիչներ էինք համարում ենթակայից և ստորոգյալից բացի նաև ուղիղ խնդիրը,¹¹⁹ ապա դրանց հետ շարահյուսորեն համանշվող կրավորական կառույցներում այդպիսիք պիտի դիտվեն ինչպես ենթական, կրավորական սեռի բայ-ստորոգյալը, այն-

¹¹⁵ Տե՛ս **Վ.Առաքելյան**, *Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները*, Եր., 1957, էջ 135; **Ն.Պառնասյան**, *Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1974, էջ 118-121: **Յ. Հարությունյան**, 1983, 175 և ուրիշներ:

¹¹⁶ Տե՛ս **Ս. Աբեղյան**, 1965, 375:

¹¹⁷ Տե՛ս **Գ.Ջահուկյան**, *Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները*, Եր., 1974, էջ 268:

¹¹⁸ Տե՛ս **Յ. Հարությունյան**, 1983, 111:

¹¹⁹ Տե՛ս **Ս. Հայրապետյան**, 1998, 99:

պես էլ ներգործման խնդիրը: Ըստ այսմ՝ հայերենի կրավորական լրիվ կառույցներում հնարավոր ենք համարում շարադասական հիմնամիավորների փոխդասավորության բոլոր վեց տարբերակները՝ $S \rightarrow P \rightarrow O$, $S \rightarrow O \rightarrow P$, $P \rightarrow S \rightarrow O$, $P \rightarrow O \rightarrow S$, $O \rightarrow P \rightarrow S$, $O \rightarrow S \rightarrow P$: Ի դեպ, ինչպես այլ լեզուներում, հայերենում ևս լրիվ (եռանդամ) կրավորական կառույցները համեմատաբար փոքրաթիվ են, դրան հակառակ՝ ակնհայտ է երկանդամ (հիմնականում *ենթակա + ստորոգյալ* հիմնաբաղադրիչներով) կառույցների քանակական գերազանցությունը: Մ. Ասատրյանն այս առիթով գրում է. «Կրավորական կառուցվածքի նախադասությունը՝ ի հակադրություն ներգործական կառուցվածքի նախադասության, լայն հնարավորություններ ունի միշտ կամ համարյա միշտ չհիշատակելու գործողություն կատարողին, անգամ այն դեպքում, երբ այդ գործողություն կատարողը հայտնի չէ խոսողին»:¹²⁰

1. Թեև լրիվ կրավորածն կառույցների հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վերոհիշյալ բոլոր վեց տարբերակներն էլ մեր լեզվի հին, միջին և նոր գրական վիճակներում վկայված են, սակայն մեր կողմից նույնաձևալ բնագրային հատվածների վիճակագրական ուսումնասիրության տվյալների վերլուծության հիման վրա կարելի է աներկբա պնդել, որ հին գրական հայերենին առավել բնորոշ, ամենագործածական տարբերակները դրանցից երկուսն են՝ $S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$, ընդ որում՝ տարբերակներից առաջինն ունի գործածության ակնհայտորեն ավելի բարձր հաճախականություն:

Ներկայացնենք գրաբարի կրավորական եռաբաղադրիչ կառույցների հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության բոլոր տարբերակային դրսևորումները.

1.1. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow P \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապար

«Ենթակա→ստորոգյալ→ներգործման խնդիր» հաջորդականության տարբերակը գրաբար բնագրերում եռանդամ կրավորական կառույցների ամենահաճախական դրսևորումն է. մեր հաշվումներով՝ նման 100 կառույցներից 33-ը հանդես են գալիս այդ շարադասական կաղապարով: Օրինակներ՝ Երեքեան սոքա ծնան նմա ի դատերէն /Ա.Մնաց., Բ, 3/: Եւ երկիրս լուսաւորեցաւ ի փառաց նորա /Յայտն., ԺԸ, 1/: Վէմք խորտակեցան

¹²⁰ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, *Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում*, Եր., 1959, էջ 135:

ի նմանէ /Նաւում,Ա,6/: Խմորեալք եփեսցին յառաջնոց /Բևա.,ԻԳ,8/: Խորք խռովեցան ի ձայնէ ջուրց բազմաց/Սաղմ.,ՀԶ,18/: Հոգին առաքեցաւ Հարբն և Որդովն /Ագաթ.,665/: Ամենայն անձն... սատակեսցի ի ժողովրդենէ իւրմէ /Բևա.,ԻԳ,29/:¹²¹

Ինչպես փաստում են վիճակագրական ուսումնասիրության տվյալները, $S \rightarrow P \rightarrow O$ գծային հաջորդականությունը գրաբարի ոճականորեն չեզոք պատմողական խոսքով բնորոշվող եռաբաղադրիչ կրավորական կառույցների ամենասովորական, շարադասական կաղապարն է:

1.2. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow O \rightarrow P$ ընդհանրական կաղապար

Թեև քանակապես այս շարադասական կաղապարը զգալիորեն զիջում է նախորդին (21%), սակայն նույնքան ակնհայտորեն էլ առանձնանում է մյուս չորս տարբերակներից իր գործառական ակտիվությամբ: Օրինակներ՝ Երբէք այսպիսի գործք յումեքէ ի վերայ երկրի ոչ գործեցան /Բուգ.,201/: Մեր կեանքս քեզ նուաճեսցին /Ագաթ.,39/: Տեսիլ ... ոչ առ յընկերէ պատմեալ /Կոր.,40/ և այլն:

Անկասկած, այս տարբերակում ներգործման խնդրի՝ ստորոգյալին առաջադասվող դիրքը ոճականորեն ակտիվ է, այստեղ խնդիրը, որպես հաղորդվող մտքի կենտրոն, տրամաբանորեն ընդգծուն է, և սա առավել ցայտուն է հատկապես այն դեպքերում, երբ առաջադաս ներգործման խնդիրն անմիջապես հարում է իր լրացյալին. ինչպես՝ Այրուձին Հայոց բովանդակ *ի ձեռն նախարարացն* առաջնորդէր ի պատերազմի /Եղ.,6/: Աստուած *ի կնոջէ ումեմնէ* ծնաւ /ն.տ.,26/: Օրենք *ի թագաւորաց* դնիցին /Եզն.,42/:

Քննության առնված բնագրային հատվածներում հանդիպող կրավորական լրիվ կառույցների շուրջ 58%-ը դրսևորվում է հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության վերոնշյալ $S \rightarrow P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$ տարբե-

¹²¹ Այս հարցում հին գրական լեզվին գերազանցում է միայն արդի գրական արևելահայերենը, որտեղ վերոհիշյալ շարադասական տարբերակն ունի ամենաբարձր՝ 40% հաճախականություն. Ահա պոետն էլ պատրանքով հարբած՝ Գերվեց մի անգամ ժպտուն աչքերի /ՀԹ, 1,240/: Խելքս է տարվել քո ալ-վարդին /Իս.,1,239/: Այդ սրիկաները վարձված են Գուլամյանից /Շիրվ.,4, 158/: Ոչ մի գեղեցիկ կին կամ աղջիկ չազատվեցավ նրանց ձեռքից /Մոր.,4,70/: Նրա առաքինության ու պարկեշտության զգացումը վիրավորվում էր այդ ծառաների ներկայությունից /Շիրվ.,3,99/: Լռությունը խանգարվում էր միայն զրբացի կիսաձայն ընթերցումով /ՆԳ,1,17/:

րակներով: Ընդամին սրանց մեջ էլ մեծ թիվ են կազմում այն նախադասությունները, որոնցում ենթակայի առաջադասությունը քերականական անհրաժեշտություն է՝ թելադրված բարդության մեջ բաղադրիչ նախադասությունների շարահյուսական կապի ապահովման պահանջով (*Որ ծածկեալ էր ... առ Աստուծոյ /Ագաթ.,353/:* *Որ ի ձեզ մեօք քարոզեցաւ /Բ Կորնթ.,Ա,145/:* *Ոյք վարէին արտասուօք /Սաղմ.,ՃԻԵ,5/*), կամ համատեքստից արդեն հայտնի առարկան դերանվամբ մատնանշելու նպատակահարմարությամբ. *Սա ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ... ընդ հաւատարիմ վարդապետօք /Բուզ.,105/:* *Ոչ ոք ծնցի ի Հոգւոյ /Յովհ.,Գ,5/:* *Նոյն եկն և ծնաւ ի սուրբ կուսէն Մարիամայ /Եղ.,39/ և այլն:*

1.3. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow S \rightarrow O$ ընդհանրական կաղապար

Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ կրավորական նախադասությունների շարադասական այս տարբերակը հին գրական հայերենում հանդես է գալիս գրեթե կրկնակի պակաս առաջինից: Օրինակներ՝ *Սկսաւ սատակումն ի ժողովրդեան /Բ.Թագ.,ԻԳ,17/:* *Փրկեսցի աշխարհ նովաւ /Յովհ.,Գ,18/:* *Եղիցին ամենեքեան ուսեալք Յաստուծոյ /ն.տ.,Ձ,14/:* *Ծանիցի Տէր յԵգիպտացոցն /Եսայի,ԺԹ,21/:* *Որպէս վառի եղեզն ի կայծականց հրոյ /ն.տ.,Ե,24/:* *Անկեալ կործանեալ էր Նիկանօր ի նոցանէն պատերազմաւ /Ա Մակ.,Թ,1/:* *Դարովեալ լինի տէրութիւնս մեր յուխտէ նոցա և արհամարեալ լինի արքայութիւնս մեր ի նոցաէ /Ագաթ.,86/:* *Յրուեցան զօրքն ի նմանէ /Եղ.,198/:*

Ակներև է, որ վերոբերյալ նախադասությունների մեջ իր լրացյալից ենթակայով ընդմիջարկված ներգործման խնդրի դիրքը պետք է դիտել որպես տրամաբանորեն ընդգծված առաջադաս ստորոգյալի առկայությամբ նրա վերջադաս լրացման ոչ պակաս ընդգծուն վիճակ, «իբրև անդամ, որի մասին իրազեկում է հաղորդվում»:¹²² Ասվածը վերաբերում է ոչ միայն եռաբաղադրիչ, այլև երկբաղադրիչ (առանց ենթակայի) կրավորական կառույցներում ներգործման խնդրի՝ իր առաջադաս լրացյալից այլ անդամներով ընդմիջված վերջադասությանը. ինչպես՝ *Ի տղայութենէ սնեալ և ուսեալ ի կեսարացոց քաղաքին Գամրաց ընդ հաւատարիմ վարդապետօք /Բուզ.,198/:*

¹²² Տե՛ս Ա. Սարգսյան, *Արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներ. զուգադրա - տիպաբանական քննություն, Եր., 1985, էջ 294:*

1.4. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow O \rightarrow S$ ընդհանրական կադապար

Եռանդամ կրավորական կառույցում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության այս տարբերակը գրաբարում սակավադեպ է: Գերազանցապես ունի հաղորդման մեջ առաջադաս ստորոգյալով գործողության փաստն ընդգծելու նպատակ. *Խռովեցաւ ի սրտմտութենէ ակն իմ /Մաղմ., 2, 8/*: *Կարի յոյժ ամաչեցաւ* նովա շուայտութիւն որկրամոլութեան /Եղ., 191/: *Սարտեաւ ի նմանէ հարճն իւր /Գատ., ԺԹ, 2/*: Այս կադապարն ունեցող ավելի ծավալուն նախադասություններում ներգործման խնդրից բացի նաև ուրիշ լրացումներով ստորոգյալից ընդմիջարկված և կառույցի վերջը «քշված» քերականական ենթական դառնում է տրամաբանորեն ընդգծված բառ:¹²³

1.5. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $O \rightarrow S \rightarrow P$ ընդհանրական կադապար

Քիչ հանդիպող շարադասական տարբերակ է՝ մոտավորապես 8-9% գործածությամբ, հիմնականում օգտագործվում է իր լրացյալից ենթակայով կամ այլ անդամով ընդմիջարկված առաջադաս ներգործման խնդրի ոճական ընդգծման, հաճախ էլ՝ նախորդող խոսքի հետ իմաստային կապի ընդգծման նպատակով (*Ի նոցանէ* գոհք և ողջակէզք մատչին Աստուծոյ /Եզն., 228/) կամ կարող է ծառայել ներգործման խնդրի միջոցով բարդության բաղադրիչ նախադասությունների քերականական կապի դրսևորմանը. ինչպես՝ ..., *որով* եղբայրն իմ գայթակղիցի /Եզն., 230/:

1.6. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $O \rightarrow P \rightarrow S$ ընդհանրական կադապար

Տարբերակը գործածության գրեթե նույն ակտիվությունն է դրսևորում, թեև մի փոքր ավելի հաճախադեպ է (10-11%): Նաև առանձնահատուկ է նրանով, որ բացարձակ առաջադասությունը ապահովում է բային անմիջապես նախորդող ներգործման խնդրի տրամաբանական ընդգծվածություն: Այսպիսի կրավորական նախադասություններում, ինչպես նկատվել է նաև նմանատիպ անցողական կառույցների առիթով, արտասանական բարձրակետերը երկուսն են՝ սկիզբը, որտեղ սովորա-

¹²³ Տարբերակը համեմատաբար ավելի գործածական է գրական արևմտահայերենում, որն ինչպես հայտնի է, մատնանշելու նպատակով ենթական հաճախ տանում է նախադասության ամենավերջը (Այդ մասին տես Ա. Սարգսյան, 1985, 249):

բար ներգործման խնդիրն է և վերջը, որ մեծ մասամբ զբաղեցնում է ենթական. ինչպես՝ *Չկամք գայթակղիցի եղբայրն իմ* /Եզն.,230/: *Մտաց իմանի գորութիւն նորա* /Եղ.,175/: *Ի ճարպոյ պարարտութենէ* լցցի *անձն իմ* /Սաղմ.,ԿԲ,6/: *ՅԱստուծոյ ուղղեսցին զնացք նորա* /Առակ., ԺՁ,9/: *Ի տեսիլ մերձատրութեան նորա* զգաստացան լկտիք /Եղ.,179/: *Եւ բռնատրաց հրամանաւ* կարգեցան ի պաշտօն *ղրօշեալքն* /Իմաստ.,ԺԴ,16/: *Ի ձանձ որոտման* ծնանին անձրեք /Ագաթ.,269/ և այլն: Եվ վերջապես, նախորդ կադապարի նման՝ այստեղ ևս ներգործման խնդրի առաջադասությունը կարող է ծառայել համատեքստում նախադասությունների իմաստային կամ քերականական կապի արտահայտմանը. ինչպես՝ *Ի սնցանէ* ծնաւ այր սքանչելի և զարմանալի Ներսէս /Բուգ.,68/: *Ի սմանէ* նեղեալ որդիք Բագարատայ /ՄԽՊՀ,119/: *Ի սնցանէ* ճառեցան իրքս /ՂՓՊՀ,91/ և այլն:

2. Եռաբաղադրիչ կրավորական կառույցները, ինչպես իրավացիորեն նկատվել է արդի հայ քերականագիտության մեջ,¹²⁴ իրենց գործածությամբ ակնհայտորեն զիջում են երկբաղադրիչ կառույցներին, որոնցում առկա չեն կան սովորաբար ներգործման խնդիրը, կան ենթական և կան երբեմն ստորոգյալը: Այսպիսի կառույցները կարող են հանդես գալ երկու հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության առավելագույնս վեց տարբերակային դրսևորումներով, որոնք բոլորն էլ, թեև միանգամայն տարբեր հաճախականություններով, վկայված են V դարի գրական հայերենում:

2.1. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow P$ մասնակադապար

Կրավորական բայերը շատ ավելի հաճախ, քան ներգործականները, խոսքում հանդես են գալիս առանց սեռի խնդրի: Առհասարակ նկատելի է, որ «ներգործող խնդիրը սովորաբար բառական արտահայտություն չի ստանում այն դեպքում, երբ հայտնի է խոսքաշարից կամ անկարևոր է, հարկ չկա այն շեշտելու, երբեմն էլ կարող է լինել անհայտ»:¹²⁵ Ի դեպ, ներգործման խնդրի բացակայությունը երկբաղադրիչ կրավորական կառույցն իր ձևով նույնացնում է կրավորակերպ չեզոք կառույցների հետ: Սակայն հասկանալի է, որ այդ նույնացումը զուտ ձևական է, որովհետև ներգործման խնդրի չգոյության (այսպես ասած՝ զրո խնդրի) դեպքում բայը երբեք էլ չի դադարում կրավորական սեռին

¹²⁴ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Եր., 1959, 135: Գ. Հարությունյան, 1983, 177 և ուրիշներ:

¹²⁵ Տե՛ս Գ. Հարությունյան, 1983, 177:

պատկանելուց, ուրեմն նաև՝ այդպիսի խնդիր առնելու հնարավորությունից: Մյուս կողմից էլ բոլորովին այլ է նրա հարաբերության բնույթն իր ենթակայի հետ, որը, ի տարբերություն չեզոք կառույցի ենթակայի, «ինքը չի ստեղծում բայիմաստով դրսևորվող հատկանիշ, այլ այդ հատկանիշը կրում է իր վրա», այդ պատճառով էլ «մեր մեջ առաջանում է այն պատկերացումը, որ ... գործողությունը կատարել է ինչ - որ մեկը, որը տվյալ նախադասության մեջ չի արտահայտված»,¹²⁶ բայց կարող է ի հայտ գալ: Համենայնդեպս երկբաղադրիչ կրավորական կառույցներում ներգործման խնդիրը շատ դեպքերում հնարավոր չէ վերականգնել, քանի որ նրա պատկերացումը խիստ անորոշ ու ընդհանուր է մնում. ինչպես՝ «Երկինք շրջիցին» կամ «Յայտնեցաւ խորամանկութիւն խորհրդոյն» և այլն:

Ենթակայով ու ստորոգյալով երկբաղադրիչ կրավորական կառույցի $S \rightarrow P$ շարադասական մասնակաղապարը հին հայերենի՝ արտահայտչական գունավորումից զուրկ պատմողական ոճում գործածության բավականին լայն շրջանակներ ունի, գրեթե կրկնակի ավելի է իր երկրորդ՝ $P \rightarrow S$ տարբերակից. Եւ համբաւ գեղեցկութեան աղջկանն ընդ վայրսն տարածեցաւ /Բուգ.,42/: Կոյր զրկի ի ճառագայթից արեգական, և տգիտութիւն զրկի ի կատարեալ կենաց /Եղ.,14/: Եւ Քրիստոս արտաքոյ քաղաքին չարչարեցաւ /Եզն.,228/: Աբրահամ ... բարեկամ Աստուծոյ կոչեցաւ /ն.տ.,224/: Ոստայնք նոցա ոչ ձորձեսցին /Եսայի,ԾԹ,6/ և այլն:

2.2. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow S$ մասնակաղապար

Տարբերակը, նախորդին հակառակ, ունի ոճաաչտահայտչական նկատելի գունավորում, համեմատաբար քիչ գործածական է, և նրա հատկապես սկզբնային ստորոգյալով վիճակներն աչքի են ընկնում վերջինիս լրացուցիչ տրամաբանական շեշտվածությամբ, որով ուշադրության կենտրոնում է պահվում գործողության փաստն ինքնին. Հաստատեսցին խորհուրդք քո/Առակ.,ԺԶ,2/: Ծածկեսցի խորհուրդ ամբարշտութեանդ /Եղ.,10/: Տմեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի /Եզն.,48/ և այլն: Հաճախ այսպիսի նախադասությունների մեջ սկզբնային դիրքում ստորոգյալի որևէ այլ, հիմնականում պարագա լրացումն է դառնում տրամաբանական շեշտի կրողը՝ հաղորդման առաջին պլան մղելով և ընդգծելով գործողության տարածական, ժամանակային, ձևային

¹²⁶ Տե՛ս Ս. Ասատրյան, 1959, 138:

կամ այլ հանգամանքները. ինչպես՝ *Ի գերութիւն* մատնեցաւ ժողովուրդն իմ /Եսայի,Ե,13/ և այլն:

2.3. Կրավորական կառույցը, ենթական «ազատելով» գործող լինելուց, բարենպաստ շարահյուսական պայմաններ է ստեղծում այն չարտահայտելու համար: Եվ պատահական չէ, որ զեղչված ենթակայով կամ անենթակա երկբաղադրիչ կրավորական կառույցները բավականին նկատելի են, թեև համեմատաբար սակավաթիվ են զեղչված ներգործման խնդրով նախադասություններից: Եթե վերջիններս կազմում են բնագրային հատվածներում դիտարկված երկբաղադրիչ կրավորական կառույցների շուրջ 60%-ը, ապա առաջիններն իրենց զույգ շարադասական տարբերակներով գործածական միայն 35-36%-ի չափով:

Այդ տարբերակներից առաջինը՝ ($O \rightarrow P$), իր հաճախականությամբ բնագրային հատվածներում քիչ է գերազանցում մյուսին: Ստեղծում է գեղարվեստական ոճ, արտահայտչական գունավորումով հարուստ խոսք՝ հատկապես ներգործման խնդրի՝ նախադասության սկիզբը զբաղեցնող դիրքի շնորհիվ. *Յամենայն հողմոյ շարժի, յամենայն բանէ* խռովի և *յամենայն իրաց* դողայ /Եղ.,14/: *Ի բերանոյ քումմէ* դատեցայց /Ղուկ., ԺԹ,22/: Երկրորդ տարբերակը՝ ($P \rightarrow O$), ստեղծում է պատումի հանդարտ շարադրանք, երբեմն էլ ունի նախադասության սկզբում դրված ստորոգյալի լրացուցիչ իմաստային ընդգծվածություն. *Տապալէր* երկդիմի մտօք /Եղ.,16/: *Ոչ զգեցցին* ի գործոց ձեռանց իւրեանց /Եսայի,ԾԹ,6/: *Ծածկելով ծածկեալ իցէ* յառնէն նորա /Թուոց,Ե,27/: Վրիպիցի յաչաց առն իւրոյ /ն.տ.,13/: Եւ առաքեալ ... յարքայէն Արշակայ /Բուգ.,82/ և այլն:

2.4. Հանդիպում են նաև երկանդամ կրավորական կառույցներ՝ հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow O$ և $O \rightarrow S$ հաջորդականության տարբերակներով (ստորոգյալի ամբողջական զեղչմամբ), որոնցում, ներգործական նմանատիպ կառույցների պես, ենթակայի և խնդրի դասավորությունը գերազանցապես որոշվում և կարգավորվում է խոսքային իրադրությամբ՝ նախորդող լրիվ կառույցի հիմնաբաղադրիչների շարադասության առկա ձևի պատճենումով. ինչպես՝ *Չեռք ձեր պղծեալք են* արեամբ, և մատունք ձեր՝ (պղծեալք են) ի մեղս /Եսայի,ԾԹ,3/: Եւ սաստք յիշխանաց դնիցին, և պատիժք ի դատաւորաց (դնիցին) /Եզն.,42/ և այլն:

Բնագրային հատվածներում կան նաև ոչ քիչ մենաբաղադրիչ կրավորական կառույցներ, որոնցում ենթակայի և ներգործման խնդրի

բացակայության պատճառով առկա է միայն կրավորական սեռի բայ - ստորոգյալը՝ մենակ կամ իր այլ լրացումների հետ. Գալարէր իբրև զօձ թունաւոր /Եղ.,16/: Ձի այրիս, զի բորբոքիս /ն.տ./ և այլն: Միանգամայն հասկանալի պատճառով (առկա է շարադասական հիմնաբաղադրիչներից միայն մեկը) այսպիսի կառույցները հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության տեսակետից հետաքրքրություն ներկայացնել չեն կարող:

Ի մի բերելով ասվածը գրաբարի կրավորական կառույցներում հիմնաբաղադրիչների շարադասական կաղապարների դրսևորումների մասին՝ կարելի է դրանց նաև վիճակագրական ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա արձանագրել.

1. Գրաբարում կենսունակ են լրիվ և թերի կրավորական նախադասությունների բոլոր տասներկու շարադասական կաղապարները: Եռաբաղադրիչ կառույցներում շարադասական հիմնատարբերակները, ինչպես անցողական նախադասություններում, նույն երկուսն են՝ $S \rightarrow \square$ $P \rightarrow O$ և $S \rightarrow O \rightarrow P$ ՝ առաջինի, իբրև գերազանցապես ոճականորեն չեզոք տարբերակի նկատելի գերակշռությամբ:

2. Երկբաղադրիչ կրավորական կառույցներն իրենց գործածությամբ ակնհայտորեն գերազանցում են եռաբաղադրիչ կառույցներին՝ բնագրային հատվածներում կազմելով բոլոր պատմողական կրավորական նախադասությունների 68-70%-ը: Ընդ որում, զեղչված ներգործման խնդրով թերի կառույցներում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության երկու կաղապարային տարբերակներից գրաբարն առավելապես գործառնում է $S \rightarrow P$ ՝ գրեթե 65% հաճախականությամբ: Մեկ այլ վիճակագրական դիտարկում ևս. եթե լրիվ կառույցներում ներգործման խնդրի հետադասությունը ակնհայտ գերակշռություն ունի առաջադասության նկատմամբ՝ գրեթե 68%, ապա թերի նախադասություններում խնդրի հետադասությունը ընդամենը 47% է:

3. Հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորությունն այստեղ ևս բնութագրվում է քերականական, ոճարտահայտչական, իմաստային - հաղորդակցական բնույթի նույն կամ նման գործոններով, որոնք, ի դեպ, հնարավորինս մանրամասնությամբ ներկայացված և նկարագրված լինելով անցողական նախադասությունների շարադասական կաղապարների քննության մեջ, այստեղ դիտարկվում են միայն խիստ ընդհանուր գծերով:

Գ. Չեզոք կառուցվածքի նախադասություններ. Այսպիսին ենք համարում մի կողմից անուն խոսքի մասով ու խոնարհված բայով արտահայտված անվանական բաղադրյալ ստորոգյալ ունեցող նախադասությունները, մյուս կողմից՝ պակասավոր բայով պարզ ստորոգյալ ունեցող կառույցները, մի երրորդ կողմից՝ չեզոք սեռի բայ - ստորոգյալով նախադասությունները: Այսինքն՝ այդ հասկացության տակ նկատի ունենք բոլոր այն նախադասությունները, որոնք ներգործական կամ կրավորական կառուցվածքի չեն: Կառուցվածքային էական տարբերություններով հանդերձ՝ բոլոր այդպիսի կառույցներին բնորոշ է միևնույն շարահյուսական հատկանիշը, այն, որ, ի տարբերություն ներգործական և կրավորական նախադասությունների, սրանք սեռի խնդիր ունենալ չեն կարող: Սա նշանակում է, որ գրաբարի չեզոք կառուցվածքի նախադասությունների շարադասության կաղապարավորումը սահմանափակվում է միայն երկու հիմնաբաղադրիչների՝ ենթակայի ու ստորոգյալի փոխդասավորության վիճակների ներկայացմամբ:

Գրաբարի չեզոք կառույցներն հանդես են գալիս հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության կաղապարային երկու տարբերակներով՝ $S \rightarrow P$ և $P \rightarrow S$: Բնագրային հատվածների վիճակագրական ուսումնասիրությունն էլ է փաստում, որ դրանք գրաբարում հանդիպում են ընդհանուր առմամբ գրեթե հավասարաչափ, առաջին տարբերակի չնչին գերակշռությամբ: Ընդ որում, չեզոք կառույցների մեջ կան նաև այնպիսիները, որ ակնհայտորեն նախընտրում են դրսևորվել այդ կաղապարներից մեկով կամ մյուսով, նույնիսկ կառույցներ կան, որոնցում վերոնշյալ շարադասական տարբերակները ունեն գրեթե բացարձակ դրսևորում: Ստորև հաջորդաբար ներկայացվում են չեզոք կառուցվածքի այդպիսի նախադասությունները՝ խմբավորելով դրանք ըստ հիմնաբաղադրիչների շարադասության գերակշռող վիճակի և քննելով նախ «*ենթակա* \rightarrow \square *ստորոգյալ*», ապա «*ստորոգյալ* \rightarrow *ենթակա*» հաջորդականության դեպքերը: Ընդամին, կրկնվելուց խուսափելու նպատակով անհրաժեշտ չենք համարում հանգամանորեն անդրադառնալ չեզոք կառույցներում գլխավոր անդամների փոխդասավորության այն վիճակներին, որոնք ընդհանուր շարադասական իրողություններ են՝ արդեն մանրամասնորեն ներկայացված ներգործական և կրավորական կառույցների շարա-

դասական կաղապարների քննությանը: Այնուհանդերձ խիստ հակիրճ թվարկում ենք դրանցից առավել բնութագրականները.

ա) Ներգործական և կրավորական նախադասությունների նման չեզոք կառույցներում նույնպես դերանվան որոշ տեսակներով արտահայտված ենթակայի, ինչպես նաև դրանցով արտահայտված լրացում ունեցող ենթակայի ակնհայտ, երբեմն էլ (ցուցական, հարաբերական դերանուններ) գրեթե բացարձակ առաջադասությունը՝ պայմանավորված դերանվան խոսքիմասային իմաստի, շարահյուսական գործառության կամ այլ քերականական գործոններով. *Այս ամենայն լինելոց է ձեզ /Բուգ.,42/*: Եւ *նոյն* էական և մշտնջենատր է */Եզն.,12/*: *Որք* ի նենգութենէ մարդկան կազմեցան */ն.տ.,63/*: *Արքն այսոքիկ* ծառայք են Աստուծոյ բարձրելոյ */ն.տ.,185/*: Բայց *այլքն* յանձն առնուն այսչափ միայն */ՄԽՊՀ,119/*: Առանց նորա եղև և ոչինչ, *որ ինչ* եղևն */Ազաթ.,210/*: Եւ *սա* այսու օրինակալ խօսեալ՝ փոխեցաւ */ն.տ.,108/*: Յայնմ ժամանակի *ոչ որ* գոյր */ն.տ.,69/*: Այստեղ կարելի է առանձնակի նշել նաև գրաբարում բացահայտիչ լրացում ունեցող անձնական դերանուն-ենթակայի կայուն առաջադասության մասին. *Սեք՝ մեղադրեալք*, յաստուծոյ պատուհասիմք */ՂՓՊՀ,82/*: *Ես՝ ժողովող*, եղէ թագաւոր ի վերայ Իսրայելի */Ժող.,Ա,12/*: *Ես՝ Հայր մարդպետ*, կենդանի իցեմ */Բուգ.,178/*:

բ) Ենթակայի ընդգծված առաջադասությունը՝ սաստկական իմաստով հարադիրի առկայության դեպքում. *Սեք գլխովին իսկ* ողջ ենք */Ազաթ.,76/*: *Ես ինձէն իսկ* մտի ի կրակատունն ձեր */ն.տ.,175/*: *Ինքն թագաւորն* հրամանի նորա անսայր */Եղ.,88/*: Գուցէ և *ինքն անձամբ* ի ներքս լիցի */ն.տ.,157/*: *Դու ինքնին գլխովին և ամենեքեան* մեռեալ համարեալ էք յաչս իմ */ՂՓՊՀ,115/*: *Տղայք անգամ* յայթոեն */ն.տ.,419/*: *Ես և մարմին իմ* բնակեացի յոյսով */Սաղմ.,ԺԵ,9/*: *Նշանագիրքն իսկ ...* յարուցեալք դիպեցան */Կոր.,40/*:

գ) Ենթակայի նույնքան ակնհայտ առաջադասությունը հարադրվող մի շարք շաղկապների և շաղկապական բառերի, *ասէ, ասեն* հեղինակային խոսքի երանգավորիչ սպասարկու կիրառության, նաև «հավելադիր շրջման» դեպքերում, որոնք, ընդգծելով ենթական, տրոհում են նրան նախադասության մյուս միավորներից. *Դև ուրեմն* հարաւ ի քեզ */Ազաթ.,215/*: Եւ *դուք եթե* կամիք կեալ */Եղ.,144/*: *Աստուածք մեր ուրեմն* եկեալ իջեալ են ի բանոս */ն.տ./*: *Տէրունական մարմինն, ասէ*, ի գե-

րեզմանի ծածկեցաւ /Բուգ.,66/: *Լուսին, ասեն*, ի ներքոյ է, քան զարեգակն /Եզն.,139/: *Աստուածութիւն և եթ է՝* որ մշտնջենաւոր է /ն.տ.,71/: *Նոյն ինքն է* որ առնելոց է /Ժող.,Ա,9/ և այլն: Նշելի է նաև ենթակայի բացահայտ առաջադասությունը *իսկ* կամ *այլ* թարմատարներով սկսվող նախադասություններում. *Իսկ այլք* այլ ազգ կարծեցին զաստանայէ /Եզն.,76/: *Իսկ Արամանեկայ ...* խաղայ յարևելս հիւսիսոյ /ՄԽՊՀ,46/: *Իսկ զօրականքն ...* միաբան աղաղակելին /Եղ.,19/: *Այլ ոչ ինքն* դրդեաց զնոսա /Եզն.,76/ և այլն:

դ) Ենթակայի գերիշխող առաջադասությունը՝ նրան լրացնող առաջադաս կամ միջադաս երկրորդական նախադասության առկայության դեպքում. *Որ արար զաշխարհս*, նոյն եկն... /Եզն.,39/: Ամենայն տուն և թագաւորութիւն, *որ յանձն իւր բաժանի*, ոչ կարէ կալ հաստատուն /Եղ.,8/: Ես, *որ հաստատունս գիտեմ*, ոչ կարեմ գալ զկնի քո մոլորութեանդ /ն.տ.,36/: Աստուածք, *որ զերկինս և զերկիր ոչ արարին*, կորիցեն ի ներքոյ երկնից /ն.տ.,176/: Եւ այր՝ *որ անհնազանդ լիցի քեզ, և ոչ լսիցէ բանից քոյ՝* մեռցի /Յեսու.,Ա,18/: Եվ, ընդհակառակը, հետադասության նախընտրում, եթե լրացում երկրորդականը վերջադաս է. Երևեցան մնա սանդուղք լուսեղէնք, *որ կանգնեալ էր յերկրէ ի յերկինս* /Եղ.,150/: Խելազարք են թագաւորք, *որ պաշտեն զնոսա* /Ազաթ.,120/: Եւ երթեալք սուրբ քահանայքն...և այլ մանկունք, *որք եկեալ էին ընդ նոսա* /ՂՓՊՀ,203/:

ե) Ջետադաս ենթակայի տրամաբանորեն շեշտված վիճակը և շաղկապի հարադրությամբ. Ժողովեցան և *նորա* ի հովիտսն /Ա Թագ.,ԺԵ,2/: Ջեռան և *նորա* անծխական հրովն /Եղ.,16/: Երկներ և *ծովն* ծիրանի /ՄԽՊՀ, 85/: Այսոցիկ վկայէ և *Կեփաղիոն* /ն.տ.,23/:

զ) Նաև չեզոք կառույցներում բազմակի ենթակաների հետադասության ընդհանուր առմամբ գերակշռող վիճակը, մանավանդ եթե թվարկումները բացահայտիչներ են. Պսակեցան *սուրբքն վեցեքեան՝ սուրբ կաթողիկոսն Յովսէփ ի Վայոց ձորոյ, սուրբ եպիսկոպոսն Սահակ Ռշտունեաց, սուրբ երէցն Արշէն ի Բագրեւանդայ, սուրբ...* /ՂՓՊՀ, 101/: Եմուտ *Նոյ, Սէմ, Քամ, Յարեթ՝ որդիք Նոյի, և կին Նոյի և երեք կանայք որդւոց* նորա ընդ մնա ի տապան անդր /Ճննդ.,Է,13/: Բարձաւ *թագաւոր և քահանայ, խորհրդական և ուսուցող* /ՄԽՊՀ,369/: Ապստամբեաց յԱրշակայ արքայէն՝ *Հայոց ամուր գաւառն Արցախայ և ամուր գաւառն Տմորեաց* /Բուգ.,164/:

է) Անմիջապէս գործողությանն հաղորդվելու պահանջը (*Սիսա հասեալ է* բաժակն պատուհասի /Ազաթ.,513/: *Սիսա շրջեցան* զինն շունք բա-

գումք /Եղ.,158/: *Ապա ծունր դնէր* Յակոբ ի վերայ երկրին /Բուգ.,34/), նաև տարբեր միջոցներով այն ընդգծելու անհրաժեշտությունը պատմողական չեզոք կառույցներում ևս ստորոգյալի համար ապահովում է գերազանցապես սկզբնային դիրք. *Յաւել ևս լինել* մարտ խստութեամբ պատերազմի ... /Բուգ.,40/: *Խորհեցաւ* նա դառնալ յերկիր իւր /Գ. Թագ.,2,5/: *Եւ եղև իբրև չուեաց* ժողովուրդն ի խորանաց իւրեանց /Յեսու.,Ա,21/: *Եւ լինէր իբրև վարէր* այր Իսրայիլի /Գատ.,2,3/: *Եւ եղև իբրև սկսան* մարդիկն *բազմանալ* /Ծննդ.,2,1/*Սևացեալ ներկան* մորթք մարմնոց նոցա /Եղ.,50/: *Չանցուցանելով զանցուցէ* այր նորա յետ ատուրն /Թուոց,16/:

ը) «*Դերբայով ստորոգյալ + թեք հոլովաձևով ենթակա*» և «*Պակասավոր կամ միադիմի բայ + դերբայով ստորոգյալ + թեք հոլովաձևով ենթակա*» ներգործական և կրավորական կառույցների նման՝ այստեղ ևս ոճական գունավորում չունեցող խոսքում ստորոգյալի ակնհայտ առաջադասություն. *Ի քուն լինել* մարդկան /Մատթ.,ԺԳ,25/: *Եւ անդ քազաորել* նմա նոցա /Եզն.,74/: *Ծնեալ* Որմզդի ի ժամու իւրում ... /Եզն.,80/: *Ի սմանէ ... լինել* զԱրծրունիս և զԳնունիս /ՄԽՊՀ,71/: *Դէպ լինէր ոմանց եղբարց ... դիմել իջանել* ի կողմանս Յունաց /Կոր.,74/: *Անհնար է ինձ լսել* /ԲՓՊՀ,51/ և այլն:

Անշուշտ, կարելի է շարունակել այն շարադասական ընդհանրությունների թվարկումը, որոնք առկա են պատմողական երանգի ներգործական, կրավորական և չեզոք կառույցներում նախադասության գլխավոր անդամ - շարադասական հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության տեսակետից, սակայն նպատահարմար ենք համարում կենտրոնանալ ենթակայի և ստորոգյալի շարադասության այն վիճակների քննության վրա, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կերպով պայմանավորված են և մեկնաբանվում են միայն չեզոք կառուցվածքի պատմողական նախադասություններին բնորոշ առանձնահատկություններով:

1. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $S \rightarrow P$ ընդհանրական կադապար

1.1. Սա տիպական է գրաբարի հատկապես այն չեզոք կառույցների համար, որոնցում ենթական իր քերականական ձևավորմամբ նույնանում է անվանական բաղադրյալ ստորոգյալի ստորոգելիի հետ: Սրանցում ենթակայի առաջադասությունը քերականորեն անհրաժեշտ է այնքանով, որքանով հիմնաբաղադրիչների $S \rightarrow P$ հաջորդականության

կարգի շրջունը դժվարացնում է ենթակայի և ստորոգելիի հստակ տարբերակումը. ինչպես՝ Գլուխ ամենայն առաքինութեան համբերութիւն է /Եղ.,133/: Աստուածք նոցա մահկանացուք իցեն /Եզն.,99/: Հրեշտակք ... անմարմինք են /ն.տ.,63/: Հմայք մեղք են /Ա Թագ.,ԺԵ,23/: Սկիզբն պոռնկութեան՝ հնարագիտութիւն կոոց է /Իմաստ., ԺԳ,12/ և այլն: Իսկ բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի զեղչման դեպքում վերոնշյալ շարադասական կաղապարը ստանում է գրեթե բացարձակ դրսևորում. օրինակ՝ Շրթունք նորա շուշանք, որովայն նորա տախտակ փղոսկրեայ /Երգ,Ե,14/: Պտուղք ամբարշտաց մեղք /Առակ,Ժ,17/: Իմաստութիւն երկնատր՝ կատարեալ աստուածապաշտութիւն /Եղ.,138/: Կերակուր իւր արմատք բանջարոց /Բուզ., 59/: Որպէս երկինք վերինք և երկինք երևելիք /Եզն.,7/: Սկիզբն իմաստութեան երկիւղ Տեառն /Առակ,Ա,7/: Սահմանք քաջաց զէնն իւրեանց /ՄԽՊՀ, 29/ և այլն:¹²⁷ Այս կառույցում հիմնաբաղադրիչների նմանօրինակ շարադասության շրջունը թերևս հնարավոր է համադաս հարաբերությամբ կապված նախադասություններից երկրորդի մեջ՝ տրամաբանորեն ընդգծված առաջադաս անվանական բաղադրյալ ստորոգյալ ունեցող նախորդի համաբանությամբ (անալոգիայով). Թիւրք են ճանապարհք իւրեանց, և կամակոր (են) շաւիղ նոցա /Առակ, Բ,15/: Զուգութիւն է մայր բարեաց, և անզուգութիւն (է) ծնող չարեաց /Եղ.,4/: Ընդունայն է յոյս նոցա, և անպիտանք (են) գործք նոցա /Գ Իմաստ.,Գ,11/:

1.2. Առանց բացառությունների՝ այս շարադասական հիմնակաղապարն են գործառում անվանական բաղադրյալ ստորոգյալով այն գրաբարյան նախադասությունները, որոնց ենթական կրկնվում է նաև որպէս ստորոգելի. ինչպես՝ Մահ ոչ իմացեալ մահ է /Եղ.,14/: Թէ քո (որկոր) Շարայի որկորն է, մեր (ամբարք) Շիրակայ ամբարքն չեն /ՄԽՊՀ,43/: Արհաւիրք արտաքուստ՝ արհավիրք ի հեթանոսաց /ն.տ.,371/: Խաղող նոցա էր խաղող դառնիճ /Ազաթ.,269/: Այլ եղիցի ձեր բան՝ այոն՝ այո և ոչն՝ ոչ /Մատթ.,Ե,37/: Արքայութիւն նորա՝ արքայութիւն յախտենից /Ազաթ.,237/:

1.3. Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալով պատմողական կառույցն արտահայտչական ընդգծված գունավորում է ստանում, երբ նրա

¹²⁷ Միայն Մ. Խորենացու «Ողբ»- ում այսպիսի 65 կառույցներ կան. Վարդապետք տխմարք և ընդ ինքնահանք, ... արծաթով ընտրեալք, ... ոսկետէրք, նախանձոտք: Ժողովրդականք վէսք, ստահակք, մեծախօսք, անվաստակք, այրեցողք, վնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ: Գատատրք տմարդիք, սուտք, խարողք, կաշառառոտք, անընտրողք իրաւանց, անհաստատք, հակառակողք /ՄԽՊՀ, 374-375/ և այլն:

ենթական առաջին պլան է մղվում և վերածվում տրամաբանորեն շեշտված միավորի բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի օգնությամբ, երբ վերջինս ստորոգելիին հաջորդող իր սովորական դիրքից անցնում է ենթակային հաջորդող դրության. *Նա* չէ որդի Սանատրկոյ /ՄԽՊՀ, 192/: *Ոչ որ* է առաջին քան զնա /Եզն., 6/: *Ինքն* է պատճառ ամենայնի /ն.տ./: *Ժողովուրդ իմ էք* դուք /Ազաթ., 495/: *Սա* է որդին Աստուծոյ /ն.տ., 234/: *Դու* ես ամենեցուն իշխան՝ Տէր /Ա Մնաց., ԻԹ, 12/:¹²⁸ Նկատենք, որ գրաբարին խորթ չէ նաև նույն նպատակի համար հանգույցի՝ ենթակային առաջադասվելու ոճական հնարը. *ինչպես՝ Եւ էր Արտաշէս* այր մանուկ /ԳՓՊՀ, 19/: Այսինքն *են սորա* չորք մատեանք /Բուզ., 1/ և այլն:

«Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն» բուհական նոր ձեռնարկի հեղինակների կողմից հանգույցի այսպիսի դերակատարումը շատ պատկերավոր բնութագրություն է ստացել. «Օժանդակ բայն է այն զորեղ միջոցը, որը տրամաբանական շեշտի ... տանող հրթիռն է»:¹²⁹ Եվ իրոք, անկախ իր շարահյուսական դերից՝ նախադասության տրամաբանական շեշտի կրողը սովորաբար այն բառն է, որին անմիջապես հե-

¹²⁸ Արդի հայերենի համանման կառույցներում հանգույցի նմանօրինակ շարահասությանը, բացի ոճական դերից, երբեմն վերագրվում է նաև քերականական նշանակություն: Մեջբերում ենք. «Երբ հանգույցը հեռանում է ստորոգելիից և դրվում է այլ անդամի վրա, հենց այդ անդամն էլ դառնում է ստորոգելի, իսկ նախկին ստորոգելին զրկվում է նախկին պաշտոնից. այսպես՝ Այս կարկաչը վճիտ նրա ձայնն է անգին: Այստեղ ձայնն է ստորոգյալը: Եթե է հանգույցը տեղափոխում ենք կարկաչը ենթակայից հետո, այն է դառնում անվանաբայական ստորոգյալ, իսկ ձայն ստորոգելին՝ ենթակա. Այս կարկաչն է վճիտ նրա ձայնը անգին» (Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 114.): Մինչդեռ սա ընդհանրական երևույթ չէ: Թերևս կարելի է այսպես մտածել ենթակայի և ստորոգելիի գոյականական կամ դերանվանական արտահայտության դեպքում, մինչդեռ ածականով, թվականով կամ մակբայով արտահայտված ստորոգելիի դեպքում հանգույցի տեղաշարժի մեջ այլ նշանակություն փնտրելն ընդհանրապես անհնաստ է (հմմտ.՝ Առուն բարակ է / Առուն է բարակ, Ստացածս հինգ է / Ստացածս է հինգ): Իրականում արդի հայերենի ենթակայի և ստորոգելիի՝ գոյականով կամ դերանվամբ դրված լինելն էլ հանգույցի տեղաշարժի դեպքում դրանց պարտադիր պաշտոնափոխության հիմք հանդիսանալ չի կարող, ինչպես՝ Սա գիրք է / Սա է գիրք, Անահիտը մայր է / Անահիտն է մայր: Տունն այգում է / Տունն է այգում և այլն: Այդպիսի ենթական և ստորոգելին բացարձակորեն նույնական պիտի լինեն նաև իրենց քերականական ձևավորմամբ (հմմտ. «Հնձվորները եղբայրներն են» և «Հնձվորներն են եղբայրները»): Իսկ այդպիսի դեպքերը մեծաթիվ չեն: Գրաբարում, ինչպես ցույց կտրվի շարադրանքի մեջ, հանգույցի տեղաշարժի քերականական դերն առավել նկատելի է:

¹²⁹ Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 114:

տադասվում է բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցը կամ պարզ ստորոգյալի օժանդակ բայը: Այս է պատճառը, որ պատմողական չեզոք ոճում, որին բնորոշը գործողության կամ եղելության հաղորդումն է, հանգույցը սովորաբար հաջորդում է անվանական հարադրին, և օժանդակ բայը՝ ձևակազմիչ դերբային. *Պիղծ է առաջի Տեառն ամենայն մեծամիտ /Առակ, ԺՁ,5/: Երազագէտ է այնպիսին ի կեանս իւրում /Եղ.,14/: Ես այր եմ ծերացեալ և հիւանդոտ /ՄԽՊՀ,353/: Խոյ մի կախեալ էր զժառոյն /Ծննդ.,ԻԲ,13/:*

1.4. Հակիրճ անդրադառնանք նաև միադիմի բայաձևով ու անորոշ դերբայով չեզոք կառուցվածքի պատմողական երկկազմ նախադասությունների շարադասական իրողություններին: Խնդրո առարկայի քննության նպատակից դուրս է սրանց ենթակայի մասին հայ քերականագիտության մեջ եղած տարբեր կարծիքներին որակում տալը,¹³⁰ և մեր կողմից աներկբայորեն ընդունելի է համարվում այն տեսակետը, որի համաձայն «միադիմի բայն ու անորոշը ..., իբրև շարահյուսական մեկ միավոր, երկուսը միասին ունենում են տրական հոլովով ենթակա»:¹³¹ Այդ ենթական մեզ հետաքրքրող հարցի՝ նախադասության հիմնաբաղադրիչների շարադասության առումով գրաբարում վկայված է ոչ միայն միադիմի բայաձևով ու անորոշ դերբայով, այլ հաճախ նաև վերջինիս գործողությանը հնարավորության, անհրաժեշտության, կարելիության և զանազան այլ դատողական վերաբերմունքներ հաղորդող եղանակիչ բառով բաղադրված իր ստորոգյալի, ինչպես նաև նրա լրացումների հետ փոխդասավորության բավականին ճոխ ու ինքնատիպ տարբերակներով:

Բնագրային փաստերի վերլուծությունն արձանագրում է, որ չեզոք կառուցվածքի այդպիսի պատմողական նախադասությունների մեջ շարադասական հիմնաբաղադրիչներ հանդիսացող գլխավոր անդամների փոխդասավորության հարցում կարևոր հանգամանք է ստորոգյալի

¹³⁰ Տե՛ս Վ. Չալըխեան, *Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Շուշի, 1859: Ստ. Մալխասեանց, Գրաբարի համաձայնությունը, Թիֆլիս, 1892: Ս. Ղազարյան, Գրաբարի դասագիրք, Եր., 1951: Վ. Առաքելյան, Գրաբարի հոլովումը և խոնարհումը, Եր., 1945: Պ. Բեդիրյան, Գրաբարի դասագիրք, Բեյրութ, 1972: Ա. Աբրահամյան, 1976: Էդ. Սկրտչյան, Տրական հոլովով ենթական գրաբարում, «Պատմաբանասիրական հանդես», թիվ 2-3, 1967: Նույնի՝ *Ստորոգյալի կազմությունը և արտահայտությունը գրաբարում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», թիվ 1, 1975: Պ. Շարափսանյան, 1974: Հ. Ավետիսյան, Ռ. Ղազարյան, 1976 և ուրիշներ:*

¹³¹ Տե՛ս Էդ. Սկրտչյան, 1999, 59:

բազմաբաղադրիչ լինելը: Տրականաձև ենթական սրանցում կարող ոչ միայն առաջադասվել կամ հետադասվել, այլև միջադասվել այդպիսի ստորոգյալին՝ մտնելով նրա բաղադրիչների արանքը: Ըստ այդմ էլ՝ վերոնշյալ տիպի երկկազմ կառույցներում առանձնացնում ենք գլխավոր անդամ շարահասական հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության երեք ընդհանրական կաղապարներ: Սրանք նմանատիպ չեզոք կառուցվածքի ընդարձակ նախադասություններում, որոնք իրենց քանակով գրաբարում անհամեմատ շատ են համառոտներից, ունեն իրենց մասնակաղապարային մի շարք դրսևորումները:

Այդ շարահասական կաղապարներից ամենագործառականը երրորդն է, որում ենթական գտնվում է ստորոգյալի բաղադրիչների միջև: Ընդ որում.

ա) ենթական կարող է ընդմիջարկել միադիմի բայաձևն ու անորոշ դերբայը ($n \rightarrow p \rightarrow S \rightarrow P^{132}$ կաղապարային տարբերակ): Սա մյուսներից մի քանի անգամ ավելի հաճախական տարբերակ է. Արժան է ինձ հրապարակալ մեռանել ի ձեռք /Բուգ.,187/: Ընդ Քրիստոսի լաւ է նոցա բնակել /ՄԽՊՀ,360/:

բ) Միջադաս ենթական հիմնականում ժխտական բնույթի կառույցներում՝ եղանակիչ բառի և դերբայի միջև է ($p \rightarrow n \rightarrow S \rightarrow P$ կաղապարային տարբերակ). Չէ արժան *ձեզ* ուտել ի սրբութեանց սրբութեան /Բ Եզր.,Բ,63/: Ոչ է պարտ *ամենեցուն մեզ* անկարգ ամբոխի խօսել առաջի քո /ՂՓՊՀ,82/: Չէր մարթ *անմարմնոցն* ընդ կանայս մարմնաւորս ամուսնանալ /Եզն.,70/: Չէ պարտ *կրոնաւորի* մանկանց կենակից լինել /ն.տ.,246/:

գ) ժխտական բնույթի նախադասություններում ենթական կարող է նաև ընդմիջարկել տրամաբանորեն շեշտակիր առաջադաս ժխտական միադիմի բայաձևին և դրան հաջորդող եղանակիչ բառին ($p \rightarrow S \rightarrow n \rightarrow P$ կաղապարային տարբերակ). Ոչ են ինձ օրէն ուտել /Տոբ.,Բ,21/: Ոչ է *ձեզ* հնար ապրել ի մահուանէ /Եղ.,185/:

դ) Եվ վերջապես, ստորոգյալի բաղադրիչներն ընդմիջարկող ենթակայով նմանօրինակ նախադասություններում ամենաքիչ հանդիպող կաղապարային տարբերակը՝ $P \rightarrow S \rightarrow p \rightarrow n$, որում ստորոգյալի կառուց-

¹³² Այսպիսի կառույցներում բաղադրյալ ստորոգյալի բաղադրիչները ներկայացնելու համար գործածում ենք հետևյալ պայմանական նշանները. *n*՝ եղանակիչ բառ, *p*՝ միադիմի բայաձև և *P*՝ անորոշ դերբայ:

վածքային բաղադրիչների հաջորդականությունը լիովին շրջված է՝ նախադասության սկզբում անորոշ դերբայի գործողությունն իբրև փաստ ընդգծելու նպատակով. Ապրել *քեզ* չիք հնար այսօր ի ձեռաց մերոց /Բուզ.,380/:

«*Եղանակիչ բառ + միադիմի բայածև + անորոշ դերբայ*» ստորոգյալով չեզոք կառուցվածքի պատմողական երկկազմ նախադասությունների մեջ հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության մյուս՝ գործածության միջին ակտիվությամբ բնորոշվող կաղապարում ենթական առաջադաս է, և այդ դիրքը նպատակահարմար է ինչպես ենթական տրամաբանորեն ընդգծելու, այնպես էլ նրանով համատեքստում նախորդ նախադասության հետ քերականական կամ իմաստային կապ ստեղծելու առումով. *Ձի նմա միայն* պարտ էր լսել և խօսել /Եզն.,183/: *Արդարոյն արարածոց* պարտ է օտարին բարոյ պաշտօն մատուցանել /ն.տ., 158/: *Որում* օրէն էր զհաշտ առնել /ն.տ.,106/: *Ճշմարիտ աստուծոյ է* օրէն դիմադարձ լինել երկրաւոր իշխանաց /Եդ.,170/: *Ինձ* պիտոյ է ի քէն մկրտել /Մատթ.,Գ,14/: *Որոց* դարձեալ դէպ լինէր...յուղարկել ի կողմանս Ասորոց /Կոր.,30/:

Չեզոք կառուցվածքի այսպիսի երկկազմ նախադասություններում գլխավոր անդամների փոխդասավորության երրորդ և նախորդներին իր գործածության հաճախականությամբ մեծապես զիջող տարբերակը ենթականի հետադասությունն է՝ կարելիության, հնարավորության կամ այլ դատողական վերաբերմունքն առանձնահատուկ ընդգծող $P \rightarrow S$ շարադասական կաղապարի տարբերակներով՝ $n \rightarrow p \rightarrow P \rightarrow S$ (*Ծանր է* յաչս Ամոնի առնել ինչ *նմա* /Բ Թագ.,ԺԳ,2/: Որպէս *օրէն են* ունել *թագաւորաց* /Բուզ., 207/) և $P \rightarrow n \rightarrow p \rightarrow S$. ինչպես՝ Չասել անհնար է *ինձ* /ՂՓՊՀ,268/:

2. Հիմնաբաղադրիչների շարադասության $P \rightarrow S$ ընդհանրական կաղապար

2.1. Տիպական է գրաբարի չեզոք կառուցվածքի այն պատմողական նախադասությունների համար, որոնց ստորոգյալը ինքնուրույն կիրառություն ունեցող *ես*, *գոյ*, *կայ* պակասավոր բայերից որևէ մեկն է: Այսպիսի կառույցներում, եթե ենթական թեք՝ սեռական կամ տրական հոլովածնով է, պակասավոր բայերն արտահայտում են *ուներնալու*, հաճախ նաև *կարելիության*, *հնարավորության* (անորոշ դերբայի հետ) իմաստներ և գերազանցապես առաջադաս են. Եւ էին Սաղօմօնի քառա-

սուն հազար մատակ ձիոց ի կառս /Գ Թագ., Գ, 26/: Չայնու ժամանակաւ էր դուստր մի գեղեցիկ *Անդովկայ ուրումն* /Բուգ., 182/: *Ոչ գոյր իւր* արու որդի /ԳՓՊՀ, 18/: *էր ինձ ... լինել* այսօր յերկրի անծանօթում /ՄԽՊՀ, 77/: Թեք հոլովածներով ենթականեր ունեցող անցողական կառույցների շարահասական կաղապարների քննության առիթով վերևում արդեն նշվել է, որ ենթակայի ոչ ուղղականաձև արտահայտությունը կարևոր ձևաբանական գործոն է ենթակայի քերականական հետադասության համար: Եվ եթե նման կառույցներում բայ-ստորոգյալի պակասավոր բնույթը ենթակայի հետադասությանը նպաստող լրացուցիչ քերականական գործոն է, ապա ուղղականաձև ենթակայի դեպքում ստանում է հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow S$ հաջորդականությունն անրակայող հիմնական ձևաբանական գործոնի նշանակություն: Օրինակներ՝ *Գոյին ոմանք ի նախարարացն* /Եդ., 22/: *Գուցէ որ ամենևին ի բնակասնունդ դայեկաց* /ն.տ., 201/: *Եւ կայր արքայ ի հանգստի* /Բուգ., 32/: *Են մեղք, որ մահու չափ են* /ԳՓՊՀ, 417/: *Եւ էին անդ երեք հօտք խաշանց* /Ծննդ., ԻԹ, 4/: *Ոչ է արարիչ չարաց իրաց* /Եզն., 8/: *Չէր որ ի միջի* /ն.տ., 91/: *Եւ էր պատերազմ սաստիկ ի մէջ տանն Սաուդայ և ի մէջ տանն Գաւթի* /Բ Թագ., Գ, 1/:

Եթե նկատի չունենանք այսպիսի կառույցներում մի շարք դերանուններով արտահայտված ենթակաների քերականական առաջադասության փաստը (*Որ էին անդ* /Բուգ., 12/, *Ոչ որ* գոյր ի տանէն Գրիգորի /ն.տ., 70/), մնացած ոչ բազմաբանակ դեպքերում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության $P \rightarrow S$ կարգի շրջումը ոճական - արտահայտչական արժեք ունի, որովհետև ծառայում է պակասավոր բայ - ստորոգյալին նախորդող ենթակայի տրամաբանական զորեղ ընդգծմանը. ինչպես՝ *Բայց դեռ բարեկամութիւն էր ի մէջ թագաւորացն երկոցունց* /Բուգ., 76/: *Մեծ սէր էր ի մէջ նոցա* /ն.տ., 194/: *Դև գոյր ի քեզ* /ԳՓՊՀ, 413/: Չայնու ժամանակաւ *ձի մի էր արքային Տիրանայ* /Բուգ., 50/: Սրա հետ կապված՝ հարկ է նաև նշել, որ հենց նախադասության սկզբում պակասավոր բայ-ստորոգյալի ուժգին շեշտվածությունն է, որ $P \rightarrow S$ ընդհանրական կաղապարում շատ բանով հիմնավորում է բայի ինքնուրույն ստորոգյալական կիրառությունը *կա, գոյություն ունի* իմաստներով. Իր ընդգծված արտասանությամբ և տրոհվածով զատվելով նախադասության մյուս միավորներից՝ պակասավոր բայը ձեռք է բերում որոշակիորեն կոնկրետ գործողության իմաստ, հետևաբար նաև՝ ինքնուրույն գործածություն, մինչդեռ

հետադասվող պակասավոր բային կարելի է հեշտությամբ վերագրել անվանական բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցի շարահյուսական գործառույթ, մի հանգամանք, որն անշուշտ փոխում է նախադասության իմաստը (հմմտ. *էր ոմն ի վեր քան զնա /Ոմն ի վեր էր քան զնա: էր* այր մի տանուտեր /Այր մի տանուտեր էր): Դժվար չէ նկատել, որ համեմատվող եզրերից առաջիններում *եմ* պակասավոր բայն ունի հստակ ընկալելի ինքնուրույն գործածություն՝ *գոմ, կամ* բայերի իմաստով և թարգմանվում է իբրև պարզ ստորոգյալ (Կար մեկը՝ նրանից ավելի վեր: Կար մի տանուտեր մարդ), այնինչ համեմատության երկրորդ եզրում՝ նույնքան աներկբա է նրա՝ բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույց լինելը (Մեկը նրանից ավելի վեր էր: Մի մարդ տանուտեր էր):

Հիմնաբաղադրիչների $P \rightarrow S$ հաջորդականությամբ ընդհանրական կաղապարն ունեն նաև այն չեզոք կառույցները, որոնց ստորոգյալը *չիք* պակասավոր բայն է. Վերջինս ինքնուրույն կիրառություններում ունի *չկա, գոյություն չունի* իմաստները և եզակի բացառություններով (Քանզի նհանգ ինչ անձնատր *չիք* /Եզն.,107/) կայուն առաջադասություն. Բնաւ *չիք* դև /Եզն.,180/: *Չիք* հնար փրկութեան /Ագաթ.,262/: *Չիք* ոք ի մարդկանէ /ն.տ.,148/: Հատկանշական է, որ անվանական ստորոգյալի կազմում *չունի* նշանակությամբ իբրև հանգույց գործածվելիս *չիք*-ն այլևս բացարձակ առաջադաս չէ, և գրեթե հավասարաչափ են դրսևորվում տրականաձև ենթակային նախորդող ու հաջորդող վիճակները. այսպես՝ Լուսնի *չիք իւր լոյս* առանձին /Եզն.,200/ ($S \rightarrow P$ ՝ Լուսինը չունի իր առանձին լույսը): *Չիք խաղաղութիւն* ամբարշտաց /ՄԽՊՀ,375/ ($P \rightarrow S$ ՝ Ամբարիշտները խաղաղություն չունեն):

2.2. Հիմնականում $P \rightarrow S$ ընդհանրական կաղապարն ունեն նաև գրաբարյան այն չեզոք կառույցների շարադասությունը, որոնց ստորոգյալները եղելություն, վիճակ, դրություն, նաև շարժում, գործողության սկիզբ կամ վերջ նշանակող, այսինքն՝ շատ թե քիչ ընդհանրական իմաստ ունեցող բայեր են (*լինել, սկսանել, ելանել, շրջել, իջանել, մտանել* և այլն). ինչպես՝ *Եղև* Գրիգորիոս ի բերդին բանտին /Ագաթ.,124/: *Եկն ենուտ* թագաւորն Տրդատ ի ներքս /ն.տ.,180/: *Եղև* հաճութիւն և բազում խաղաղութիւն ի մէջ թագաւորին Հունաց և արքային Պարսից /Բուզ.,101/: Արդ *եկն ել* դահճապետն /ն.տ.,137/: Եւ *լինէր* անհնարին կոտորած յերկոցունց կողմանց /ն.տ.,26/: *Հասեալ է* ի վերայ ձեր արքայութիւն Աստուծոյ /Գուկ.,

ԺԱ,21/: Եւ *ելանէր* ապականիչն յանդէ այլազգեացն /Ա Թագ., ԺԳ,17/:
Եհաս գարուն, *եկին* նորեկ ծիծռունք /Եղ.,203/ և այլն:

3. Չեզոք կառույցներուն հիմնաբաղադրիչների շարադասական կաղապարների նկարագրությունն ավարտենք ստորոգյալի ամբողջական զեղչմամբ թերի նախադասություններով՝ ենթակա չունեցող չեզոք կառույցների շարադասության քննությունը թողնելով հետագա ընթացքին. ընդ որում, անենթակա կառույցները՝ առարկա գրաբարի անդեմ միակազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարների քննությանը նվիրված մասում, իսկ զեղչված ենթակայով թերի նախադասությունները, նմանատիպ ներգործական ու կրավորական թերի կառույցների հետ միասին, բայական անդամի խնդիր և պարագա լրացումների շարադասությանը վերաբերող հատվածում:

Վերևում արդեն ասվել է, որ ենթակայի զեղչման համեմատությամբ ստորոգյալի ամբողջական զեղչումը թույլ դրսևորվող շարահյուսական իրողություն է, սակայն ուսումնասիրվող խնդրի տեսակետից որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում: Դա այն է, որ այդպիսի թերի նախադասություններն իրենց իմաստային ու կառուցվածքային առանձնահատկությունների շնորհիվ աչքի են ընկնում սկզբնային դիրքում ենթակայի բացառիկ կայունությամբ: Օրինակներ՝ *Խնամակալութիւն* (հասեալ է) յԱնահիտ տիկնոջէ /Ազաթ.,127/: Եւ *Արտաշէս որդի նորա* (թագաւորէ) ամս քսան և վեց /ՄԽՊՀ,103/: Եւ *միսն* յառժամայն յերկուանալով անտի (լինէր) /Եզն.,89/ և այլն:

Միանգամայն պարզ է, որ նախադասության համատեքստային կիրառության մեջ ինչպես ենթակայի, այնպես էլ ստորոգյալի զեղչումը ձևական բնույթ ունի, քանի որ հաղորդվող մտքի ամբողջականությունը դրանից չի տուժում: Սակայն եթե ստորոգող անդամն ինքնին բավական է մտքի նվազագույն միավորի հաղորդման համար, այսինքն՝ առանձին ստորոգյալը և՛ տրամաբանորեն, և՛ քերականորեն նախադասություն է նաև համատեքստից դուրս, ապա նույնը չի կարելի ասել առանձին գործածվող ենթակայի մասին: Վերջինս ստորոգյալի զեղչման դեպքում նախադասություն է սուկ տրամաբանորեն՝ պայմանավորված համատեքստով ու հատուկ հնչերանգով, և նման դեպքերում նախադասության քերականական ձևավորումը հաճախ տեղի է ունենում նաև նախադասության ստորոգումային հիմքը լրացնող խնդիրներով ու պարագաներով:

Այս հանգամանքը կարևոր է այն տեսակետից, որ օգնում է պարզելու զեղչված ստորոգյալով նախադասություններում ենթակայի խիստ ամրակայված սկզբնային դրության պատճառը: Դա հենց ստորոգյալի միջուկի խնդիր և պարագա բաղադրիչների առկայությունն է: Այդ պայմաններում ստորոգյալի բացակայությունը բացառում է ենթակայի ակտիվ տեղաշարժման հնարավորությունները, որոնք կարող են պատճառ դառնալ բառերի շարահյուսական դերի շփոթության, այսինքն՝ ենթակայի սկզբնային կայուն դիրքը բխում է առաջին հերթին տարբեր միջուկների ներսում բաղադրիչների իրական հարաբերությունների պահպանման քերականական անհրաժեշտությունից: Պակաս կարևոր նշանակություն չունի նաև այն, որ, ինչպես նշվեց, ստորոգյալի զեղչմամբ ենթական սովորաբար իր վրա է առնում նախադասության տրամաբանական շեշտը, որ նրան պահում է նախադասության սկզբում: Եվ վերջապես նման կառույցների շարադասական պատկերի վրա անպայմանորեն իր կնիքն է դնում խոսքային համատեքստը. թերի կառույցն իր բաղադրիչների հաջորդականությունը սովորաբար կարգում է նախորդող լրիվ կառույցի շարադասությանը համապատասխան. ինչպես՝ Նմանեցաւ մեծութիւն քո արմաւենոյ և (նմանեցան) *ստինք քո ողկուզաց* /Երգ,Է,7/: Ես աւասիկ ախոյեան ելանեմ քեզ ..., և *դու* (ելանես) *ինձ* ի յունականաց այտի /Ագաթ.,39/:

Գրաբարի պատմողական չեզոք ոճի նախադասություններում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակների քննությունը և այդ նպատակով կատարված վիճակագրական ուսումնասիրության արդյունքները թույլ են տալիս անելու հետևյալ եզրահանգումները.

1 Այդ կառույցների գերակշիռ մասը՝ մոտավորապես երկու երրորդը, հիմնաբաղադրիչների առկայության առումով թերի է: Ընդ որում, սրանց մեծ մասն էլ հանդես է գալիս ենթակայի զեղչմամբ: Ստորոգյալի ամբողջական զեղչումը ենթակայի համեմատությամբ թերի կառույցներում պակաս է գրեթե տասներկու անգամ, ստորոգյալի մասնակի զեղչման դեպքերը մոտավոր հաշվումներով ընդգրկում են թերի կառույցների շուրջ 22%-ը:

2 Լրիվ նախադասություններն ունեն շարադասական երկու ընդհանրական կաղապարներ՝ $S \rightarrow P$ և $P \rightarrow S$ ՝ առաջինի գերակշռությամբ: Չեզոք կառույցների որոշ տեսակներ թեև երկու կաղապարներն էլ գործա-

ծուն են, սակայն նախապատվությունը տալիս են դրանցից մեկին, այլ տեսակներ, իրենց կառուցվածքային առանձնահատկություններով պայմանավորված, գրեթե բացառապես գործածուն են այդ կաղապարներից միայն մեկը:

3. Ինչպես գրաբարի պատմողական երանգի անցողական և կրավորական, այնպես էլ չեզոք կառույցներում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության ամենատարբեր վիճակների հիմքում ընկած են տարաբնույթ՝ քերականական, իմաստային կամ ոճական գործոններ, որոնք ձևավորում են շարադասական կաղապարներ՝ պայմանավորելով լեզվում դրանց գործառական ոլորտն ու օգտագործման հաճախականությունը:

Իբրև ամփոփում աշխատանքի երկրորդ գլխում V դարի գրաբարի պատմողական երկկազմ լրիվ և թերի (վերջիններիս թվում նաև անենթակա դիմավոր միակազմ) նախադասությունների ներգործական, կրավորական և չեզոք կառուցվածքային տարատեսակների շարադասության քննության՝ արձանագրենք.

ա) Պատմողական նախադասությունները գրաբարում քանակով ամենաշատն են և մյուս՝ հրամայական, հարցական և բացականչական երանգի նախադասությունների համեմատ՝ ունեն գործածության ավելի լայն դաշտ: Աշխատանքում ներգործական, կրավորական և չեզոք կառուցվածքի պատմողական նախադասությունների շարադասական իրողությունների առանձին - առանձին քննության ձևը մի կողմից նպատակ էր հետապնդում հաջորդաբար պարզել այդ խմբերից յուրաքանչյուրում հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորության առանձնահատկությունները, մյուս կողմից՝ ավելի էր հեշտացնում շարադասական կաղապարների քանակական դրսևորումների վիճակագրական բավականին ծավալուն հաշվումները:

բ) Պատմողական երկկազմ լրիվ նախադասությունների բոլոր երեք կառուցվածքային տեսակներում գրաբարը նախապատվությունը տալիս է ենթակայի առաջադաս գործածությանը՝ միջին հաշվով 56%: Ընդ որում, ենթակայի առաջադասության հիմքում առկա են ոչ միայն ոճական, իմաստային, այլև քերականական բնույթի շարադասական գործոններ, երբեմն նաև՝ տարաբնույթ գործոնների համախումբը: Առաջադաս ենթական գրաբարում ամենաշատ գործառություն ունի պատ-

մողական նախադասությունների անցողական և կրավորական տեսակների «ենթակա → ստորոգյալ → սեռի խնդիր», «ենթակա → □ սեռի խնդիր → □ ստորոգյալ» և չեզոք կառուցվածի նախադասությունների «ենթակա → □ ստորոգյալ» ընդհանրական կաղապարներում: Շարադասության ազատությամբ հանդերձ՝ գրաբարը թեև քիչ, բայց գործառու է նաև ենթակայի կայուն, նույնիսկ բացարձակ առաջադասությամբ բնորոշվող պատմողական երանգի երկկազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարներ:

գ) Պատմողական լրիվ նախադասություններում ընդհանուր առմամբ գերակշռում է բայական լրացյալի նկատմամբ սեռի խնդիրների հետադասությունը (54%), որը կրավորական կառույցների համեմատ՝ անցողականներում ավելի նկատելի շարադասական վիճակ է: Այնինչ ենթակայի բացակայությամբ պատմողական նախադասություններում դիրքային հարաբերակցությունը և՛ անցողական, և՛ կրավորական կառույցներում այնուամենայնիվ սեռի խնդիրների՝ ոչ մեծ գերակշռություն ունեցող առաջադասության օգտին է: Առկա են նաև շարադասական գործոններ, որոնցով պայմանավորված՝ գրաբարի սեռի խնդիրները երբեմն իրենց հետադաս կամ առաջադաս դիրքում խիստ կայուն են:

դ) Գրաբարի ներգործական և կրավորական կառուցվածքի պատմողական նախադասությունների գերակշիռ մասը՝ միջին հաշվով մոտավորապես 66%-ը և չեզոք կառուցվածքի նախադասությունների գրեթե երկու երրորդը շարադասական հիմնաբաղադրիչների առկայության առումով թերի են: Ընդ որում, պատմողական երանգի անցողական թերի կառույցների հիմնական մասում զեղչված է ենթական, շատ չնչին չափով՝ ստորոգյալը (ամբողջական զեղչում) և ընդամենը 18%-ում՝ սեռի խնդիրը: Սրան հակառակ՝ կրավորական թերի կառույցներում անհամեմատ մեծ է սեռի խնդրի զեղչման հավանականությունը՝ ուղիղ խնդրից գրեթե երեքուկես անգամ ավելի, և ընդհակառակը՝ միայն 35% դեպքերում՝ ենթական: Չեզոք կառուցվածքի պատմողական թերի նախադասությունների մեծ մասում առկա չէ ենթական:

ե) Ի տարբերություն ստորոգյալի մասնակի զեղչման, երբ երկկազմ կառույցում առկա չէ պարզ ստորոգյալի օժանդակ բայը կամ բաղադրյալ ստորոգյալի բայական մասը՝ հանգույցը, գրաբարում ստորոգյալի ամբողջական կամ լրիվ զեղչումը շատ թույլ դրսևորվող շարահյու-

սական իրողություն է: Սակայն շարադասության տեսակետից այն որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող երևույթ է, որովհետև ակնհայտ ինքնատիպություն է տալիս նմանատիպ անցողական, կրավորական և չեզոք կառուցվածքի թերի նախադասությունների շարադասությանը՝ ենթական իր խմբի հետ բացառապես պահելով այդպիսի կառույցների սկզբում: Այստեղ դեր ունեն տարբեր, ընդամին տարաբնույթ շարադասական գործոններ՝ և՛ ստորոգյալի բացակայության պայմաններում ենթակայի տրամաբանական ընդգծման պահանջը, և՛ ենթակայի ակտիվ տեղաշարժերի հետևանքով նրա և զեղչված ստորոգյալի միջուկի բաղադրիչների շարահյուսական գործառույթների հնարավոր շփոթությունը բացառելու քերականական անհրաժեշտությունը, և՛ վերջապես, թերի կառույցում առկա շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորությունը խոսքային համատեքստում նախորդող լրիվ նախադասության շարադասական կառուցվածքի համաբանությամբ կարգավորելու ընդգծված միտումը, որ կա այդպիսի նախադասություններում:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

ԲՆՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐՈՎ ԿԱՍ ՊԱՐԱԳԱՅՈՎ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայ քերականագիտության մեջ հատկապես վերջին շրջանում մեծ ծավալի աշխատանք է կատարվել գրաբարի բայական անդամի խնդիր և պարագա լրացումների վերաբերյալ եղած պատկերացումների ճշգրտման և հստակեցման ուղղությամբ: Հանգամանալից քննության են ենթարկվել դրանց տեսակային ու խոսքիմասային արտահայտությունները, նաև կառուցվածքային դրսևորումները:¹³³ Սակայն գրաբարի խնդիրների և պարագաների համակողմանի և սպառնիչ բնութագրման տեսակետից պակաս կարևորություն չունի նաև նախադասության կազմում նրանց շարադասական առանձնահատկությունների բացահայտումն ու համակողմանի նկարագրությունը:

Ուսումնասիրվող խնդրի՝ գրաբարի պարզ նախադասության շարադասական կաղապարավորման հետ կապված՝ աշխատանքի նախորդ գլխում հանգամանորեն ներկայացվեցին գրաբարի բայական անդամի սեռի խնդիր լրացումների՝ ներգործական բայասեռի պահանջով անցողական կառույցներում ուղիղ խնդրի և կրավորական բայասեռի թելադրանքով անանցողական կառույցներում ներգործման խնդրի շարադասության հարցերը:

Սեռի խնդիրների շարադասական առանձնահատկությունների քննությունը բայական մյուս լրացումներից առանձնացնելը և պարզ նախադասության մեջ նրանց շարադասությունը ենթակայի ու ստորոգյալի հետ փոխդասավորության տեսանկյունից քննելը հիմնավորվում է նրանով, որ բայերի սեռի կարգային - քերականական իմաստներով պայմանավորված այդ խնդիրները¹³⁴ համապատասխան ներգործական և կրավորական կառուցվածքի նախադասություններում ենթակայի և ստորոգյալի հետ միասին այն հիմնական շարահյուսական բաղադրիչներ են, որոնք քերականորեն անհրաժեշտ են վերոնշյալ նախադասությունների բովանդակության պլանի լիարժեք և ամբողջական դրսևոր-

¹³³ Տե՛ս Ս. Ղազարյան, 1961, 430 - 447: Վ Քոսյան, 1980, 88 – 268: Գ. Խաչատրյան, 1989: Էդ. Սկրտչյան, 1999, 236-257 և ուրիշներ:

¹³⁴ Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 140:

ման տեսակետից: Իսկ որպես այդպիսիք՝ դրանք գլխավոր անդամների նման՝ էական դերակատարություն ունեն այդպիսի կառույցների շարադասության ձևավորման մեջ՝ նրանց հետ միասին կազմելով յուրաքանչյուր ներգործական կամ կրավորական նախադասության շարադասական կառուցվածքի առանցքը, որի շուրջը դասավորվում են կառույցի մյուս բաղադրիչները:

Մնում է բայի բնության խնդիր և պարագա լրացումներով կառույցների շարադասական կաղապարների առանձնացմամբ և դրանց բնորոշ շարադասական իրողությունների նկարագրման ու նաև վիճակագրական մանրամասն քննության միջոցով ամբողջական դարձնել V դարի գրաբարի պատմողական պարզ նախադասության շարադասության ուսումնասիրությունը:

Ա. Բնության խնդրով պատմողական նախադասություններ

Բայական խնդիր լրացումների երկու տեսակների՝ սեռի և բնության (իմաստի) խնդիրների տարբերակումը հայ քերականագիտության մեջ սկիզբ է առնում Մ. Չամչյանի «Քերականութիւն» - ից:¹³⁵ Առաջիններն ավանդաբար բնորոշ են համարվել ներգործական և կրավորական բայերին, երկրորդները՝ բոլոր բայերին: Եվ եթե սեռի (ուղիղ և ներգործման) խնդիրների ճանաչման հարցում ի սկզբանե այլակարծություններ չեն եղել, ապա բավական երկար ժամանակ բնության խնդիրների շարքում նկատի են առնվել նաև պարագա լրացումները:¹³⁶ Ներկայումս «բնության խնդիր» եզրույթը միանգամայն հստակ բովանդակային դրսևորում ունի. բնության խնդիր բայական անդամի լրացումը «գործառում է բայիմաստի խնդրառությամբ և ցույց է տալիս ենթակայի արտահայտած գործողության հետ երկրորդաբար (անուղղակիորեն) առնչվող որևէ առարկա, որը նախադասությունը դարձնում է հաղորդակցականորեն ավելի կոնկրետ ու ծավալուն»:¹³⁷

Գրաբարն ունի հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության, հաղորդման, սահմանափակման և այլ բնության խնդիրներ: Սրանց շարադասության վերաբերյալ եղած հազվադեպ կարծիքները խիստ ընդհանուր են, տարտամ, երբեմն՝ լեզվական փաստերով չհիմնավորված,

¹³⁵ Տե՛ս Մ. Չամչեան, 1859, 218:

¹³⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Գ. Հարությունյան, 1983, 9 – 26:

¹³⁷ Տե՛ս Վ. Համբարձումյան, 1990, 347:

երբեմն էլ՝ հակասական: Քերականագիտության մեջ հպանցիկ դիտողություններ կան բայական լրացյալի հետ բնության խնդիրների փոխադասավորության բացարձակ ազատ վիճակի, դրա ոչնչով չկարգավորվող բնույթի մասին՝ արված գերազանցապես բայական բառակապակցության ներսում նրա բաղադրիչների փոխհարաբերության հիմքի վրա, այլ ոչ թե նախադասության, իբրև ամբողջական ու ավարտուն շարահյուսական և հաղորդակցական կառույցի տեսանկյունից: Մինչդեռ նախադասության մեջ տեղաշարժման լայն հնարավորություններով հանդերձ՝ բնության խնդիրների շարադասությունը ևս, ինչպես այլ բաղադրիչների դեպքում է, շատ հաճախ արդյունք է տարբեր գործոնների: Այսպես, նախադասության մեջ խնդրի սկզբնային դիրքը, որ հաճախ նույնիսկ ընդմիջարկված է իր բայական լրացյալից ենթակայով կամ նրա խմբով, կարող է պայմանավորված լինել գերադաս նախադասության հետ քերականական կապի կամ նախորդող խոսքի հետ իմաստային կապի անհրաժեշտությամբ. Առ ի պահպանութիւն իւրոց ծանօթիցն, *գորոց* և պատմէր իսկ /Ազաթ.,157/: ..., *որով* առ ժամայն ... միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս /Կոր.,36/: *Յայսմ հաւատոց* զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել /Եղ.,80/: Եւ *այսու ամենայնի* յայտ է /Եզն.,14/: Այլ դեպքում խնդրի առաջադասության պատճառ կարող է լինել սկզբնային դիրքում այն տրամաբանորեն ընդգծելու պահանջը (*Պսական* փափկութեան վերակացու լինիցի քեզ /Առակ.,Գ,9/: *Բանից իմոց* ունկն դիր, Տէր /Սաղմ.,Ե,2/: *Յիսայտն* ասացին /Երեմ.,Բ,27/: *Տիզաւ* խոցեաց զկողս նորա /Յովհ.,ԺԹ,47/: *Ո՛չ հացի* միայն կեցցէ մարդ /Մատթ.,Գ,4/: *Ի Տեսննէ* է հատուցումն արդար վաստակոց ձերոց /Եղ.,22/ և այլն): Գրաբարում բավական հաճախակի հանդիպող շարադասական հնարներից է իր լրացյալին առաջադասվող բնության խնդիրը նույնաբառ ենթակայից հետո. Փախստեայ *փախստէի* պատահեսցէ, և գուժկան *գուժկանի* դիպեսցի /Երեմ.,ԾԱ, 31/: Այդպես էլ՝ խնդրի վերջադասության պատճառը հաճախ իրեն լրացնող երկրորդական նախադասությանը կից լինելու քերականական նպատակահարմարությունն է (Մի՛ յաւելուցուք ինչ *ի բանն*, զոր ես պատուիրեմ ձեզ /Բ Օրին.,Գ,2/: Հաստատուն կացին Հոռոմք *յուխտին իւրեանց*, զոր եղին ընդ նմա /Եղ.,24/) և այլն: Կարելի է թվարկել նաև այլ գործոններ, որոնք անշուշտ որոշակի դեր կարող են խաղալ նախադասության կազմում բնության խնդիրների շարադասության տեսակետից:

Ի վերջո կարևոր է այս հարցում նաև համապատասխան վիճակագրական տվյալների հաշվառումը, որ թույլ կտա հանգման, միջոցի, անջատման և այլ խնդիրների շարադասության վերաբերյալ եզրահանգումները հիմնավորել բնագրային փաստերի ստույգ հաշվարկներով:

1. Հանգման խնդիր. Հին գրական հայերենում հանդես է գալիս բոլոր սեռերի (և՛ ներգործական, և՛ կրավորական, և՛ չեզոք) բայերի հետ գերազանցապես տրականով, նաև նախդրավոր կապակցություններով (նախդրիվ տրական, հայցական և գործիական հոլովներով)՝ ցույց տալով այն առարկան, որին հանգում, մոտենում, մատուցվում, տրվում, հաղորդվում կամ առնչվում է որևէ բան (առարկա կամ երևույթ): Այս խնդրի իմաստային առումները գրաբարում բազմաթիվ են, այնուամենայնիվ դուրս չեն գալիս հանգման իմաստային դաշտի սահմաններից: Նախադասությամբ արտահայտվող մտքի տրամաբանական ընթացքի ելակետը կատարող առարկան է, որի գործողության իրացումը պահանջում է մեկ այլ առարկա, որին լայն իմաստով հանգում է գործողությունը, և դրանով միտքը դառնում է ավելի ամբողջական ու ավարտուն: Ասել է թե՛ գրաբարում հանգման խնդրի հետադաս դիրքի սովորականությունը տրամաբանական արդարացում ունի:

*1.1. Վիճակագրական հաշվումների համաձայն՝ հանգման խնդրի հետադասությունը դասական գրաբարի ինքնուրույն գործերի լեզվում մոտ 82, իսկ թարգմանությունների լեզվում նույնիսկ ավելին է՝ 87%: Ընդ որում, գերակշռում են զեղչված ենթակայով (նաև անենթակա) կառույցները, որոնք կազմում են հետադաս հանգման խնդրով նախադասությունների շուրջ 65%-ը, ինչպես՝ Ոչ հաւատայցեն *ինձ* /Ելից,Գ,1/: Մատոյց պատարագ *Աստուծոյ* հօր իւրոյ Իսահակայ /Ծննդ.,ԽԶ,1/: Ախոյեան ելանեն *քեզ* ի մերոց զօրաց աստի /Ազաթ.,39/: Պատմեցից զանուն քո *եղբարց իմոց* /ն.տ.,589/: Մի՛ խառնակեսցուք *ընդ անարգութիւն պղծութեան* /ն.տ.,147/: Կարօտէր *Աստուծոյ արուեստագիտութեանն* /Եզն.,8/: Հրաման ետ հրովարտակս տալ *առ Յովնաթան* օրինակաւ այսուիկ /Ա Մակ.,ԺԱ, 29/: Նուիրեսցես զայն նուէր *առաջի Տեառն* /Ելից, ԻԹ,24/: Բայց զիա՞րդ թուի *քեզ* /Մատթ.,ԻԱ,26/: Մի՛ յաւելուցուք ինչ *ի քանն* /Բ Օրեն.,Գ,2/: Տրտմութիւն է *ինձ* յոյժ /Հռովմ.,Թ,1/:*

Հետադասվող մյուս բնության խնդիրները և հատկապես պարագաները սովորաբար չեն ընկնում բայի և նրա հանգման խնդրի միջև,

այլ մեծ մասամբ հաջորդում են վերջինիս. Որք կապեալ էին *ի կռապաշտութեանն անլուծանելի հանգուցիւք* /Եղ.,16/: Շնորհեա՛ ինձ *զանձկալի զեղբայրն իմ* /ՂՓՊՀ,139/: Ցուցանէր *մնա զվէրն* /Բուզ.,121/: Կապեացէ *գորթոյ զաւանակ իւր* /Ծննդ.,ԽԹ,11/: Ախոյեան ելանեն *քեզ ի մերոց զօրաց աստի* /Ազաթ.,39/: Նեղութիւն յաճախեն *քեզ փոխանակ կենաց* /ն.տ.,55/: Ծառայեցի *քեզ յամենայն զօրութենէ իմնէ* /ն.տ.,52/: Հայիցիս *ի մնա մտօք* /Յովբ.,Է,17/: Կամ այցելութիւն առնիցես *մնա մինչև ցառաւօտ* /ն.տ.,18/:

Իսկ եթէ բայն ու հանգման խնդիրն ընդմիջարկվում են, ապա՝ հիմնականում ուղիղ խնդրով, ինչպես՝ Պատմեցից *զանուն քո եղբարց իմոց* /Ազաթ.,589/: Մի՛ հարից *զքեզ ընդ գետին* /Բ Թագ.,Բ,22/: Տարայց *աւետիս արքայի* /ն.տ.,Ժ,19/: Եւ մատուցես *զգուարակն առ դրան խորանին վկայութեան* /Ելից,ԻԹ,10/: Երևեցո՛ *զքեզ ինձ* /Ազաթ.,310/: Մերձեցուցէ *զմարդիկ առ քեզ* /ն.տ.,95/ և այլն: Ի դեպ, դասավորության վերոհիշյալ կարգը գրեթէ նույնությամբ պահպանվում է նաև բայական լրացումների առաջադասության դեպքում, այստեղ ևս խնդրառու բային ամենամոտը մեծ մասամբ կրկին հանգման խնդիրն է. Պարզևս *այնոցիկ շնորհէր* /Ազաթ.,869/: Չիւր *թագաւորութեանն ծիրանիս Քրիստոսի* աւանդէր /ն.տ.,459/: *Ծափս զծափի* հարեալ ... *ասէ* /Բուզ.,128/ և այլն:

Ենթակայով կառույցներում ևս հետադաս հանգման խնդիրը սովորաբար լրացյալին անմիջապես հաջորդող բայական լրացումն է. ինչպես՝ Լիկիանէս յանդիման լինէր *թագաւորին* /Ազաթ.,28/: Չոհք և ողջակէզք մատչին *Աստուծոյ* /Եզն.,281/: Մեք...ոչ ինչ *ընդդիմացաք քեզ* /Եղ.,46/: Հրեշտակ նորա ուղեկից լիցի *ձեզ* /Տովբ.,Ե,23/: Կին ժրագլուխ *գործակից է առն իւրում* /Առակ.,ԼԱ,17/ և այլն:

Համենատարբար քիչ է հանդիպում այն շարադասական տարբերակը, որտեղ ենթական խնդրառու բայի և հանգման խնդրի արանքում է, ինչպես՝ Արար տէր Աստուած Ադամայ և կնոջ նորա հանդերձս /Ծննդ.,Գ,21/: Վասն որոյ առաւել ևս *յանձնէ* Անտոնիոս *զՀերովդէս Մովսիսայ* /ՄԽՊՀ,136/: *Յարեաւ* խոռվութիւն *արքային Պարսից Շապիոյ* ի հիւսիսականաց ազգաց /ն.տ.,154/: *Ծնաւ* ապա Փառանձեն *թագաւորին* ուստր մի /Բուզ.,124/: Եւ *հաւատաց* Աբրահամ *Աստուծոյ* /Ծննդ.,ԺԵ,6/: *Հաւասարեացի* մահս մեր *ընդ մահու արդարոցն* /Եզն.,5/: Այս մասնակաղապարը բնորոշ է հատկապես գրաբարի ասացական բայերով (*ասել, աւետարանել, աւետել, խօսել, ծանուցանել, հարցանել, հրամայել, յայտնել, պատասխանել, պատ-*

մել և այլն) կառույցներին. *Կարդացի՛ն* նոքա առ Աստուած /Եսթ.,ԺԱ,2/: Եւ *զոչեաց* Սամուէլ առ Տէր զգիշերն ամենայն /Ա Թագ.,ԺԵ,11/: Ապա *կաց պատմեաց* թագաւորն իշխանացն ... /Ագաթ.,28/: *Հարցցիր* դու ցհարս քո /ն.տ.,293/: Որպէս *ասաց* Փրկիչն յԱետարանին առ աշակերտսն /ն.տ.,900/: *Աղաղակեաց* Մովսէս առ Տէր /Ելից.,ԺԵ,25/: Մնացած դեպքերուն հետադաս ենթական, իբրև տրամաբանորեն աննշան շարադասական բաղադրիչ, սովորաբար եզրափակում է հանգման խնդրով նախադասութիւնը. ինչպէս՝ Եկն դիպեցաւ սմա *օտար պատանի մի աշխարհական* /Բուգ., 226/: Մի՛ թագաւորեսցէ մեզ *Սաւուդ* /Ա Թագ.,ԺԱ,12/: Քաղցրացան նմա *խիճք հեղեղատի* /Յովբ.,ԻԱ,33/: Ողորմեցաւ ինձ *Աստուած* /Ծննդ.,ԼԳ,11/: Սաստեաց նմա *հայրն իր* /ն.տ.,ԼԷ,10/: Եւ ի դէպ ելանէ նոցա *առաքելական բանն* /Եդն.,208/:

Հանգման խնդրի՝ նախադասութիւնը եզրափակող շարադասութիւնը քերականական հիմնավորում ունի, եթե նա միայնակ կամ իր լրացումներով հանդես է գալիս հաջորդող երկրորդական նախադասութեան լրացյալի դերով: Նմանօրինակ դիրքն ամենահարմարն է խնդրի և նրա ծավալուն լրացում երկրորդական նախադասութեան քերականական կապի իրացման տեսակետից, ավելին, այդպիսի խնդիրը նաև դառնում է գլխավոր նախադասութեան մեջ տրամաբանական շեշտի կրողը՝ վերածվելով հաղորդվող մտքի կենտրոնի: Օրինակներ՝ Առ ի պահպանութիւն *իրոց ծանօթիցն, զորոց և պատմէր իսկ* /Ագաթ.,157/: Եւ անդէն ուշ եղեալ փութով *ընթերցուածոց աստուածեղէն գրոց, որով առ ժամայն ... միջամուխ եղեալ յաստուածատուր հրամանացն հանգամանս* /Կոր.,36/: Եւ ինքն ... հպատակէ *նմա և մեծամեծացն, որ ի դրան նորա են* /ԲՊՊԶ,113/:

Հանգման խնդրի հետադաս դիրքը ծառայում է նրա տրամաբանական ընդգծմանը նաև այն դեպքում, երբ նա գլխավոր նախադասութեան մեջ ցուցական կամ որոշյալ դերանվանք արտահայտված ձևական խնդիր է: Վերջինս, իրենով պայմանավորելով երկրորդական նախադասութեան բնույթը, բարդ կառույցի մեջ դառնում է այն տրամաբանական առանցքը, որը, ինչպէս նշում է Վ. Քոսյանը, «մատնանշում է հաղորդման բուն նպատակը»:¹³⁸ Օրինակներ՝ Չայնակից լիցուք *այնոցիկ, որք դառնապէս զմեզ ողբային* /Եդ.,54/ և այլն:

¹³⁸ Տէն Վ. Քոսյան, *Ակտուալ անդամատուր և շարադասութիւնը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1990, էջ 40:*

1.3. Այնուհանդերձ պատմողական նախադասություններում հանգման խնդիրը տրամաբանական շեշտի կրողն է հիմնականում խնդրառութային անմիջապես նախորդող դիրքում, որը համընկնում է նախադասության սկզբի հետ. *Մեզ ամնտացս* ուսուցե զիմաստութիւն /Ա Կորնթ., ԺԳ,8/: *Ամենայնի* տևե, *ամենայնի* հաւատայ, *ամենայնի* համբերե /ն.տ.,9/: *Ամենայն նախարարացն* տայր պարգևս և պատիւս և *զօրացն ամենեցուն* պարգևեր առատապէս /ՄԽՊՀ,165/ և այլն: Տրամաբանական շեշտ կրող այսպիսի հանգման խնդիրը հաճախ զուգակցվում է սաստկական բառերով, որոնք ավելի են ընդգծում նախադասությամբ հաղորդվածի մեջ խնդրի առաջնային դերը. *Իւր միայնոյ* սեպիականեալ զկենդանութիւնն, *անձին ևեթ* խորհիցե, *ինքեան ևեթ* պահիցե զգիտութիւն /Եզն.,8/ և այլն: Հաճախ էլ այսպիսի խնդրի տրամաբանական ընդգծումը կատարվում է նրան անմիջապես նախորդող նույնաբառ ենթակայով. ինչպես՝ *Փախստեայ փախստէի* պատահեսցե, և *գուժկան գուժկանի* դիպեսցի /Երեմ., ԾԱ,31/: Ոչ միայն *թշնամիք թշնամեաց* և *բարեկամք բարեկամաց* և *ընկերք ընկերաց* դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան երկրին /Բուզ.,40/:

Հաճախ առաջադաս հանգման խնդիրը, թեև բայից ընդմիջարկված է այլ բաղադրիչներով, սակայն մնում է տրամաբանական շեշտի տակ, եթե նախադասության սկզբում է՝ նախորդող նախադասության մտքի հետ անմիջական կապի պահպանման նպատակով: *Չեզ* ամենալրիքն, ամենաբարիքն ի դիցն բազմասցին /Ազաթ.,75/: *Նմա* և բարի իսկ ասել ոչ մարթի /Եդ.,93/: *Սորա* լինին որդիք երեք և դուստր մի /ՄԽՊՀ,204/:

Սակայն հանգման խնդիրը կարող է հայտնվել նախադասության սկզբում ոչ միայն ընդգծման կամ իմաստային, այլ նաև քերականական գործոնով պայմանավորված: Նկատի ունենք այն դեպքերը, երբ հարաբերական դերանվամբ արտահայտված խնդիրը՝ որպես նախադասությունները կապող քերականական միջոց, զբաղեցնում է երկրորդական նախադասության սկիզբը: Ի տարբերություն տրամաբանորեն շեշտակիր առաջադաս հանգման խնդրի, որը սովորաբար անմիջապես է հարում իր բայական լրացյալին, այսպիսի խնդիրը հեշտությամբ կարող է ընդմիջարկվել լրացյալից բայական այլ լրացումներով, հաճախ նաև ենթակայով կամ նրա խմբով. ինչպես՝ Մայրն գիտացեալ յիշեաց զայն, *որոց* ի ծննդեանն նուիրեաց զորդին իւր /Բուզ.,192/: Չէ համեմատ այնմ պա-

տուականութեան, *որում* մեք ցանկամք /ԲՓՊՀ,136/: ..., *որում* և աներկիւղս հարցաներ /Ագաթ.,166/: ..., *որոց* խրատք նորա չարութիւնք կարծին /Եզն., 36/: ..., *յորում* սաստկապէս հարեալ սատակեցան զօրքն Հերովդի յօգնականութենէ քաջացն Հայոց /ՄԽՊՀ,143/..., *որոց* յօժարէին միտք իւր /Ելից, ԼԵ,29/: ..., *որոց* յանդիման կացոյց զինքն /Գործ.,Ա,3/:

1.4. Վիճակագրական հաշվումներով՝ V դարի գրաբարուն հետադաս հանգման խնդրով երկկազմ նախադասութիւնների ամենահաճախական¹³⁹ շարադասական կաղապարներն են $S \rightarrow P \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow O/A$ ¹⁴⁰ 31%, $O/A \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O$ հանգման՝ 22%, $P \rightarrow S \rightarrow O$ հանգման՝ 20%, $S \rightarrow P \rightarrow O$ հանգման՝ 12% և $O/A \rightarrow S \rightarrow P \rightarrow O$ հանգման՝ 8%: Ենթակայի բացակայությամբ երկկազմ և միակազմ նախադասութիւններում առկա են $P \rightarrow O$ հանգման՝ 31%, $P \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow O/A$ ՝ 28%, $P \rightarrow O/A \rightarrow O$ հանգման՝ 21% և $O/A \rightarrow P \rightarrow O$ հանգման՝ 20% շարադասական մասնակաղապարները:

Առաջադաս հանգման խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասութիւնների շարադասական կաղապարներից ամենագործածականներն են $S \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 39%, $S \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow P$ ՝ 29%, O հանգման $\rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 18%, $P \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 14%, իսկ առանց ենթակայի կառույցներում պատկերն այսպիսին է՝ O հանգման $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 36%, $O/A \rightarrow O$ հանգման $\rightarrow P$ ՝ 33%, O հանգման $\rightarrow P$ ՝ 21% և O հանգման $\rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 13%:

2. *Անջատման խնդիր*. Այս խնդիրը գրաբարուն (և ոչ միայն) գործառուն է անվան բացառական հոլովով և ցույց է տալիս այն առարկան, որից անջատվում, բաժանվում կամ ծագում է ինչ-որ բան: Ոչ մեծաթիվ բայեր կարող են առնել այսպիսի լրացում: Հիմնականում դրանք են՝ *ազատել, առնուլ, անջատանալ, սպստամբել, բառնալ, բեկանել, բժշկել, դատարկանալ, զատանել, զերծանել, զրկել, թաքչել, խզել, խլել, խնդրել, խտտորել, խորշել, կթել, կողոպտել, կորզել, հանել, հատանել, հեռանալ, հրաժարել, ճողոպրել, մեկուսանալ, պահանջել, վրիպել, փրկել, քակել*: Ի տարբերություն հանգման խնդրի, այս խնդիրը գրաբարուն ոչ միայն իր արտահայտման ձևերով, այլև իմաստային առումներով հարուստ չէ:

¹³⁹ Այստեղ և հաջորդիվ բնութեան խնդրով գրաբարյան պատմողական նախադասութիւնների ակտիվ գործածական շարադասական կաղապարներ են համարվել միայն նրանք, որոնք առնվազն 5%-ի չափով առկա են վիճակագրության համար ընտրված բնագրային հարյուրական օրինակ նախադասութիւններում:

¹⁴⁰ Այս և հետագա բոլոր կիրառութիւններում O/A պայմանական նշանն օգտագործվում է «մեկ այլ խնդիր կամ մեկ այլ պարագա» նշանակությամբ:

Վերջիններս ընդամենը մեկ-երկուսն են՝ պակասության, խուսափման, պահանջման:¹⁴¹

2.1. Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ անջատման խնդիրը դասական գրաբարում նաև համեմատաբար քիչ (քանակով նախորդից գրեթե երեք անգամ պակաս) գործածվող բայական լրացում է և նախադասության կազմում իր շարադասությամբ էլ համեմատաբար թույլ է ամրակայված: Թեև ինչպես երկկազմ (լրիվ և թերի), այնպես էլ միակազմ նախադասություններում կանոնականը, որ համարյա հավասարաչափ դրսևորում ունի ինքնուրույն և թարգմանական գործերում, անջատման խնդրի հետադասությունն է, սակայն այդ կանոնականը բացահայտ գերակշռություն չունի (ընդամենը 62-65%-ը): Ընդ որում, հետադաս անջատման խնդիրների կեսից էլ փոքր մասն է բայական լրացյալին հարադրվում մերձակա դիրքում:

Օրինակներ՝ Մարտեալ *ի նմանէ* հարսն իւր /Սիր.,Խ,7/: Խնդրեն *ի նմանէ* թողուլ նոցա /Ագաթ.,125/: Կորեալ *յինէն* փախուստ իմ/Մաղմ., ՃԽԱ, 5/: Ածն *ի չգոյէ* ի գոյ զչգոյսն և եցոյց *յոչնչէ* յինչ զչէսն /Եզն.,7/: Աստուած ստեղծ *յերկրէ* զմարդ /Սիր.,ԺԷ,1/: Եհան *յինէն* Աստուած զնախաստինս իմ /Ծննդ.,Լ,23/: Նախարարքն հրաժարեցին *ի սրբոցն* յորդառատ արտասուօր /Եղ.,7/: Լուծեալ քաւեսցեն *ի մէնջ* զբարկութիւն Տեառն /Ա Եզր.,Թ, 13/: Յարիցէ *յարմատոյ* նորա տունկ թագաւորութեան /Դ-ան.,ԺԱ,20/:

Համաձայն վիճակագրության՝ բայական լրացյալի հետ հետադաս անջատման խնդրի մերձակա դիրքը սովորաբար ընդմիջվում է այլ շարադասական բաղադրիչներով, մասնավորաբար ենթակայով կամ ուղիղ խնդրով. ինչպես՝ Եկին հասին *հրամանք հրովարտակացն* ի մեծ թագաւորէն /Ագաթ.,161/: Ոչ ոք կարէ մեկնել *զմեզ* ի սիրոյն Քրիստոսի /ն.տ., 174/: Եւ ոչ քաղեն *յաադող* ի փշոց /Եզն.,274/: Ազատեաց *զնոսա* ի հարկաց /Ա Եզր.,Դ,48/: Եւ լուեալ *զայն ամենայն բարեպաշտ կաթողիկոսն՝սուրբ Սահակ* ի թագաւորէ /ՂՓՊՀ,17/: Յափրացաւ *անձն նորա* ի նոցանէ /Եզեկ., ԻԳ,17/: Չանձրացեալ է *անձն իմ* ի դատերաց որդւոց Քետայ /Ծննդ.,ԻԷ,46/: Բայց մնաց *Աթանազիին որդի* ի Բամբշենէ՝ ի քեռէ թագաւորին /Բուզ.,42/:

2.2. Ինչ մնում է անջատման խնդրի առաջադասությանը, որ գրաբարում համեմատաբար ավելի նկատելի իրողություն է, ապա, ինչպես կարծում է Խ. Բաղիկյանը, այն կարող է տրամաբանորեն արդարացվել.

¹⁴¹ Տե՛ս Վ. Քոսյան, 1980, 141-146:

«Անջատման գաղափարը նախ կապվում է առարկայի հետ, այդ պատճառով էլ մարդու ուղեղում սկզբից ծագում է այդ առարկան, ապա նոր՝ նրա հետ կատարվող գործողությունը»:¹⁴² Ընդ որում, առարկան անվանող այդ առաջադաս խնդիրը լրացյալին մերձակա սկզբնային դիրքում վերածվում է տրամաբանորեն ամենանշանակակիր անդամի՝ իր վրա վերցնելով մտքի շեշտը: Օրինակներ՝ Արդ և *յիւրեանց բանիցն իսկ ոչ ամաչիցեն* /Բուգ.,209/: *Յաննէ անիրաւէ* փրկեցէր զիս /Սաղմ.,ԺԷ/: *Ի մէնջ պահանջէ վրէժխնդիրն Աստուած* /ՂՓՊՀ,149/: *Ի թզենոյ անտի* ուսջիք գառակն /Մարկ.,ԺԳ,28/: *Յազգէն Յուդայ* ծագեաց տէր մեր /Եբր.,Է,14/: *Ի քեն է մեծութիւն և փառք* /Ա Մնաց.,ԻԹ,12/: Առաջադաս անջատման խնդրի ընդգծվածությունն ավելի ակնհայտ է, երբ զբաղեցնելով նախադասության սկիզբը, վերածվում է նախորդ մտքի հետ տրամաբանական կապի միջոցի. Եւ *յայնմ մրրոյ* են չարիք մարդկան/Եզն.,21/: *Ի սմանէ* ուսցի զհանգամանս /ն.տ.,77/: Եւ *ի սմանէ* ասեն լինել գտունն Վարաժնունի /ՄԽՊՀ, 42/: *Ի սմանէ* ասեն լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան և Բզնունեաց /ն.տ.,36/: *Ի նմանէ* ձգեալ ասի մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց /ն.տ./: *Ի նմանէ* եղեալ ազգդ Պարթևաց /ն.տ.,230/:

Եվ վերջապես, անջատման խնդրի համար ևս նախադասության սկիզբը քերականական դիրք է, եթե ծառայում է բարդ կառույցի մեջ բաղադրիչ նախադասությունների ստորադասական կապին: Խոսքը վերաբերում է երկրորդական նախադասության մեջ հարաբերական դերանվանք արտահայտված անջատման խնդրին. ինչպես՝ Ժառանգեսցեն զնա, *յորմէ* դուքն յափրացայք /Թուոց.,ԺԳ,31/: Առեալ Աբրահամու կին զՔետուրայ, *յորմէ* ծնան Եմբան և եղբարք նորա /ՄԽՊՀ,230/: *Յորոց* սերեալ ազգ Պարթևաց /ն.տ./:

2.3.Գրաբարում հետադաս անջատման խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունների ամենագործածական շարադասական կաղապարներն են $S \rightarrow P \rightarrow O/A \rightarrow O$ անջատման՝ 26%, $S \rightarrow P \rightarrow O$ անջատման՝ 21%, $P \rightarrow S \rightarrow O/A \rightarrow O$ անջատման՝ 20%, $P \rightarrow S \rightarrow O$ անջատման՝ 19% և $O/A \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O$ անջատման՝ 9%: Ենթակայի բացակայությամբ անջատման խնդրով երկկազմ և միակազմ նախադասությունների շարադասական մասնակաղապարներն են $P \rightarrow O$ անջատման՝ 31%, $P \rightarrow O$ անջատման $\rightarrow O/A$ ՝ 28%, $P \rightarrow O/A \rightarrow O$ անջատման՝ 21% և $O/A \rightarrow P \rightarrow O$ անջատման՝ 20%:

¹⁴² Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 161:

Առաջադաս անջատման խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունների շարադասական կադապարներից ամենագործածականներն են $S \rightarrow O \text{անջատման} \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 29%, $S \rightarrow O \text{անջատման} \rightarrow P$ ՝ 27%, $O \text{անջատման} \rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 22%, $O \text{անջատման} \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 13%, իսկ զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական միակազմ կառույցներում պատկերն այսպիսին է՝ $O \text{անջատման} \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 32%, $O/A \rightarrow O \text{անջատման} \rightarrow P$ ՝ 32%, $O \text{անջատման} \rightarrow P$ ՝ 24% և $O \text{անջատման} \rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 12%:

3. Միջոցի խնդիր. Հին գրական հայերենում այս խնդիրն արտահայտության պլանում հատկանշվում է նկատելի բազմազանությամբ: Դրսևորման հիմնական ձևը գործիական հոլովն է, դրա կողքին առկա են նաև նախդրիվ տրականով, հայցականով և բացառականով կիրառություններ, նախադրությամբ կազմություններ: Միջոցի խնդիրն աչքի չի ընկնում զանազան իմաստային առումներով: Ցույց է տալիս այն առարկան կամ երևույթը, որով (որի միջոցով) կատարվում է գործողությունը: Այսպիսի խնդիր կարող են առնել գրաբարի տարբեր իմաստային խմբերի պատկանող բազմաթիվ բայեր՝ առանց սեռային սահմանափակման:

3.1 Դատելով բնագրային հատվածների վերլուծության արդյունքներով՝ դասական գրաբարում իր գործածությամբ միջոցի խնդիրը քիչ է զիջում հանգման խնդրին, իսկ շարադասական հատկանիշներով ավելի մոտ է անջատման խնդրին: Բայական լրացյալի նկատմամբ իր դիրքով բավականին ազատ է, սակայն նախընտրելին այնուամենայնիվ խնդրի հետադասությունն է, որ դրսևորվում է փաստերի 67- 68%: Դրանց միայն չնչին մասում է հետադաս միջոցի խնդիրը լրացյալին մերձակա դիրքում. Քանզի նոյն ինքն ակնարկե *ակամբ* և նշանակե *ոտամբ* /Առակ., 2,13/: Եւ չափեաց *ափով իրով* զշուրս ամենայն /Ագաթ.,139/: Եւ զամենայն կողմունս քաղաքին զարդարե *դաստակերտօք և սաղարթիք ծառոց վարսաւորաց* /ՄԽՊՀ,58/: Այդպիսի միջոցի խնդիրը մեծ մասամբ իր լրացյալից ընդմիջարկված է լինում ինչպես բայական միջուկի այլ լրացումներով, հիմնականում ուղիղ խնդրով, այնպես էլ ենթակայի խմբով: Օրինակներ՝ Սրտակաթ արարեր *զմեզ* միով ակամբ քով և միով քառամանեկաւ պարանոցի քո /Երգ.,Դ,9/: Եւ հարին *զնա* բերանով սրոյ /Յեսու,Ժ,39/: Ապա գայր սպարապետն Վասակ և բախէր *ընդդէմ զօրացն պարսից* մարտիւ պատերազմաւ /Բուզ.,117/: Չարդարեն *զթագաւորս* մեծատեսիլ զարդեօքն

/ՂՓՊՀ,10/: Եւ ազգային նոցա Կամսար մկրտի *իւրայովքն հանդերձ* ի ձեռն մեծին Գրիգորի /ՄԽՊՀ,242/: Երդնու *նմա* յարեգակն և յամենայն պաշտամունս իրեանց/ն.տ.,127/: Յորում սաստկապէս հարեալ սատակեցան *գօրքն Հերովդի* յօգնականութենէ քաջացն Հայոց /ն.տ.,142/: Ոռոզան *վայրքն* ամենայն յարենէ նորա /Ազաթ., 65/: Սպառնասդ *ինձ* մահու /ն.տ.,33/:

Առանձնապէս կայուն է խնդրառու բային արմատակից միջոցի խնդրի հետադասութիւնը: Բայի և գործիական, նաև հայցական կամ բացառական հոլովներով դրված այսպիսի խնդրի կապակցութիւնը գրաբարին բնորոշ հավելադրական իրողութիւններից է (*պսակել պսակս, դատել դատաստան*), որ թարգմանվում է սովորաբար մեկ բառով՝ միայն բայով. Համբուրեցէ զիս *ի համբուրից* բերանոյ իւրոյ /Երգ,Ա,1/ (*Կհամբուրի ինձ /իր բերանով/*):

Նկատելի է, որ գրաբարում հետադասութեան են ձգտում հատկապէս բազմակի միջոցի (և ոչ միայն) խնդիրները, և հազվադեպ են դրանցից մեկը կամ ավելին առաջադասվում բայական լրացյալին (*Նա և չքոտէօքն* կծեցուցանէ զմեզ. որպէս *լուովն և ճանճիւ և մժխով և գոռեխով, մնով և մկամբ, և այլովք նոյնպիսեօք* /Եզն.,147/): Սինչդեռ բազմակի միջոցի խնդիրները գերազանցապէս հաջորդաբար հետադասվում են բային. *ինչպէս՝ Այլ հանդերձելով հանդերձեցես զնա յոչխարաց քոց, և ի ցորենոյ քումմէ, և ի հնձանէ քումմէ* /Բ Օրին.,ԺԵ,14/: Սրտակաթ արարեր զմեզ *միով ակամբ քով և միով քառամանեկաւ պարանոցի քո* /Երգ.,Գ,9/: Ընդ իս բարեկամացան *ուխտի և երդմամբ* /ՂՓՊՀ,58/: Եւ լցան *զանճիւք բազմօք և զհնու և զարդու, և բազում աւարաւ, և անչափ մեծութեամբ* /Բուզ.,118/: Եւ երդնու Շապուհ արքայ *յարեգակն և ի ջուր և ի կրակ* /ն.տ.,153/: Ի դեպ, սրանց առաջադասութիւնը կարելի է մեկնաբանել ավելի շատ ձևի, քան թե միջոցի իմաստով. *Դիւթութեամբք և հմայիւք և քաղէութեամբ* վրիպեցուցանէ զմարդիկ յԱստուծոյ ճշմարտութենէ /Եզն.,150/: Բազում անգամ *ի բանդս և ի կապանս* նեղէր զնա /Ազաթ.,38/: Եւ բազում *եւ այլազգի պարգեւօք և պատուօք ...* ցուցանէին զամենեսեան /ՂՓՊՀ,54/:

3.2. Միջոցի խնդրի առաջադասութիւնը, եթե թելադրված չէ նախորդող կամ հաջորդող նախադասութեան հետ տվյալ նախադասութեան ունեցած ստորադասական կապի դրսևորմամբ (Եւ մեծն Անահիտ, *որով կեայ և զկենդանութիւն կրէ երկիրս Հայոց* /Ազաթ.,381/: ..., *որով* դատաստանաւ դատէք /Մատթ.,Է,1/: ..., *որով* չափով չափէք /ն.տ./: *Որովք* նմա զպաշ-

տօնն մատուցանեմք, ... /Եզն.,14/), ապա գլխավորապես ընդգծման դիրք է, որտեղ խնդիրը, հատկապես բայից անմիջապես առաջ ընկած սկզբնային դիրքում դառնում է նախադասությամբ հաղորդվող մտքի կենտրոնը. ինչպես՝ Քանզի ոչ եթէ *անիրատւթեամբ ինչ* յաղթել ջանամք, այլ *իրամամբք* զճշմարիտն ուսանել /Եզն.,22/: *Աստուածովն ևեթ* խօսէր ընդ Աբրահամու /ն.տ.,230/: *Ընդ մկանունս* տան լսել նմա /ն.տ.,43/: *Միճօք* տապալեացեն զշինուածս քազնացն /Ազաթ.,423/: *Կայսերական զարդու* շքեղացուցեալ մեծարեաց զնա /ն.տ.,29/: *Առաքելովքն* քարոզեցեր քոց ստացուածոց աշխարհի /Բուզ.,149/:

Առաջադաս ընդգծված միջոցի խնդիրը ևս, նախորդների նման, հաճախ նախադասության սկիզբ է մղվում որպես նախորդած մտքի հետ տրամաբանական կապի միջոց: Նման դեպքերում լրացյալի հետ նրա մերձակցությունը սովորաբար ընդմիջարկված է լինում շարադասական այլ բաղադրիչներով. *Չերով զօրութեամբ* ես կարօտեալ իցեմ /Յովք,2,22/: *Նոքիմբք* սոքա կարօտեալք են /Ա Մակ.,ԺԲ,9/:

3.3. Գրաբարը հետադաս միջոցի խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասություններում հիմնականում գործառնում է հետևյալ շարադասական կաղապարները. $S \rightarrow P \rightarrow O/A \rightarrow O$ միջոցի՝ 31%, $S \rightarrow P \rightarrow O$ միջոցի՝ 27% $S \rightarrow O/A \rightarrow O$ միջոցի՝ 23%, $P \rightarrow S \rightarrow O$ միջոցի՝ 13%: Հետադաս միջոցի խնդրով թերի երկկազմ, նաև բայական միակազմ նախադասությունները դրսևորվում են $P \rightarrow O$ միջոցի՝ 30%, $P \rightarrow O/A \rightarrow O$ միջոցի՝ 25%, $P \rightarrow O$ միջոցի $\rightarrow O/A$ ՝ 24% և $O/A \rightarrow P \rightarrow O$ միջոցի՝ 21% շարադասական մասնակաղապարներով:

Առաջադաս միջոցի խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունների ամենահաճախադեպ շարադասական կաղապարներն են $S \rightarrow O$ միջոցի $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 32%, $S \rightarrow O$ միջոցի $\rightarrow P$ ՝ 28%, O միջոցի $\rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 22%, O միջոցի $\rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 13%, իսկ զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական միակազմ կառույցներում պատկերն այսպիսին է՝ $O/A \rightarrow O$ միջոցի $\rightarrow P$ ՝ 31%, O միջոցի $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 25%, O միջոցի $\rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 24% և O միջոցի $\rightarrow P$ ՝ 20%:

4. *Վերաբերության խնդիր*. Սա գրաբարում դրվում է *զ* նախդրիվ բացառականով (պատմական բացառական), երկրորդաբար նաև *ի* նախդրիվ բացառականով, *առ*, *ընդ* նախդրիվ հայցականով,¹⁴³ *ի վերայ*, *վասն*, *յաղազս* նախադրություններով ու սեռականով և ցույց է տալիս այն առարկան, որի մասին կամ վերաբերյալ ասվում, խոսվում կամ հա-

¹⁴³ Տե՛ս Վ. Քոսյան, 1980, 148, 223:

դորդվում է ինչ-որ բան: Լրացյալներ են հիմնականում ասացական, զգացական և իմացական բայերը:

4.1. Կանոնականը վերաբերության խնդրի հետադասությունն է, որ վիճակագրության համաձայն՝ հանդիպում է այս խնդրով կառույցների մոտավորապես երկու երրորդում: Գրեթե հավասարաչափ են բաշխվում հետադաս վերաբերության խնդրի՝ լրացյալին մերձակա և ընդմիջարկված դիրքերը: Խնդրառու բայից նրան ընդմիջարկողը սովորաբար ենթական է, երբեմն՝ խնդիրները, ավելի հազվադեպ՝ արագաները: Օրինակներ՝ Լուսա *նա* գՀռովմայեցոց/ՄԽՊՀ,142/: Չարմանային *ժողովուրդք* ընդ վարդապետութիւն նորա /Մատթ.,Է,28/: Այսպէս ասէ *Տէր Աստուած* Իսրայելի ի վերայ քո /Երեմ.,ԽԵ,5/: Եւ ի շաբաթս երիս խօսեցաւ *ընդ նոսա* ի գրոց /Գործ.ԺԷ,2/: Չոր պատուիրեաց *քեզ* առ որդիսն Իսրայելի /Ելից.,ԻԵ,2/: Բազումք ի զօրացն Հայոց ամբաստանէին *առ թագաւորին Պապայ* զՄուշեղէ զսպարապետէն /Բուզ.,212/: Չայդ իսկ ասասցի *ձեզ վաղագոյն* վասն մոլորութեանդ ձերոյ /Ազաթ.,235/:

4.2. Վերաբերության խնդրի առաջադասությունը, եթե խնդիրն արտահայտված է երկրորդական նախադասությունը գլխավորին կապող հարաբերական դերանվամբ, անշուշտ քերականական դիրք է և գրաբարում բավականին հաճախադեպ երևույթ. Որպէս ասէք գՔրիստոս որդի Դաւթի, *գորմէ* Դաւիթ իսկ նշանակեաց Հոգովն սրբով /Ազաթ.,451/: ..., *գորմէ* և տեսանողքն բարձրաձայն հնչէին /ն.տ.,326/: ..., *գորմէ* մարգարէանայ հայրն /ՄԽՊՀ,18/:

Առաջադասության մյուս դեպքերը գերազանցապես ծառայում են վերաբերության խնդրի՝ որպես հաղորդվող մտքի կենտրոնի, տրամաբանական ընդգծմանը, որ խնդիրն ստանում է հատկապես բային մերձակա առաջադաս դիրքում. ինչպես՝ Յորժամ *զաներևութեն և զնորին զմշտնջենատր զօրութենէն* ճառիցէ որ /Եզն.,6/: Եւ *զգասկէն* ասէր ցաշակերտսն /ն.տ.,228/: Դոյնպէս *զհարսանեաց* առասպելեալ երգեն /ՄԽՊՀ, 176/: *Չամանէ* երգիչքն Գողթան առասպելաբանեն այսպէս /ն.տ.,190/: *Առ մեզ* ասացեր զառակդ զայդ /Դուկ.,ԺԲ/: Եթէ *առ անբան աշխարհս* այսպէս հոգ տանի Աստուած /Եղ.,2/: *Առ այս* ետ պատասխանի սուրբն Յովսէփ /ն.տ.,7/ և այլն:

4.3. Հետադաս վերաբերության խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասություններում հին գրական հայերենը հիմնականում գործառու է

հետևյալ շարադասական կաղապարները. $S \rightarrow P \rightarrow O/A \rightarrow O$ վերաբ.՝ 28%, $P \rightarrow S \rightarrow O$ վերաբ.՝ 25%, $S \rightarrow P \rightarrow O$ վերաբ.՝ 23%, $P \rightarrow S \rightarrow O/A \rightarrow O$ վերաբ.՝ 16%: Յետադաս խնդրով թերի երկկազմ, նաև բայական միակազմ նախադասությունները դրսևորվում են $P \rightarrow O/A \rightarrow O$ վերաբ.՝ 34%, $O/A \rightarrow P \rightarrow O$ վերաբ.՝ 26%, $P \rightarrow O$ վերաբ.՝ 20%, $P \rightarrow O$ վերաբ. $\rightarrow O/A$ ՝ 20% շարադասական մասնակաղապարներով:

Առաջադաս վերաբերության խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունների ամենահաճախադեպ շարադասական կաղապարներն են O վերաբ. $\rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 32%, O վերաբ. $\rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 29%, $S \rightarrow O$ վերաբ. $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 22%, $S \rightarrow O$ վերաբ. $\rightarrow P$ ՝ 10%, իսկ զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական միակազմ կառույցներում պատկերն այսպիսին է՝ O վերաբ. $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 35%, O վերաբ. $\rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 32%, $O/A \rightarrow O$ վերաբ. $\rightarrow P$ ՝ 18%, և O վերաբ. $\rightarrow P$ ՝ 15%:

5. Միասնության խնդիր. Գրաբարում արտահայտվում է գործիական հոլովով, *հետ*, *հանդերձ* կամ *առընթեր* նախադրությամբ կապակցություններով, ինչպես նաև մի քանի նախդրավոր կառույցներով և ցույց է տալիս այն առարկան, որը ենթակայի հետ մասնակցում է գործողությանը: Այսպիսի լրացում կարող են առնել ամենատարբեր իմաստային խմբերի պատկանող բայեր: Ընդ որում, միասնության խնդիր կարող են դառնալ միայն անձ ցույց տվող գոյականները. Սպարապետն հասաներ իւրով *զնդաւ* /Բուգ.,203/: *Աստուծով* իմով անցից ընդ պարիսպ /Թագ.,ԻԲ,17/: Իրի անուններն այդ ձևի մեջ ոչ թե համատեղում են միասնության և միջոցի իմաստները, ինչպես կարծում է Վ. Քոսյանը¹⁴⁴ (*Հացի* մատուցե գպատարագն), այլ իրապես հենց միջոցի խնդիր է կամ ձևի պարագա (*ինչո՞վ* կամ *ինչպե՞ս կմատուցի պատարագը*): Այդպես է նաև՝ Կերայ գհաց իմ *մեղու իմով*, արբի գգինի իմ *կաթանք իմով* /Երգ,Ե,1/: Ետ ... գերկիրս և գքադաքս *սահմանօք իւրովք* /Թուոց.,ԼԲ/ և այլն:

5.1. Միասնության խնդրի համար ևս կանոնականը հետադասությունն է, որ փաստվում է բնագրային հատվածների վիճակագրությամբ. լրացյալին հաջորդում է դրանց շուրջ 70%-ը՝ հիմնականում ընդմիջարկված նրանից ամենատարբեր շարադասական բաղադրիչներով: Պատկերը, չնչին տարբերություններով, գրեթե նույնն է դասական տարբեր հեղինակների լեզվում. ինչպես՝ Եւ ըմպէին անդ գինի *բօզօք*, և *վարձակօք*, և *գուսանօք*, և *կատակօք* /Բուգ.,41/: Վասակ սպարապետն Հայոց ելաներ

¹⁴⁴ Տե՛ս Վ. Քոսյան, 1980, 157:

ընդ առաջ նորա *երկոտասան քիրու* /ն.տ.,124/: Եւ եկեալ որդոյ առ Աբրահամ *երկուք հրեշտակօք* /Եզն.,94/: Ապրեցոյց գտորբ երանելին Հռիփսիմէ *ընկերօքն հանդերձ* ի ձերոյ պղծութենէ /Ազաթ.,230/: Թաղեցէք զիս *ընդ հարս իմ* յայրի անդ /Ծննդ.,ԽԹ,9/: Յարեաւ Յիսուս և գնաց զկնի նորա *աշակերտօքն հանդերձ* /Մատթ.,19/ և այլն:

5.2. Միասնության խնդրի առաջադասությունը՝ մասնավորաբար խնդրառու բային անմիջապես նախորդող նրա դիրքը, ոճական շրջունություն է, որի շնորհիվ խնդիրը դառնում է նախադասության տրամաբանական շեշտի կրողը, ասել է թե՛ ընթերցողի ուշադրությունը ամբողջովին սևեռվում է նրա արտահայտած առարկայի վրա. ինչպես՝ *Ընդ բարեկամին իրում ընդ Մովսիսի* խօսելը /Եզն.,153/: *Ընդ ինքեան* շրջեցուցէ /Ազաթ.,858/: Եւ *ընդ զազանս* անապատի եղեր զբնակութիւն նորա /ն.տ.,179/: Եւ զերկիրս ամենայն *ընդ քեզ* տարար /ՄԽՊՀ,190/: *Ընդ մեղաւորս և ընդ մաքաւորս և ընդ փարիսացիս* ուտելը /Եզն.,228/: *Ընդ ընկերս* մտանեն յովստ սրբութեան /Եղ.,6/:

5.3. Հետադաս միասնության խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունները գրաբարում գործառնում են հիմնականում հետևյալ շարադասական կադապարները. $S \rightarrow P \rightarrow O/A \rightarrow O$ միասն.՝ 30%, $P \rightarrow S \rightarrow O$ միասն.՝ 26%, $S \rightarrow P \rightarrow O$ միասն.՝ 23%, $P \rightarrow S \rightarrow O/A \rightarrow O$ միասն.՝ 16%: Հետադաս խնդրով թերի երկկազմ, նաև բայական միակազմ բնագրային նախադասություններում շարադասական մասնակադապարները դրսևորվում են այսպիսի հաճախականությամբ՝ $P \rightarrow O/A \rightarrow O$ միասն.՝ 33%, $O/A \rightarrow P \rightarrow O$ միասն.՝ 32%, $P \rightarrow O$ միասն.՝ 22% և $P \rightarrow O$ միասն. $\rightarrow O/A$ ՝ 13%:

Առաջադաս վերաբերության խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունների ամենահաճախադեպ շարադասական կադապարները գրաբարում չորսն են՝ O միասն. $\rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 42%, O միասն. $\rightarrow P \rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 31%, $S \rightarrow O$ միասն. $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 15%, $S \rightarrow O$ միասն. $\rightarrow P$ ՝ 12%, իսկ զեղչված ենթակայով երկկազմ և միակազմ կառույցներում պատկերն այսպիսին է՝ O միասն. $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 32%, O միասն. $\rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 30%, O միասն. $\rightarrow P$ ՝ 20% և $O/A \rightarrow O$ միասն. $\rightarrow P$ ՝ 18%:

6. Առանց էական տարբերությունների՝ նույնպիսին է նաև գրաբարի մյուս՝ համեմատաբար քիչ հանդիպող բնության խնդիրների (սահմանափակման, բացառման, համեմատության) շարադասության պատկերը: Մնում է, հանրագումարելով կատարված վերլուծության արդյունքները, հանգել ընդհանուր եզրակացությունների.

ա) Մ դարի գրաբար երկերի լեզվում գործառու են բայական անդամի մի շարք բնության խնդիր լրացումներ: Գրաբարում չկա մի այնպիսի բայ, որն իր ներխոսքիմասային իմաստով պայմանավորված՝ չպահանջի որևէ բնության խնդիր: Վերջիններս բազմազան են իրենց նշանակություններով, որովհետև ցույց են տալիս գործողության հետ տարբեր հարաբերություններով առնչվող առարկաներ: Սրա կողքին՝ արտահայտության պլանում գրաբարի բոլոր բնության խնդիրներն ունեն նաև ընդհանուր բնութագրական հատկանիշ. դա այն է, որ լրացյալի գործողության հետ առնչվող առարկաների տարաբնույթ հարաբերությունները կարող են ձևաբանորեն դրսևորվել ինչպես պարզ կերպով (հոլովածներով), այնպես էլ բաղադրյալ (նախդրավոր և նախադրությանմբ) կառույցներով:

բ) Մյուս կողմից՝ խնդրային բազմազան իմաստների առկայությունը դեռևս բավարար նախապայման չի կարող հանդիսանալ գրաբարում բնության խնդիրների քանակի մեխանիկական ավելացման տեսակետից: Հաշվի առնելով այդ իմաստների ներքին աղերսներն ու մերձակցությունը և գիտակցաբար հեռու մնալով ավելորդ մանրատումների գայթակղությունից, ընդունելի ենք համարել բնության խնդիրների առավել ընդհանրացված և ավանդականից քիչ տարբերվող առանձնացումը, որի համաձայն՝ գրաբարին բնորոշ ենք համարում հետևյալ բնության խնդիրները՝ հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության, միասնության, սահմանափակման, բացառման և համեմատության:

գ) Բայական անդամի ինչպես խնդիր, այնպես էլ հետագայում պարագա լրացումների շարադասությունը քննելիս անհրաժեշտ ենք համարել դուրս գալ շարահյուսական նվազագույն կառույցի՝ բայական բառակապակցության շրջանակներից և հարցը քննել նախադասության շրջանակներում՝ դրանք դիտելով իբրև նախադասության շարադասական բաղադրիչներ, որոնց դիրքը նախադասության մեջ որոշվում է ոչ միայն լրացյալի հետ փոխդասավորության ոլորտում, այլև պայմանավորված է նախադասության, որպես ամբողջական և ավարտուն շարահյուսական միավորի մեջ ունեցած հաղորդակցական նշանակությամբ, ոճական-արտահայտչական արժեքով կամ քերականական նպատակահարմարությամբ: Եվ ավելին, դժվար չէ համոզվել նաև, որ այլ շարադասական բաղադրիչների նման, նախադասության մեջ բնության խնդիր

դիրքը հաճախ կարող է թելադրված լինել նաև «հաղորդակցական միասնական և անքակտելի միավոր»¹⁴⁵ հանդիսացող բարդ կառույցի պահանջով, որի բաղադրիչն է հանդիսանում տվյալ խնդիրն ունեցող նախադասությունը:

դ) Բնագրային հատվածների տվյալների վիճակագրական քննությունը հաստատապես վկայում է, որ շարադասության ազատությամբ հանդերձ՝ գրաբարի համար կանոնականը բոլոր բնության խնդիրների հետադասությունն է: Վերջինս առավել նկատելի է հատկապես թերի (զեղչված ենթակայով) և միակազմ կառույցներում: Ենթակայի կամ նրա խմբի առկայությունը թեև ընդհանուր առմամբ էապես չի փոխում բնության խնդիրների շարադասության վերոնշյալ պատկերը, այնուամենայնիվ մեծացնում է նախադասության կազմում այդ խնդիրների տեղաշարժման հնարավորությունները: Հետադաս բնության խնդրով երկկազմ լրիվ նախադասությունները դրսևորվում են մի քանի շարադասական մասնակաղապարներով, որոնցից հիմնականը V դարի հայերենում $S \rightarrow P \rightarrow O$ բն. խնդիր կաղապարն է (շուրջ 65%), որը մեծ մասամբ ունենում է նաև հետադաս բնության խնդիրն իր լրացյալից ընդմիջարկող այլ բայական լրացումներ ևս՝ սովորաբար ուղիղ, համեմատաբար սակավ դեպքերում՝ այլ խնդիրներ, երբեմն նաև՝ պարագաներ: Բնության խնդիրների հետադասության 26 - 28 % կազմող դեպքերում գրաբարը գործառնում է երկկազմ լրիվ նախադասությունների $P \rightarrow S \rightarrow O$ բն. խնդիր շարադասական կաղապարը, որտեղ խնդրառու բայի և բնության խնդրի արանքում ենթական է, և մոտավորապես 6 - 7% դեպքերում՝ $P \rightarrow O$ բն. խնդիր $\rightarrow S$ շարադասական կաղապարը, որտեղ ենթական, իբրև տրամաբանորեն աննշան շարադասական բաղադրիչ, եզրափակում է բնության խնդրով նախադասությունը:

ե) Ենթակա չունեցող (թերի երկկազմ և անենթակա միակազմ) նախադասություններում բնության խնդիրների հետադասությունն ավելի ակնհայտ է և կազմում է միջին հաշվով 63-64 %:

զ) Բնության խնդրի բացարձակ առաջադասությունը, եթե համընկնում է խնդրառու բային նախորդող մերձակա դիրքի հետ (O բն. խնդիր $\rightarrow P \rightarrow S$, O բն. խնդիր $\rightarrow P \rightarrow O/A$, O բն. խնդիր $\rightarrow O/A \rightarrow P$ և այլ շարադասական կաղապարներ) նախադասության կազմում նրան տրամաբանորեն ընդգծող

¹⁴⁵ Տե՛ս Ռ. Հովհաննիսյան, 1972, 155:

դրություն է: Իր լրացյալի նկատմամբ փոխդասավորության սովորական կարգի շրջմամբ հայտնվելով նրանից անմիջապես առաջ և, որ ավելի կարևոր է, նախադասության սկզբում՝ բնության խնդիրն այդ դիրքում դառնում է հաղորդվող մտքի տրամաբանական կենտրոնը: Միևնույն ժամանակ բնության խնդրի առաջադասությունը ոչ միշտ է շրջունություն՝ ոճական-արտահայտչական նշանակությամբ: Այսպես, օրինակ՝ երկրորդական նախադասության սկիզբը խնդրի համար քերականական դիրք է, եթե նա այդտեղ հանդես է գալիս բարդ կառույցի բաղադրիչ նախադասությունների ստորադասական կապն ապահովող քերականական միջոցի գործառույթով:

Բ. Պարագայով պատմողական նախադասություններ

Գրաբարուն պարագաներ են դառնում մակբայները, ածականները, գոյականի տարբեր հոլովածները, նախդրավոր և նախադրությամբ կապակցությունները:¹⁴⁶ Նախադասության մեջ պարագաների շարադասության մասին գրաբարի քերականության պատմության մեջ գրեթե ոչինչ չի ասվել: Եղածն էլ խիստ ընդհանուր ձևակերպումներ են գրաբարուն պարագա լրացումների բացարձակապես ազատ շարադասության մասին՝ առանց տարբերակման, առանց խորանալու մանրամասների մեջ: Իրականում պատկերն այլ է. պարագաների շարադասության առաջին հայացքից «անկարգ» թվացող ազատությունը գրաբարուն, պարզվում է՝ շատ դեպքերում ենթակա է որոշակի օրինաչափությունների, կարգավորվում է լեզվական տարբեր գործոններով՝ բառային, քերականական, ոճական և այլն: Սյուս կողմից էլ, ըստ բնագրային նյութի հիման վրա կատարված մանրամասն վիճակագրական հաշվարկների, տարբեր պարագաներ շարադասության տեսակետից հանդես են բերում նկատելի յուրահատկություններ: Խնդիրների նման՝ պարագաների շարադասությունը ևս դիտվել և գնահատվել է բացառապես ստորոգյալին անմիջապես նախորդելու կամ հաջորդելու հանգամանքով, մինչդեռ շատ հաճախ պարագան ընդմիջարկված է իր լրացյալից ստորոգյալի միջուկի խնդիր լրացմամբ կամ լրացումներով, հաճախ էլ՝ նախադասության այլ բնույթի շարադասական բաղադրիչներով (ենթակա,

¹⁴⁶ Մ.Աբեղյանից սկսած՝ հայերենագիտության մեջ բուն կամ իսկական պարագաներ են դիտվել միայն մակբայներով (ածականով) արտահայտվածները, իսկ գոյականով, ինչպես նաև գոյականի և նախդրի կամ նախադրության զուգադրմամբ արտահայտվածները՝ պարագայական խնդիրներ, որոնք «խոսքի մեջ ունեցած իրենց նշանակությամբ ... պարագաների կարգին են պատկանում, բայց իսկական պարագա կա մակբայ չեն, որովհետև պահում են իրենց հոլովական նշանակությունը» (տե՛ս Մ.Աբեղյան, Աշխարհաբարի շարահիւսութիւն, Վաղարշապատ, 1912, էջ 30): Բոլորովին չվիճարկելով ասվածի տրամաբանականությունը՝ արդի քերականագետներից շատերը գործողության կատարման տեղը, ժամանակը, ձևը, նպատակը, պայմանը, պատճառը կամ այլ հանգամանքները ցույց տվող բոլոր բայական լրացումները, անկախ իրենց դրսևորման եղանակից և ձևաբանական առանձնահատկություններից, իրենց շարահյուսական դերի ու նշանակության հիման վրա պարագաներ են համարում: Այդպես ենք վարվում նաև մենք գրաբարի պարագաների առումով, որոնք թեև «արտահայտման եղանակներով զգալի չափով տարբերվում են, սակայն իրենց ցույց տված հարաբերություններով նույնանում են ժամանակակից հայերենի պարագաներին» (տե՛ս Ս. Ղազարյան, 1961, 449):

կոչական, ձայնարկություն, վերաբերական և այլն): Հետևաբար քննվող խնդրի բազմակողմանի ուսումնասիրության տեսակետից կարևորություն կարող են ներկայացնել նաև նախադասության կառուցվածքին, ծավալին, հաղորդակցական նշանակությանը, ոճաարտահայտչական գունավորմանը վերաբերող հարցերը: Պարագաների շարադասության տեսակետից հետաքրքրություն կարող է ներկայացնել նաև միևնույն լրացյալի նկատմամբ տարբեր պարագաների, ինչպես նաև բազմակի պարագա լրացումների փոխդասավորության առանձնահատկությունների (եթե այդպիսիք կան) բացահայտումը և այլն: Բնականաբար այս և այլ հարցերին որոշակի պատասխաններ կարելի է ակնկալել գրաբարի պարագաների շարադասական վիճակների առանձին - առանձին դիտարկումների հիման վրա կառուցված ընդհանուր պատկերացման առկայությամբ: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ ենք համարում նախապես գծել յուրաքանչյուր պարագայի շարադասական պատկերը՝ դիտարկված իրողությունները հնարավորինս հիմնավորելով վիճակագրական փաստերով, ապա դրանց հիման վրա ներկայացնել պարագայով կառույցների բոլոր հնարավոր շարադասական կաղապարները՝ փորձելով նաև պարզել, թե ինչպիսի գործառական հաճախականություն է դրսևորում դրանցից յուրաքանչյուրը V դարի գրաբարում:

1. Տեղի պարագա. Դասական գրաբարում վկայված են բայական այս լրացման բոլոր այն իմաստային տարատեսակները (բուն, ուղևորման, ելման, անցման, ժամանման, դադարման տեղի պարագաներ), որոնք գործառում է արդի հայերենը: Արտահայտվում են տեղի մակբայներով, մի շարք դերանուններով, անվան առանձին հոլովածներով, նախդրավոր կամ նախադրությամբ կապակցություններով: Հանդես է գալիս ստորոգյալին և՛ անմիջապես, և՛ ոչ անմիջապես նախորդող ու հաջորդող դիրքերում: Գրեթե հավասարաչափ դրսևորվում ունի լրիվ և թերի (ենթակայի զեղչումով) երկկազմ, ինչպես նաև միակազմ (դիմավոր և անդեմ) նախադասություններում: Գրաբարի ամենագործածական պարագաներից է. առկա է պարագա լրացում ունեցող նախադասությունների շուրջ 35%-ի մեջ՝ առանձին կամ այլ պարագաների հետ: Շարադասական պատկերն այսպիսին է.

1.1. Վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ տեղի պարագան դասական հայերենում ընդգծված հետադասություն ունի, եթե արտահայտ-

ված է գոյականի հոլովածներով և նախդրավոր կամ նախադրությամբ կառույցներով: Հասկանալի է՝ խոսքն այստեղ արեղյանական «պարագայական խնդրի» մասին է: Ի դեպ, կարելի է համոզված պնդել, որ իրենց այսպիսի շարադասությամբ՝ լրացյալին հետադասվելու ակնհայտ հակումով պարագայական խնդիրները շատ ավելի նման են խնդիրներին և ոչ թե մակբայով կամ ածականով արտահայտված «բուն» պարագաներին, որոնք, ինչպես հետագա շարադրանքը ցույց կտա, սովորաբար նախորդում են ստորոգյալին: Առայժմ արձանագրենք գրաբարում գոյականով, նախդրով կամ նախադրությամբ կառույցներով արտահայտված տեղի պարագաների 70%-ից ավելի հետադասությունը և ներկայացնենք դա փաստող բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսը՝ քաղված բնագրային հատվածներից. Եւ լեարդ այծեաց և կծիկ մագոյ եդ *ի սնարէ* /Ա Թագ., Ժ, 13/: Ծնաւ զանդրանիկն *ի քաղաքին Դաւթի* /Ագաթ., 196/: Իջանէր արիւն ընդ ծայրս ոտից մատանց նորա /ն.տ., 102/: Իջուցանէին անթիւ զանձս *ի բերդէն* /Բուզ., 212/: Այր անօրէն և անզգամ գնայ *ճանապարհս թիրս* /Առակ, 2, 12/: Եկն Յովհաննէս *ճանապարհաւ արդարութեան* /Մատթ., ԻԱ, 17/: Տեղաց Տէր կարկուտ *ի վերայ ամենայն երկրին Եգիպտացոց* /Ելից, Թ, 23/: Բնակեցոյց *յանդիման դրախտին փափկութեան* /Ծննդ., Գ, 24/ և այլն:

Այսպիսի տեղի պարագան, եթե անմիջապես չի հաջորդում բայական լրացյալին, ապա սովորաբար ընդմիջարկվում է նրանից խնդիրներով, գերազանցապես ուղիղ խնդրով, նաև ենթակայով կամ կոչականով (Իջանէր *արիւնն* ընդ ծայրս ոտից մատանց նորա /Ագաթ., 102/: Եւ ցրուեսցէ *Տէր զձեզ* ընդ ամենայն ազգս /Բ Օրին., Դ, 27/): Մինչդեռ բայի և հետադաս տեղի պարագայի արանքում այլ պարագաներ, սովորաբար քիչ են ընկնում (Եւ անցեալ *որպէս զարծուի սրաթև* ընդ գետն /ՄԽՊՀ, 2, Ծ/): Դրանք գերազանցապես հաջորդում են տեղի պարագային՝ եզրափակելով նախադասությունը, ինչպես՝ Տաջիկ ուղտուք արձակէ ի Հայս արս *զհողոյ և զջրոյ* /Բուզ., 4/: Ել Տօբիթ ընդառաջ նուոյն իւրոյ *խնդութեամբ* /Տօբ., Ժ, 16/ և այլն: Եզակի դեպքերում նախադասությունը եզրափակող դիրքում է հայտնվում ենթական. ինչպես՝ Ծիսեսցեն ի ներքոյ նորա *աղբ* /Ագաթ., 74/: Երթայր առ նովաւ *Յակոբոս* /Մարկ., Ժ/: Բնակեսցէ յիս *զօրությունն Քրիստոսի* /Կոր., 80/ և այլն:

Հաճախ նմանօրինակ տեղի պարագայի հետադասությունը ոչ միայն նրա սովորական՝ հաճախադեպ վիճակն է, այլ նաև թելադրված է հաջորդող նախադասության հետ շարահյուսական կապի անհրաժեշտությամբ: Նկատի ունենք այն դեպքերը, երբ հաջորդող (երկրորդական) նախադասությունը լրացնում է նախորդող (գլխավոր) նախադասության տեղի պարագային. ինչպես՝ Չու արարեալ գնայ *յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ* /ՄԽՊՀ,1,Ժ,35/: Երթեալ բնակէ *ի լեռնոտին միում, ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուելոցն դադարեալ բնակէին* /ն.տ.,36/: Եւ շէնս պարգևէ նմա *առ եզերք գետոյն, որ անուանեալ կոչի Հրագղան* /ն.տ.,Բ,45/: Երևէր *ի վերայ սպարանիցն, յորում երանելին վախճանէր* /Կոր.,92/:

Փոքր բացառություններով՝ հետադաս է նաև բացահայտիչ-բացահայտյալ կապակցությամբ արտահայտված տեղի պարագան. Թաղեցաւ *ի ներքոյ Բեթելայ ընդ կաղնեան* /Ծննդ.,ԼԵ,8/: Երթամք մեք *ի բնակիչս լեռինն Կաւկասու ի կողմանս հիւսիսոյ* /Ազաթ.,780/: Էր նորա հարճ մի *ի գաւառէն Տարօնոյ, ի Հացեաց գեղջէ կարճագատացն* /Բուզ.,42/: Չամենայն զօրացն զբազմութիւն առաքէր *ի վերայ թագաւորին Պապայ ի պատերազմ* /ն.տ.,161/: Երթայր *յԱսորեստան առ տէրն իւր՝ յարքայն Պարսից* /ն.տ.,40/: Չոգան *յաշխարհն իրեանց յամուրս Տայոց* /ն.տ.,41/: Առաքէին դեսպանս *առ տիկին աշխարհին առ Փառանձեմ* /Բուզ.,125/:

Նկատելի է, որ տեղի և մյուս բոլոր պարագաներին նախադասության վերջում է պահում նաև լրացյալի գեղչումը. Իբրև շուշան (է) *ի մէջ փշոց, այնպէս մերձաւորդ իմ (կա) ի մէջ դստերաց* /Երգ.,Բ,16/: Եւ զԿաղմոս և զայլս երկուս յորդոց իւրոց (կարգէ) *ի ձախմէ* /ՄԽՊՀ,39/:

Բազմակի տեղի պարագաների շարադասության վերաբերյալ կարելի է նշել հետևյալը. ա) սրանք ևս մեծամասամբ հետադաս են (Վասն այսորիկ ընդ անհնարին պատերազմ մարտնչին *ի մէջ բարձրացելոց ջրեղէն լերանց և ի մէջ խոնարհելոց ծովային ձորոցն* /Ազաթ.,3/: Գտանի բնութիւն հրոյ *ի քարինս և յերկաթս* /Եղ.,175/), բ) եթե առաջադաս են, ապա հիմնականում ոճական նկատառումներով (*Ընդ երկիր և ի վերայ երկրի* են ջուրք /Եզն.,219/: Չի *ի գաւառաց գաւառաց և կողմանց կողմանց ի տեղիս տեղիս ժողովեցեն բազմութիւն* /Ազաթ.,437/), գ) սակավադեպ միաժամանակ և՛ նախորդում, և՛ հաջորդում են բային՝ Որ ոչ *ի ծովէ անտի* ելանէ կամ *ի ծագաց երկնից* /Եզն.,190/:

Նախադասության մեջ մեկից ավելի տեղի պարագաներին ևս բնորոշ են նույն շարահասական վիճակները, ինչ բազմակի տեղի պարագաներին. հիմնականում հետադաս (Խաղացին գնացին *յիւրաքանչիւր տեղեաց ի դուռն արքունի* /Եղ.,86/: Եւ թագաւորն Հայոց դառնայր *ի մեծ կոտորածէն ... ի կողմանսն Հայոց յԱյրարատ գաւառ, ի Վաղարշապատ քաղաք* /Ագաթ.,21/), ընդգծման նպատակով՝ առաջադաս (*Գետս կարկաջահաս ի յարևմտից ընդ մէջ անցանելով* /ՄԽՊՀ,42/), երբեմն էլ՝ միաժամանակ լրացյալից առաջ և հետո (*Ընդ այլ և այլ ճանապարհս գնացին յիւրաքանչիւր տեղիս* /ՂՓՊՀ,153/): Ընդ որում, բոլոր երեք դեպքերում էլ, փոքրաթիվ փոփոխություններով հանդերձ, սովորաբար պահպանվում է տեղի պարագաների իմաստային տարատեսակների տրամաբանական հաջորդականության հետևյալ կարգը. ելման→անցման→ժամանման տեղի պարագաներ. ինչպես՝ Սահմանս հատանէ նմա ժառանգութեան *ի ծովէն ընդ արևելս մինչև ցղաշտ մի* /ՄԽՊՀ,44/: Ինքն գնաց *գմես լերամբն արևելեան հիւսիսոյ, յեզր ծովակի միոյ* /ն.տ./: Երթ *ի տուն քո, առ ընտանիս քո* /Մարկ.,Ե,19/: Եւ արքայն Արշակ *ընդ առաջ երթայր նոցա մինչև ի լեառն* /Բուգ.,145/: Ինքեանք իսկ *ի կողմանց և ի գաւառաց ... հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեանն Աստուծոյ* /Կոր.,58/: *Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր* /ն.տ.,46/ և այլն: Մեկից ավելի տեղի պարագաներից յուրաքանչյուրը թեև տրամաբանորեն շեշտվում է լրացյալին անմիջապես նախորդելիս, սակայն ելման և անցման պարագաները բավականին ընդգծուն են նաև այն դեպքում, երբ խախտելով վերոհիշյալ հաջորդականության կարգը՝ հայտնվում են դրա վերջում. ինչպես՝ Եւ բանակի առ եզերք գետոյն՝ *ի հիւսիսոյ* /ՄԽՊՀ,174/: Հրամայեա ինձ գալ առ քեզ *ի վերայ ջրոցն* /Մատթ.,ԺԳ,28/ և այլն:

1.2. Ինչպես վերևում ասվեց, գոյականի տարբեր հոլովածներով, նախդրավոր և նախադրությամբ կապակցություններով արտահայտված տեղի պարագայի համար դասական գրաբարում բացահայտորեն նախընտրելի է հետադաս վիճակը: Նշանակում է՝ նմանօրինակ լրացման առաջադասությունը, եթե այլ գործոններով չի պայմանավորված, շրջունություն է ոճաարտահայտչական նպատակով: Այդպիսին է մասնավորապես առաջադաս տեղի պարագայի՝ ստորոգյալին անմիջապես նախորդող դիրքը, որ լավագույնս է ծառայում այդ լրացման տրամաբանական ընդգծմանը: Օրինակներ՝ Եւ *ի բոցոյն վազէր* խարտեաշ պա-

տանելիկ /ՄԽՊՀ,87/: Իմաստութիւն *յելս ճանապարհաց* գովի, և *ի հրապարակս* զհամարձակութիւն բերէ, և *ի գլուխս պարսպաց* քարոզի, և *առ դրունս հզորաց* յաճախէ, և *ի դրունս քաղաքաց* համարձակեալ խօսի /Առակ,Ա,20/: *Ի ձեռին քում* է զօրութիւն և հարստութիւն /Ա Մնաց.,ԻԹ,12/: Սինչդեռ նույն այդ առաջադաս տեղի պարագան իր լրացյալից հեռանալիս դադարում է ընդօժվելուց. ինչպես՝ *Յամենայն կողմանց* խաղաղութեամբ բնակեաց աշխարհ նորա /Եղ.,31/: *Ընդ քիթսն և ընդ բերանն* առհասարակ գլորչի ջերմախառն ելանէր /ն.տ./ և այլն:

Բնագրային հարյուր օրինակների վիճակագրական հետազոտության հիման վրա կարելի է արձանագրել, որ հետադաս տեղի պարագան գրաբարում դրսևորվում է մի քանի շարադասական կաղապարներով, որոնցից երկկազմ լրիվ նախադասությունները գործառում են հիմնականում չորսը՝ հետևյալ հաճախականությամբ. $S \rightarrow P \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow O/A$ ՝ 32%, $S \rightarrow O/A \rightarrow P \rightarrow A_{տեղի}$ ՝ 30%, $P \rightarrow S \rightarrow O/A \rightarrow A_{տեղի}$ ՝ 24%, և $P \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow S$ ՝ 10%: 100-ից 75 դեպքերում հետադաս տեղի պարագան իր լրացյալից ընդմիջարկված է ենթակայով կամ ուղիղ խնդրով, իսկ այլ խնդիրներով և մանավանդ պարագաներով՝ հազվադեպ: Հետադաս տեղի պարագա ունեցող զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական միակազմ նախադասություններում շարադասական մասնակաղապարները գրաբարում նույնպես չորսն են՝ $P \rightarrow A_{տեղի}$ ՝ 38%, $O/A \rightarrow P \rightarrow A_{տեղի}$ ՝ 28%, $P \rightarrow O/A \rightarrow A_{տեղի}$ ՝ 24% և $P \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow O/A$ ՝ 10 % հաճախականությամբ:

1.3. Բոլորովին այլ՝ վերն ասվածին հիմնականում հակառակ տեսք ունի տեղի պարագայի շարադասությունը գրաբարում, եթե այն արտահայտված է տեղի մակբայներով կամ տարածականության իմաստ ունեցող դերանուններով (դերանվանական մակբայներով): Վիճակագրությունը փաստում է, որ այդպիսի տեղի պարագաները գերազանցապես առաջադասվող են. այսինքն ստորոգյալին նախորդող դիրքը նրանց սովորական վիճակն է: Խոսքն անշուշտ վերաբերում է լրացյալից այլ շարադասական բաղադրիչներով ընդմիջարկված նախադաս տեղի պարագաներին, որ հիմնականում զբաղեցնում են նախադասության սկիզբը (*Աստ* քաջութեամբ նահատակեցաւ /Եղ.,112/): Եվ քանի որ դա շատ հաճախ նաև տեղի պարագայի՝ լրացյալին անմիջապես նախորդող դիրքն է, ապա պարագան այդտեղ նաև տրամաբանական շեշտի կրողն է. ինչպես՝ *Ի հեռուստ* տեսին զնոսա /Եբր.,ԺԱ,17/: *Անդ* գտանին և ազգի

արմատք բուսոց /ԸՓՊՀ,9/: *Ուստեք* ժողովէր հոնս երեք հարիւր և առաքէր ի Հայս /ն.տ.,126/: Որ *ուստեք ուստեք* եկեալ հասեալ էին ի թիկունս օգնականութեան /Ագաթ.,17/: *Ի վերուստ յերկնուստ* ունի օրէնսդրութիւնն /Եդ.,29/: *Իմ իսկ առաջի* ընթերցան զգիրս մոլորութեան ձերոյ /ն.տ./:

Մյուս կողմից էլ՝ նախադասության սկիզբն առաջադաս տեղի պարագայի համար քերականորեն ամրակայված կայուն դիրք է, եթե այն արտահայտված է *յո, ուստի, ուր, որ* հարաբերական բառերով. ինչպես՝ *Ուստի* ելանիցեն օղաշունչ սիրք /Ագաթ.,140/: Վաղվաղակի յղեմ զքեզ, *ուր* կամիսն երթալ /ն.տ.,36/: *Ուր* երկու ոք ի միասին իցեն, հարկ է ... /Եզն.,23/: Երբեք երբեք պատերազմունք շարժին, *ուր* մեղաւոր և արդար առ հասարակ կոտորին /ն.,տ.,20/: *Ուր* սաստկութիւն պիտոյ է, անդ հուր կոչի, և *ուր* քաղցրութիւն, անդ լույս է /ն.,տ.,93/: ..., *յորոց վերայ* դիմեսցես դու /Բ Օրին.,Գ,22/:

1.4. Գրաբարի տեղի պարագան առաջադաս է ուսումնասիրված բնագրային օրինակների մոտ մեկ երրորդում: Այդպիսի պարագայով կառույցները հին հայերենում դրսևորվում են հիմնականում մի քանի շարադասական կաղապարներով: Երկկազմ կառույցներում դրանք են՝ $S \rightarrow O/A \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow P$ ՝ 40%, $O/A \rightarrow S \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow P$ ՝ 24%, $S \rightarrow A_{տեղի} \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 20%, $A_{տեղի} \rightarrow P \rightarrow S(O/A)$ ՝ 12%: Մնացած շարադասական կաղապարները միասին վկայված են քիչ՝ մինչև 2%-ի չափով: Ենթակայի զեղչմամբ երկկազմ և բայական միակազմ առաջադաս տեղի պարագայով նախադասությունների մեջ գրաբարի շարադասական մասնակաղապարները դրսևորում են այսպիսի հաճախականություն՝ $A_{տեղի} \rightarrow P$ ՝ 35%, $O/A \rightarrow \square A_{տեղի} \rightarrow P$ ՝ 32%, $A_{տեղի} \rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 18% և $A_{տեղի} \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 15%:

2. *Ժամանակի պարագա*. Գրաբարը գործառում է ժամանակի պարագա մի քանի իմաստային տարատեսակներով՝ գործողության սկզբնավորման, տևողության, ավարտման և այլ ժամանակային երանգներով: Այն արտահայտվում է ժամանակի մակբայներով, անվան տարբեր հոլովածներով, նախդրային և նախադրությամբ կապակցություններով, առանձին դերբայով ու դերբայական դարձվածով: Առկա է պարագայով նախադասությունների գրեթե մեկ երրորդում, հաճախ՝ նաև այլ պարագաների հետ միասին: Այսինքն՝ գործածությամբ համարյա չի զիջում տեղի պարագային: Սակայն շարադասությամբ նկատելիորեն տարբերվում է նրանից:

2.1. Վիճակագրությունը փաստում է, որ ժամանակի պարագայի բոլոր արտահայտություններում գերակայող վիճակն առաջադասությունն է, որը երբեմն թույլ, երբեմն էլ գրեթե բացարձակ դրսևորում է ստանում: Վերջին դեպքում նկատի ունենք առաջին հերթին մակբայներով և դերբայական ձևերով արտահայտվող ժամանակի պարագաները, հատկապես առաջինները, որոնց հետադասությունը գրաբարում եզակի փաստերով է արձանագրվում: Օրինակներ՝ Եւ նոքա *այծմիկ* կերիցեն ձուկն /Եզն.,231/: *Միշտ և հանապազ* ի կէտ կոչման ... փութանային հասանել /ՂՓՊՀ,69/: Արդ օրէն էր մեզ՝ *աստանօր* զկարծիս նոցա յայտնել ըստ կարողութեան /ՄԽՊՀ,14/: *Ի քառնալ* ազգին Արշակունեաց տիրեցին աշխարհիս ազգն Սասանայ պարսկի /Եղ.,6/: *Ի մկրտելն* զամենայն մկրտեալսն կեցուցանէ /Ազաթ.,207/:

Իսկ եթե մի քանի ժամանակի մակբայներ (*իրբև, յորժամ, յայնժամ, երբ*) նաև նախադասությունների քերականական կապի միջոց են, որով երկրորդական նախադասությունը կապվում է գլխավորին, ապա բացառապես առաջադաս սկզբնային դիրք ունեն իրենց լրացյալի նկատմամբ, ինչպես՝ ..., *երբ* Տէր տանն գայցէ յերեկորեայ՝ եթէ ի մէջ գիշերի, եթէ ի մէջ հաւախօսի, եթէ ընդ առաւօտս /Մարկ.,ԺԳ,35/: *Յորժամ* հեծեծեսցես, *յայնժամ* կեցցես /Կոր.,48/: *Յորժամ* գայ ի չափ հասակի մարդոյ, *յայնժամ* միտի ի չարիս /Եզն.,31/: *Իրբև* աուրս քառասուն այսու նեղէր զնոսա /Եղ.,290/:

Եթե ասվածին ավելացնենք նաև այն, որ ժամանակի պարագայի՝ լրացյալին անմիջապես նախորդող սկզբնային դիրքը (*Չայնու ժամանակաւ* ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա /Բուզ.,18/) կամ ոչ սկզբնային, բայց ստորոգյալի օժանդակ բային կամ հանգույցին անմիջապես նախորդող դրությունը (*Յայնժամ* էր Աստուած նախանձոտ /Եղ.,31/: Անօրէն Վասակայ գուժկանքն *յառաջագոյն* էին հասեալ /ն.տ.,82/) լրացման տրամաբանական ընդգծման նպատակ ունի, և նմանօրինակ նախադասություններն էլ բազմաթիվ են գրաբարում, ապա միանգամայն բացատրելի կլինի նրանում առաջադաս ժամանակի պարագայով նախադասությունների նկատելի առատությունը:

2.2.Գրաբարում ժամանակի պարագայի ընդհանուր առմամբ ակնհայտ առաջադասության ֆոնի վրա քիչ թե շատ նկատելի բացառությունը թերևս «(մինչև) *ց + հայցական*» կառույցով արտահայտվող ժա-

մանակի պարագայի հետադասության հակումն է (Աւանդապահքն *տա-
յին մինչև ցՅովհաննէս* /Ազաթ.,433/: *Իշով շրջէր ցօր մահուան իւրոյ*
/ՄԽՊՀ,296/), թեև եզակի չեն նաև նրա առաջադասության դեպքերը.
Յայժմ ես վասն քո յաշտ առնէի /Եզն.,92/ և այլն:

Սովորաբար հետադաս է նաև բացահայտյալի և մասնավորեցնող
պարագայական բացահայտչի կապակցությամբ արտահայտված ժա-
մանակի պարագան. Բերէք առ իս *վաղիս ի սոյն ժամու* /Գ Թագ.,Ժ,6/:
Հանդիպում են դեպքեր, երբ նման կապակցության բաղադրիչներն
իրարից տրամագծորեն հեռացած են՝ բացահայտյալը նախադասու-
թյան սկզբում է, բացահայտիչը՝ վերջում և այդ դիրքում անշուշտ՝ ընդ-
գծված. *Ի սորա ատորս* երևեցաւ իսաչն լուսեղէն *առ երանելեան Կիրողի*
/ՄԽՊՀ,116/: Նույնը կարելի է ասել նաև լրացյալից այլ շարադասական
բաղադրիչներով ընդմիջարկված և նախադասության վերջը մղված ժա-
մանակի պարագայի մասին. ինչպես՝ Կանգնեցին ի Տարօն իւրեանց սեփ-
հական գեղն յԱշտիշատ, *յետ մահուանն Արտաշիսի* /ՄԽՊՀ,116/: Եւ մտին
ի մէջ բանակին յառաւօտու պահուն, և հարկանէին գորդիսն Ամմօնայ *մինչև*
ի ջեռնուլ արևուն /Ա Թագ.,ԺԱ,11/: Եւ յարեան որդիքն Իսրայիլի *ընդ*
առաւօտն /Գատ.,Ի,19/:

Բավականին միօրինակ է ժամանակի պարագայի դիրքը նաև այլ
պարագաների միջավայրում. իր լրացյալին և՛ նախորդելիս, և՛ հաջոր-
դելիս գրաբարի ժամանակի պարագան նախընտրում է սովորաբար լի-
նել տեղի պարագայից հետո և մյուսներից առաջ. Ծնեալ Որմզդի *ի ժա-
մու իւրում լուսաւոր և անուշահոտ* /Եզն.,91/:

2.3. Այսպիսով, ժամանակի պարագան գրաբարում մեծամասամբ
առաջադաս է: Բնագրային օրինակների վիճակագրական հաշվումնե-
րով՝ երկկազմ լրիվ կառույցներում այդպիսի ժամանակի պարագայով
առավել գործածական շարադասական կաղապարներն են՝ S→□
Aժամանակի→A/O→P՝ 30%, S→Aժամանակի→P→A/O՝ 28%, Aժամանակի→P→S→□
A/O՝ 20%, A/O→Aժամանակի→P→S՝ 14%, հետադասության դեպքում՝ S→□
P→A/O→Aժամանակի՝ 40%, P→S→A/O→Aժամանակի՝ 24%, A/O→□P→S→□
Aժամանակի՝ 18%, S→P→ Aժամանակի→ A/O՝ 12%:

ժամանակի պարագայի առաջադասությունն ավելի ցայտուն ար-
տահայտված իրողություն է միակազմ և զեղչված ենթակայով կառույց-
ներում (շուրջ 72%), և դրանց շարադասական մասնակաղապարները

դրսևորվում են այսպիսի հաճախականությամբ՝ $A \rightarrow O \rightarrow P$ ՝ 40%, $A \rightarrow P \rightarrow O$ ՝ 35%, $A \rightarrow P$ ՝ 19% և $A \rightarrow O \rightarrow P$ ՝ 6%:

Հետադաս ժամանակի պարագան, որ վիճակագրական հաշվումներով գրաբարում ավելի քան երկու անգամ իր գործածությամբ զիջում է առաջադասին, երկկազմ լրիվ կառույցներում նախընտրում է հիմնականում երկու՝ $P \rightarrow S \rightarrow (A/O)$ ՝ 41% և $P \rightarrow S \rightarrow (A/O) \rightarrow A$ ՝ 28% շարադասական մասնակաղապարները: Բայական միակազմ և զեղչված ենթակայով կառույցները գերազանցապես դրսևորվում են $P \rightarrow \square (A/O) \rightarrow A$ ՝ 62% և $P \rightarrow A \rightarrow (A/O)$ ՝ 31% շարադասական մասնակաղապարներով:

3. *Ձևի պարագան* իր գործածության հաճախականությամբ նույնիսկ գերազանցում է նախորդներին: Ինչպես հավաստում է վիճակագրությունը, այն առկա է պարագայով նախադասությունների գրեթե 35%-ում: Արտահայտվում է հիմնականում մակբայով, ածականով, նաև դերբայական ձևերով, անվան տարբեր հոլովածներով, նախդրային և նախադրությամբ կապակցություններով, դերբայական դարձվածով: Շարադասությամբ ևս ավելի ազատ է՝ ընդհանուր առմամբ առաջադասության թույլ գերակշռությամբ: Օրինակներ՝ *Հույ ընդ հույ ժողովեսցէ ի սուրբ տեղին* /Բ Մակ., Բ, 19/: *Ընդ մի օրինակ* զամենեսեան ի միում խորխորատ կորստեանն համարէր /Բուզ., 161/: Մարդ *աշխատութեամբ* ծնանի /Յովբ., Ե, 7/: *Կամօք իրեանց* զապականութիւն ժառանգեցին /Ազաթ., 176/:

Այնուհանդերձ, պայմանավորված խոսքի մասային արտահայտությամբ, ծավալով, տրամաբանական ընդգծման անհրաժեշտությամբ, նաև այլ հանգամանքներով, գրաբարի ձևի պարագան ունի նաև շարադասական վիճակներ, որտեղ աչքի են ընկնում ակնհայտ, երբեմն էլ նույնիսկ բացարձակ կայունությամբ:

3.1. Այսպես, տարբեր բնագրային հատվածներում գրեթե նույն պատկերն է ներկայացնում մակբայներով և ածականներով արտահայտված ձևի պարագաների շարադասությունը: Սրանց ակնհայտորեն նախընտրելի վիճակը բայական լրացյալի նկատմամբ առաջադասությունն է. ինչպես՝ *Որպէս և ասաց* ոմն ի հնումն /Եղ., 28/: *Չոր տարապարտ* ի ցամանէ դառնութեան սրտին *կոտորէ* անթիւ մարդիկ /Բուզ., 118/: Իսկ սա զայն *միանգամայն* կատարեաց /Եբր., Է, 27/: Չէն երկիրն ամենայն *թափոր*

և *աւերակ թողոյր* /Ազաթ.,19/: *Մեծամեծս* փքայր՝ ի բազմութիւն զօրացն ապաստան եղեալ /ն.,տ./: *Լի չոգայ*, և *ունայն* դարձոյց զիս Տէր /Հռութ.,Ա, 21/: Նաև արջք օրհասականք ընդ վախճանել շնչոցն *հզօրագոյնս* կրուին /Եդ.,16/:

Սովորաբար լրացյալից առաջ է դրվում նաև դերբայական դարձվածով արտահայտված ձևի պարագան, որ հաճախ նաև տրոհված է. Գետն Երասխ *հատեալ զքարանձաւս լերանց*՝ անցանէ ընդ խոխոնս ձիգս և նեղս /ՄԽՊՀ,44/: *Ամբարձեալ զձեռս իւր*՝ օրհնեաց զնոսա /ՂՓՊՀ,47/:

3.2. Գրաբարում հաճախ է հանդիպում բայական լրացյալի իմաստի սաստկացմանը ծառայող ձևի պարագա՝ արտահայտված բային արմատակից կամ հոմանիշ բառով:¹⁴⁷ Այսպիսի լրացումն իր շարադասութեան բավականին կայուն է. ընդ որում, գոյականական արտահայտության դեպքում հայցականով այն մեծամասամբ նախադաս է (Զի^օ գործես, *զմահ աղուեսու սպանից* զքեզ /Բուգ.,278/), գործիականով սովորաբար հետադաս է (*Չարմացան* մեծաւ *զարմանալեալ* /Մարկ.,Ե,42/: *Բարկացաւ սրտմտութեամբ* Տէր ի վերայ Իսրայիլի /Թուոց,ԻԵ,3/: Եւ *բարկացաւ* յույժ Յողովեռնէս *բարկութեամբ* մեծաւ /Յուդ.,Ե,2/), իսկ նույնարմատ անորոշ դերբայով դրվելիս՝ գերազանցապես առաջադաս. *Ապականելով ապականեսցի* երկիր /Եսայի, ԻՂ,3/: *Դիպելով դիպեցայ* ի լերինն Գեղբուայ /Բ Թագ.,Ա,6/: *Երկնչելով երկեալ* թագաւորն Պարսից Շապուհ /Բուգ.,21/:

Վիճակագրությունը հավաստում է, որ իր դիրքով հատկապես կայուն է հավելադիր ձևի պարագան՝ գրաբարի ոճական պերճանքներից մեկը՝ արտահայտված բայական լրացյալին հոմանիշ անցյալ դերբայով: Մեր կողմից դիտարկված ինը տասնյակից ավելի օրինակներում այն առանց բացառության առաջադաս է: Օրինակներ՝ (Մեծաւ տրտմութեամբ *խռովեալ տարակուսէր* յանձն իւր /ՂՓՊՀ,18/: Յընթիս *հրաւիրեալ կոչեցին* զմեծ թագաւորն Հայոց Պապ /Բուգ.,87/: Եւ *խցեալ կուրացան* արշաւանք որսորդաց /Եդ.,181/: Կրակարանն լի հրով առաջի նոցա *բորբոքեալ այրէր* /ն.տ.,152/) և այլն:

3.3. Նախորդ նախադասության հետ տրամաբանական ու քերականական կապի անհրաժեշտությամբ է պայմանավորված հաջորդ նախադասության սկզբում դրված ձևի պարագան. ինչպես՝ *Ըստ այնմ ձևոյ դրոշմեցաք* /Ազաթ.,469/: ..., *որոյ ոչ գոյր համեմատ* յերկրի /Ազաթ.,109/: *Հա-*

¹⁴⁷ Այս մասին տե՛ս Ս. Ղազարյան, 1961, 460, Վ. Քոսյան, 1980, 160-161:

մեմատ նմա այլ ոչ գտանել /Բուգ.,43/: *Չայս օրինակ*, աւար առեալ աւերէին զամենայն երկիր /Ագաթ.,215/: Համաձայնվենք, որ այսպիսի ձևի պարագան, շնորհիվ իր վերոնշյալ դերի, նաև տրամաբանորեն ընդգծված է:

3.4. Տարբեր կառույցներում ձևի պարագայի տրամաբանորեն շեշտված դիրքեր կարող են լինել նաև ստորոգյալին անմիջապես նախորդող սկզբնային (*Չարաչար մահուամբ* սատակել /Եզն.88/: *Ջհանդէս գնդին ինքնին* տեսանել /Եղ.,41/), *եմ*, *լինիմ* բայերին նախորդող բոլոր (Հրաման թագաւորին *հաստատութեամբ* էր տուեալ /Եղ.,121/), ինչպես նաև նրա՝ լրացյալից այլ բառերով ընդմիջարկված վերջադասությունը. *Ծնեալ Որմզդի ի ժամու իւրում լուսաւոր և անուշահոտ* /Եզն.,91/: *Երթիցեն առ Շապուի թագաւորն Պարսից ռոջս և անարատս* /Բուգ.,185/:

3.5. Այսպիսով, գրաբարի ձևի պարագան իր շարադասությամբ նախորդներից ավելի ազատ է՝ առաջադասության ընդհանուր առմամբ չնչին գերակշռությամբ: Երկկազմ լրիվ կառույցներում ձևի պարագայով առավել գործածական շարադասական կաղապարներն են՝ $S \rightarrow A_{\delta\lambda} \rightarrow P \rightarrow \square$ A/O՝ 38%, $A/O \rightarrow S \rightarrow A_{\delta\lambda} \rightarrow P$ ՝ 24%, $S \rightarrow A/O \rightarrow A_{\delta\lambda} \rightarrow P$ ՝ 20% և $A_{\delta\lambda} \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow \square$ A/O՝ 8%՝ ձևի պարագայի առաջադասությամբ և $S \rightarrow P \rightarrow A/O \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 41%, $P \rightarrow S \rightarrow A/O \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 32%, $S \rightarrow A/O \rightarrow P \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 11%, $S \rightarrow P \rightarrow A_{\delta\lambda} \rightarrow A/O$ ՝ 10%՝ պարագայի հետադասությամբ: Միակազմ և զեղչված ենթակայով կառույցներն ունեն առաջադաս ձևի պարագայով՝ $A_{\delta\lambda} \rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 42%, $A/O \rightarrow \square$ $A_{\delta\lambda} \rightarrow \square$ P՝ 28%, $A_{\delta\lambda} \rightarrow A/O \rightarrow P$ ՝ 20% և $A_{\delta\lambda} \rightarrow P$ ՝ 5%, իսկ հետադաս ձևի պարագայով՝ $P \rightarrow A/O \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 42%, $A/O \rightarrow P \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 35%, $P \rightarrow A_{\delta\lambda} \rightarrow A/O$ ՝ 12% և $P \rightarrow A_{\delta\lambda}$ ՝ 11% շարադասական մասնակաղապարները:

4. *Չափ ու քանակի պարագայի* շարադասությունը ևս գրաբարում ազատ է, սակայն խիստ որոշակի տարբերակմամբ. Թվականներով, գոյականներով և հատկապես զանազան կապակցություններով արտահայտված այս բայական լրացման (այլ խոսքով՝ պարագայական խնդրի) ակնհայտորեն նախընտրելի դրությունը հետադասությունն է (Խաւար եղև ի վերայ ամենայն երկրին *մինչև ցինն ժամ* /Մատթ.,ԻԷ,17/: *Եկին մօտ եղեն* ի գետն Եփրատ իբրև *ձիոյ արշաւանօք երկուք* /Ագաթ.,811/): Մինչդեռ չափ ու քանակի մակբայներով ու ածականներով արտահայտվածը՝ բուն պարագան, ընդհակառակը, եզակի բացառություններով առաջադաս է. *Քանիցս անգամ* տուեալ է քեզ խրատ և պատուէր /Ագաթ.,38/:

Եթէ *չատ* մատուցանենք նմա զկերակուրսն, *յոյժ* քաղցնու. և եթէ *քնաւ* չտամք, *ամենևին* անցանէ /Եղ.,297/: Սա լիովին հիմք է տալիս առաջինների սակավադեպ առաջադասությունը (*Բազում ամօք* զհամբերութիւն յանձն իւր կրէր /Ագաթ.,299/: *Քան զաւագ* բազմացան /Սաղմ.,ՃԼԸ,18/), ինչպես նաև երկրորդների խիստ եզակի դրսևորվող հետադասությունը (Սիրեցին զՏերն *առաւել* /Ագաթ.,305/) ընդգծման նպատակով չափ ու քանակի պարագայի ոճական շրջում համարել:

4.1. Դասական գրաբարի չափ ու քանակի պարագայով երկկազմ լրիվ նախադասություններում ամենագործածական շարադասական կադապարներն են. ա) պարագայի առաջադասությամբ կառույցներում՝ $S \rightarrow A_{\text{չափի}} \rightarrow P \rightarrow (A/O)$ ՝ 61%, $A_{\text{չափի}} \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow (A/O)$ ՝ 18%, $A_{\text{չափի}} \rightarrow S \rightarrow A/O \rightarrow P$ ՝ 11%, իսկ պարագայի հետադասության դեպքում՝ $S \rightarrow P \rightarrow A/O \rightarrow A_{\text{չափի}}$ ՝ 42%, $P \rightarrow S \rightarrow A/O \rightarrow A_{\text{չափի}}$ ՝ 37%, և $S \rightarrow P \rightarrow A_{\text{չափի}} \rightarrow (A/O)$ ՝ 9%: բ) Միակազմ և զեղչված ենթակայով կառույցներում չափ ու քանակի պարագայի առաջադասությամբ շարադասական մասնակադապարներն են՝ $A/O \rightarrow \square$ $A_{\text{չափի}} \rightarrow P$ ՝ 42%, $A_{\text{չափի}} \rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 35%, $A_{\text{չափի}} \rightarrow P$ ՝ 13%, $A_{\text{չափի}} \rightarrow A/O \rightarrow P$ ՝ 10%, իսկ լրացյալին հետադասվող պարագայի դեպքում՝ $P \rightarrow A/O \rightarrow A_{\text{չափի}}$ ՝ 45%, $A/O \rightarrow P \rightarrow A_{\text{չափի}}$ ՝ 36%, $P \rightarrow A_{\text{չափի}} \rightarrow A/O$ ՝ 11% և $P \rightarrow A_{\text{չափի}}$ ՝ 8%:

5. *Պատճառի պարագան*, որ գրաբարում արտահայտվում է նախդրավոր ու նախադրությամբ կապակցություններով, շարադասության ազատությամբ հանդերձ, իր բուլոր դրսևորումներում նախապատվությունը տալիս է առաջադասությանը, իսկ որոշ դեպքերում ուղղակի կայուն առաջադաս է: Խոսքը վերաբերում է առաջին հերթին անցյալ դերբայով արտահայտված պատճառի պարագային: Ի դեպ, այս դերբայը շարահյուսական նման դերով կարող է հանդես գալ ինչպես առանձին, այնպես էլ իր լրացումների հետ, իբրև դարձվածային կապակցություն. ինչպես՝ *Չայրացեալ սրտմտութեամբ* հրաման տայր /ՂՓՊՀ, 157/: *Ի բազում թախանձելոյ նոցա հարկատրեալ*՝ պատմեաց գտեսիլն /ՄԽՊՀ,365/: Հետադասության եզակի դեպքերը, այն էլ տրոհմամբ, անտարակույս ծառայում են այսպիսի պարագայի տրամաբանական ընդգծմանը, ինչպես՝ *Կործանի՝ առ ի լատութեանցն ցանկութեան մերոյ ի պարտութիւն մատնեալ* /Եզն.,18/:

5.1. Մյուս պարագաների նման՝ պատճառի պարագան ևս կայուն առաջադաս է նախադասությունների տրամաբանական և քերականա-

կան կապի միջոցի դերում. ինչպես՝ *Յայն աղագու* զմեզ զուր, անողորմ դատիք /Եղ.,145/: *Այտրիկ աղագու* կոչեմ ես զսա նախաշաւիղ ճանապարհ /ՄԽՊՀ,246/: Եւ *այնր աղագու* պատուիրէր նմա վասն իւր յաշտ առնել /Եզն.,129/: *Յայն սակս* փախեաք յարդարոյն /ն.տ.,290/: *Յոր սակս* և հարք մեր ... սահմանեցին կանոնս /ն.տ.,287/: *Յայն սակս* զմեզ զուր և անիրաւ և առանց յանցանաց անողորմն դատիք /Եղ.,147/:

Կայուն առաջադասությամբ աչքի է ընկնում է նաև *առ* նախդրի և անվան տարբեր հոլովածների կապակցությամբ հանդես եկող պատճառի պարագան. *Առ նախանձ* թշնամոյն բանասարկութիւն հրապոյրք ցոփացուցիչք մտին յաշխարհ /Ազաթ.,44/: *Առ այտրիւք* և փափագիցեմք ևս արդեօք իմաստութեան արանցն այնոցիկ /ՄԽՊՀ,13/: Այսպիսի պարագան առաջադասվելիս ուժեղ ընդգծվում է, երբ անմիջապես նախորդում է *եմ* բային *Առ տգիտութեան* են մոլորեալ ի մեծ գիտութենէս մերմէ /Եղ., 144/: Ի դեպ, լրացյալից ընդմիջարկված վերջնային հետադաս դրույթունը նույնպես նկատելիորեն ընդգծում է պատճառի պարագան. Այլ խտտորեսցի յաջակողմն իւր՝ *առ քաղցի* /Եսայի,Թ,18/: Պատմեցի ձեզ՝ ոչ միայն *առ նեղել սրտիս* /ԲՓՊՀ,52/: Կայուն հետադասությամբ առանձնանում է թերևս *յերեսաց* նախադրությամբ և անվան տրականով արտահայտվող պատճառի պարագան. ինչպես՝ Ապա ի պարտութիւն մատնեցան զօրքն Պարսից *յերեսաց նոցա* /Բուզ.,125/: Ոչ ծանիցի *յերեսաց սովոյն* /Ծննդ.,ԽԱ,31/:

5.2. Գրաբարի պատճառի պարագայով կառույցները դրսևորվում են մեկ տասնյակից ավելի շարադասական կաղապարներով: V դարի հեղինակները գործածում են. առաջադաս պարագայով կաղապարներից՝ ա) երկկազմ լրիվ նախադասություններում հիմնականում՝ $S \rightarrow A \rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 43%, $A \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow A/O$ ՝ 40% և $S \rightarrow A/O \rightarrow A \rightarrow P$ ՝ 13%, բ) անենթակա և զեղչված ենթակայով նախադասություններում՝ $A \rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 40%, $A/O \rightarrow A \rightarrow P$ ՝ 35%, $A \rightarrow P$ ՝ 15%, $A \rightarrow A/O \rightarrow P$ ՝ 10%, իսկ պատճառի պարագայի հետադասության դեպքում՝ ա) երկկազմ լրիվ նախադասություններում չորսը՝ $S \rightarrow P \rightarrow A/O \rightarrow A$ ՝ 36%, $P \rightarrow S \rightarrow A/O \rightarrow A$ ՝ 32%, $A/O \rightarrow S \rightarrow P \rightarrow A$ ՝ 13%, $A/O \rightarrow P \rightarrow S \rightarrow A$ ՝ 12% և բ) անենթակա ու զեղչված ենթակայով նախադասություններում՝ $A/O \rightarrow P \rightarrow A$ ՝ 45%, $P \rightarrow (A/O) \rightarrow A$ ՝ 38% և $P \rightarrow A \rightarrow A/O$ ՝ 9% և $P \rightarrow A \rightarrow A/O$ ՝ 8%:

6. *Նպատակի պարագան* իր շարադասությամբ վերը քննարկված պարագաների շարքում ընդհանրություններ ունի թերևս ժամանակի պարագայի հետ. գրաբարյան իր բոլոր դրսևորումներում (անվան տարբեր հոլովածներ, առանձին դերբայ կամ դերբայական դարձված, նախդրավոր և նախադրությամբ կապակցություններ) նրա նախընտրելի շարադասական վիճակը հետադասությունն է, որը երբեմն խիստ ցայտուն դրսևորում ունի:

6.1. Գոյականի տրական, հայցական, գործիական հոլովներով, անորոշ դերբայի հայցականով, նախդրավոր և նախադրությամբ կապակցություններով արտահայտված նպատակի պարագան գրաբար բնագրերում ունի հետադաս դիրքի գրեթե կրկնակի գերազանցություն. Առաքեցի զձեզ *հնձել* /Ագաթ.,697/: Մատնեցան ի մահ *վասն անուանն Աստուծոյ* /ն.տ.,582/: Անբարշտելոցն մատնել խորհիցիմք *ի սատակումն* /ԳՂՊՀ,22/: Դնէ յարքունիս *ի պահեստի* մեծաւ զգուշութեամբ /ՄԽՊՀ,31/: Այդ գերազանցությունն ավելի ակնառու է, երբ նպատակի պարագան դերբայական դարձվածով է արտահայտված. ինչպես՝ Երկարեաց արարեալ *առ ի պատմելոյ ազգացն եկելոց զհամաշխարհական բարկութեանն պայման* /Ագաթ.,155/:

6.2 Վերևում ասվածը թույլ է տալիս նաև տարբերակել գրաբարի նպատակի պարագայի տրամաբանական ընդգծմանը ծառայող դիրքերը, որ երկուսն են: Դրանցից մեկը ստորոգյալին անմիջապես նախորդող վիճակն է, որ աներկբայորեն պիտի համարել նպատակի պարագայի ոճական շրջում. ինչպես՝ Արեմն, ասեն, զՌմիգդ *ի ճաշ* կոչեաց /Եզն.,98/: Այլ, ասեն, *փառաց* առնէր զյաշտն /ն.տ.,87/: Եթէ դու *յորս* հեծցիս յագատն ի վեր ի Մասիս /ՄԽՊՀ,190/: Ոչ որ *ի միաբանութիւն* հաւաքեաց զգունդսն Հայոց /ն.տ.,339/: Չմի ոմն ի հաւատարիմ ծառայից իւրոց *ի գործ* առաքէր յերկիրն Հայոց /Եղ.,22/: Այսպիսի նպատակի պարագան ավելի նկատելի և առավել շեշտված է մանավանդ այն դեպքում, երբ նրա առաջադաս դիրքը համընկնում է նախադասության սկզբի հետ. ինչպես՝ Ի *փրկութիւն* առաքեաց զիս /Ծննդ.,ԽԵ,11/: Ի *խորհուրդ* կոչէր զպաշտօնեայս ձախակողմանն /Եղ.,16/: Չի *վասն միոյ քինու* ոչ է օրէն դիւցազանց ... /ՄԽՊՀ,175/: Առ *չարութեան* եհան զնոսա /Ելից.,ԼԲ,12/: Բնականաբար, նկատի չունենք այն դեպքերը, երբ նախադասության սկիզբը նպատակի պարագայի քերականորեն ամրակայված դիրք է՝ նախորդող նախա-

դասության հետ շարահյուսական կապի ապահովմանը ծառայող. Եւ ընդ սակաւ աուրս եկին բերին զայն ինչ, *զորմէ* յղեացն /Բուգ.,31/:

Ընդգծման դիրքերից երկրորդը նպատակի պարագայի՝ իր լրացյալից այլ շարադասական բաղադրիչներով ընդմիջարկված վերջնային դրությունն է, որտեղ ոչ միայն կապակցությամբ, այլև բառով արտահայտված այս լրացումը սովորաբար նաև տրոհված է լինում. ինչպես՝ Ետ զՍեպփովրա դուստր իւր Մովսիսի *կնութեան* /Ելից.,Բ,21/։ Եկ հաւանեաց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ *տալ զպատանիդ* /ՄԽՊՀ,175/։ Յայնժամ վաղվաղակի հրաման առեալ ի թագաւորէն՝ *սկիզբն առնելոյ զխուժադուժ կողմանցն Մարաց* /Կոր.,54/։ Ապա թագաւորն Պարսից տաջիկ ուղտութք արձակէ ի Հայս արս *զհողոյ և զջրոյ* /Բուգ.,141/ և այլն։

6.3 Վիճակագրությունը թույլ է տալիս առանձնացնել նպատակի պարագայով կառույցների մի շարք շարադասական կաղապարներ V դարի գրաբարում. ա) երկկազմ լրիվ նախադասություններում դրանցից ամենագործածականներն են՝ $S \rightarrow P \rightarrow A$ նպատակի՝ 32%, $S \rightarrow P \rightarrow A/O \rightarrow A$ նպատակի՝ 30%, $P \rightarrow S \rightarrow A$ նպատակի՝ 25%, $P \rightarrow S \rightarrow A/O \rightarrow A$ նպատակի՝ 10%՝ նպատակի պարագայի հետադասությամբ և A նպատակի $\rightarrow P \rightarrow S \rightarrow A/O$ ՝ 28%, $S \rightarrow A$ նպատակի $\rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 26%, $A/O \rightarrow S \rightarrow A$ նպատակի $\rightarrow P$ ՝ 25%, $A/O \rightarrow A$ նպատակի $\rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 12%՝ պարագայի առաջադասությամբ, բ) անենթակա և զեղչված ենթակայով նախադասություններում հետադաս նպատակի պարագայով կառույցների մասնակաղապարներն են՝ $P \rightarrow A/O \rightarrow A$ նպատակի՝ 34%, $P \rightarrow A$ նպատակի՝ 31%, $A/O \rightarrow P \rightarrow A$ նպատակի՝ 30% և $P \rightarrow A$ նպատակի՝ 5%։ Իսկ առաջադաս նպատակի պարագայով նախադասություններն ունեն A նպատակի $\rightarrow P \rightarrow A/O$ ՝ 30%, $A/O \rightarrow A$ նպատակի $\rightarrow P$ ՝ 29%, A նպատակի $\rightarrow A/O \rightarrow P$ ՝ 29% և A նպատակի $\rightarrow P$ ՝ 12% շարադասական մասնակաղապարները։

7. Դասական գրաբարը գործառու է նաև հիմունքի, պայմանի, միասնության և այլ պարագաներ, որոնք, իհարկե, վերևում նշվածների համեմատությամբ սակավ են կիրառվում։ Սրանք իրենց շարադասության ազատ բնույթով, միևնույն ժամանակ առաջադասության նկատելի գերակայությամբ, ինչպես նաև շարադասական կաղապարների ամենագործածական տեսակներով քիչ են տարբերվում ժամանակի, ձևի կամ պատճառի պարագաներից։

Պարագաների շարադասության քննությունը բերում է հետևյալ եզրահանգումներին.

ա) Գրաբարի բայական անդամի պարագա լրացումների շարադասության մասին մինչ այսօր հրապարակի վրա եղածը նախադասության մեջ այդ լրացումների շարադասությունը բացարձակորեն ազատ որակող խիստ ընդհանուր ու մակերեսային ձևակերպումներ են: Իրականում պարագաների շարադասության «անկարգ» ազատությունը թվացյալ է, շատ հաճախ՝ լեզվական տարբեր գործոնների արդյունք կամ որոշակի օրինաչափություններով կարգավորվող իրողություն:

բ) Բայական անդամի խնդիր լրացումների նման՝ պարագաների շարադասությունը ևս նախադասության մեջ որոշվում է ոչ միայն բայական լրացյալի հետ փոխդասավորության ոլորտում, այլև պայմանավորված է նախադասության, որպես ամբողջական և ավարտուն շարահյուսական միավորի մեջ ունեցած հաղորդակցական նշանակությամբ, ոճական-արտահայտչական արժեքով կամ քերականական նպատակահարմարությամբ:

գ) Գրաբարի պարագաների շարադասության հարցում առանձնապես կարևոր դեր ունի նրանց ձևաբանական արտահայտությունը: Վիճակագրությունը փաստում է, որ գոյականի տարբեր հոլովներով ու նախդիր - նախադրություններով ձևավորված «պարագայական խնդիրների» համեմատությամբ մակբայով կամ ածականով արտահայտված բուն պարագաների շարադասությունը մի քանի անգամ ավելի կայուն է: Ընդ որում, եթե առաջինները հետադասության գերակշռություն ունեն, ապա երկրորդների համար տիպականն առաջադասությունն է: Որպես կանոն՝ ենթակայի բացակայությունը գրաբարում առավել ակնհայտ է դարձնում ինչպես պարագայական խնդիրների հետադասությունը, այնպես էլ բուն պարագաների առաջադասությունը:

դ) Հետադաս պարագայով գրաբարյան նախադասությունների ամենագործածական շարադասական կաղապարը պատմողական երկկազմ լրիվ կառույցներում ունի $S \rightarrow P \rightarrow A$ հաջորդականությունը (68%), գրեթե երեք անգամ պակաս գործածական է $P \rightarrow S \rightarrow A$ կաղապարը, և անհամեմատ թույլ դրսևորում ունի $P \rightarrow A \rightarrow S$ կաղապարը (ընդամենը 9-10%): Առաջադաս պարագայով երկկազմ լրիվ կառույցներում ամենահաճախական կաղապարները երկուսն են՝ $S \rightarrow A \rightarrow P$ (48%) և $A \rightarrow P \rightarrow S$ (38%):

ե) Քննությունն ի հայտ է բերում պատմողական խոսքում պարագաների հետադաս կամ նախադաս դիրքն անրակայող շարադասական

մի շարք գործոններ: Դրանցից մեկը պարագաների՝ դերանվան հարաբերական կամ ցուցական տեսակներով դրսևորվելն է, որով իրականացվում է տվյալ նախադասության իմաստային կամ շարահյուսական կապը համատեքստի նախորդող կամ հաջորդող նախադասությունների հետ: Անխտիր բոլոր պարագաներին նախադասության վերջում պահող շարահասական գործոն է ստորոգյալի ամբողջական զեղչումը: Բնագրային բազմաթիվ օրինակներով է փաստվում գրաբարում նաև բայական լրացյալին արմատակից, նրան համանիշ, հավելադիր, ծավալուն, տրամաբանորեն շեշտակիր պարագաների բավականին կայուն շարադասությունը:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

ՀԱՏՈՒԿ ՀՆՉԵՐԱՆԳՈՎ ՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Սրանք այն նախադասություններն են, որոնց բնորոշ է առանձնահատուկ՝ հրամայական, հարցական կամ բացականչական հնչերանգ: Այսպիսի նախադասություններում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականությունը, ի տարբերություն սովորական պատմողական երանգի նախադասությունների, առավել քան ենթակա է հնչերանգային գործոնի ազդեցությանը, ավելին, հաճախ գերազանցապես պայմանավորված է դրանով և ամբողջովին ենթարկվում է նման նախադասությունների հուզահաղորդական ուրույն դերի ու նշանակության իրացմանը: Այսպիսի նախադասություններն իրարից շատ դեպքերում տարբերվում են ոչ միայն իրենց հատուկ հնչերանգի բնույթով, ոչ միայն նախադասության բաղադրիչների խոսքիմասային, եղանակաժամանակային (մասնավորապես ստորոգյալի), կամ որևէ այլ ձևաբանական առանձնահատկությամբ կամ էլ սպասարկու բառերի (ծայնարկություններ, վերաբերականներ, կոչականներ և այլն) նկատելի առատությամբ: Դրանք իրարից հաճախ զանազանվում են նաև իրենց բավականին ինքնատիպ շարադասական կաղապարավորմամբ:

1. Հրամայական նախադասություններ

Իրենց շարադասությամբ նկատելիորեն առանձնանում են հատկապես հրամայական երանգի նախադասությունները: Պատճառը, կարծում ենք, առաջին հերթին հրամայական նախադասությունների՝ մեծամասամբ կառուցվածքայնորեն թերի (սովորաբար ենթակայի զեղչմամբ) կամ միակազմ (անենթակա) լինելու մեջ է: Մեր կողմից քննության առնված բնագրային օրինակներում այդպիսին էին 310 հրամայական նախադասություններից 264-ը (մոտավորապես 85 %). ինչպես՝ *Տնիք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ /ՂՓՊՀ, 180/*: *Արի՛ և մի՛ մերժեր զմեզ վասն անուան քոյ /Ագաթ., 111/* և այլն:

Ի դեպ, այդ տոկոսի մեջ զգալի մաս են կազմում այն հրամայական կառույցները, որոնցում կա ենթական անվանող կոչական բաղադրիչ: Վերջինիս առկայությունը հրամայական նախադասություններում սովորաբար ի չիք է անում առանց այն էլ ձևական ենթակայի անհրաժեշտ

տությունը. ինչպես՝ *Որդեալ*, գորէնս իմ մի՛ մոռանար / Առակք,Գ,1/: Արի՛ ե՛կ, *մերձատր՛ իմ, գեղեցիկ՛ իմ, աղանի՛ իմ* /Երգ,Բ,13/: Թեև համենատաբար սակավ դեպքերում հնարավոր է նաև հավելադիր ենթակայի զուգահեռ առկայությունը, ինչպես՝ *Դու, Տէ՛ր*, լե՛ր մեր օգնական այսօր /Եղ., 130/: Սակայն *դու, Տէ՛ր*, պահեա՛ գանձինս մեր յանարժան խայտառականցս /Ագաթ.,94/:

Գրաբարի հրամայական նախադասությունների շարադասական առանձնահատկությունների քննությանն անցնելուց առաջ հարկ ենք համարում նշել, որ դրանց կաղապարավորման համար լեզվաբանական գրականության մեջ ընդունված պայմանական նշանների՝ P (ստորոգյալ), S (ենթակա), A (պարագա), O (խնդիր) կողքին այստեղ կօգտագործվեն նաև «Ձայնարկ.», «Վերաբ.» «Կոչ.» նշումները՝ համապատասխանաբար անվանելու հրամայական կառույցներում այնքան հաճախակի հանդիպող ձայնարկությունները, վերաբերականներն ու կոչականները: Ընդ որում, ինչպես նախորդ գլուխներում, այնպես էլ հրամայական նախադասությունների շարադասության քննության մեջ, ելնում ենք այն իրողությունից, որ նախադասության շարադասական կաղապարի բաղադրիչներ պիտի համարվեն ո՛չ միայն նախադասության անդամները, այլ նաև այն բառերն ու կապակցությունները, որոնք նախադասության արտահայտության պլանում շարահյուսական կապի մեջ չեն նախադասության անդամների հետ:¹⁴⁸ Միանգամայն իրավացի է Վ. Քոսյանը, երբ գրում է. «Շարահյուսական կապի բացակայությունը չի նշանակում, թե այդ բառերն ու կառույցները մտային կապ չունեն նախադասության կազմիչների հետ: Առանց այդպիսի կապերի առկայության նրանք չէին գործածվի առհասարակ»:¹⁴⁹ Ավելին, կարելի է առանց վարանելու նշել, որ արդի քերականագիտության մեջ «մեկուսացած անդամներ»¹⁵⁰ համարվող այս միավորները (կոչականներ, ձայնարկություններ և այլն) յուրաքանչյուր նախադասությամբ (ի մասնավորի նաև՝ հրամայական) հաղորդվող մտքի ավարտունության ապահովման, այլև շարահյուսական ձևավորման տեսակետից որոշակի դեր ունեն: Դրանից ելնելով ենք վերոհիշյալ միավորները համարում նախադասության

¹⁴⁸ Այդ մասին մանրամասն տես՝ Ս. Հայրապետյան, 1985, 73-74:

¹⁴⁹ Տես՝ Վ. Քոսյան, *Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր*, Եր., 1976, էջ 116:

¹⁵⁰ Նույնը:

շարադասական կաղապարի նույնպիսի բաղադրիչներ, ինչպիսիք նախադասության «ավանդական» անդամներն են:

1.1. Բնագրային նյութի հանգամանալի քննությունը թույլ է տալիս դասական գրաբարի հրամայական նախադասությունների համար շարադասական լիակաղապար դիտել այն կառույցը, որտեղ այս կամ այն գծային հաջորդականությամբ միաժամանակորեն առկա են շարադասական բոլոր հնարավոր բաղադրիչները՝ ձայնարկություն կամ վերաբերական, կոչական բառ կամ բառակապակցություն, ենթակա, ստորոգյալ, բայական անդամի խնդիր և պարագա լրացումներ, նաև սրանց լրացումներ: Եվ քանի որ այդ լիակաղապարն իր մեջ անհրաժեշտորեն պիտի միաժամանակ ընդգրկի հնարավոր բոլոր շարադասական բաղադրիչները, նշանակում է, ինչպես նշում է Գ. Ջահուկյանը՝ «կարող է չունենալ ոչ մի նմուշ»¹⁵¹ և դրսևորվել միայն իր մասնակի տեսակների մեջ՝ մասնակաղապարներով:

Այնուհանդերձ դասական գրաբարի նյութի ուսումնասիրության հիման վրա բանաձևել ենք հրամայական նախադասությունների շարադասական հիմնակաղապար՝ բաղադրիչների փոխդասավորության մի քանի տարբերակներով: Դրանցից մեկը բաղադրիչների S→ («Ձայնարկ.» + «Կոչ.»)→P→A→(O/A) հաջորդականությունն ունեցող հիմնակաղապարային տարբերակն է. ինչպես՝ Իսկ դու, ո՛վ ուշիմ ընթերցասէրդ, հայեա՛ց աստանօր ընդ հաւասարութիւն կարգի երից ազգացդ /ՄԽՊՀ, 17/: Զիննակաղապարի մեկ այլ տարբերակային դրսևորում է («Ձայնարկ.» + «Կոչ.»)→P→O/A→S հաջորդականության կարգը. Այ խաբեբայ և չարագործ, տուեալ լիցի քեզ թագաւորութիւնն ինն հազար ամի /Եզն., 94/:

Ակնհայտ իրողություն է այն, որ կոչականի առկայության դեպքում նախադասության ենթական սովորաբար չի արտահայտվում, առավել ևս, երբ խոսքը վերաբերում է հրամայական նախադասություններին, որոնք առանց այդ էլ գերակշռող մեծամասնությամբ ենթակայազուրկ են: Լավագույն դեպքում կոչականին հարադրվող դերանուն ենթական իրոք ձևական է, որովհետև նրա բովանդակությունը հենց այդ կոչականի մեջ է թաքնված:¹⁵² Մյուս կողմից՝ ակներև է, որ կոչականին առաջադասվող այդպիսի ենթակայի շնորհիվ կոչականով արտահայտված կոնկրետ ա-

¹⁵¹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը*, Եր., 1969, էջ 115:

¹⁵² Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, *Կոչականը և նրա ուսուցումը*, Եր., 1982, էջ 14:

ռարկան, որին ուղղված է խոսքը, ոչ միայն վերածվում է մտքի շեշտն իր վրա կրող հրամայական բայ-ստորոգյալին զուգահեռ տրամաբանորեն նույնքան ընդգծուն երկրորդ բաղադրիչի, այլև սաստկանում է այդ առարկային ուղղված խոսքի ուժը: Այդ իսկ պատճառով նմանատիպ կառույցներն ունենում են հնչերանգային երկու բարձրակետեր, որոնցից մեկի կրողը նախադասության ստորոգյալն է, մյուսինը՝ դերանուն ենթական՝ կոչականի հետ: Այս իրողությունն ակնհայտ դրսևորում ունի վերոհիշյալ բաղադրիչների սկզբնային դիրք ունեցող հրամայական նախադասություններում, որոնք կարելի է բանաձևել մի քանի շարադասական մասնակաղապարներով:

Դրանցից առաջինը $S \rightarrow \text{«կոչ.»} \rightarrow P \rightarrow (O/A)$ ընդհանրական կաղապարն է, որ, մեր հաշվումներով, բնորոշ է դասական գրաբարի ենթակա ունեցող հրամայական նախադասությունների մի բավականին սովորական մասին: Սկզբնային դիրքում դերանուն ենթական իրեն անմիջապես հաջորդող կոչականի հետ միասին վերջինիս ուժեղ շեշտվածության շնորհիվ նախադասության մնացած մասից տրոհվում է բավականին զգալի արտասանական դադարով, ինչը կարող է նույնիսկ մեղմել կամ նկատելիորեն թուլացնել հրամայական բայով միջադաս ստորոգյալի տրամաբանական ընդգծվածությունը: Այդպես է, օրինակ՝ Եւ դո՛ւ, որդի՛ մարդոյ, մարգարեաց ի վերայ լերանցն Իսրայիլի /Եզեկ., ԼՁ, 1/: Դու, Տէ՛ր մարդասէր և քաղցր, ընկա՛լ և խառնեա՛ր և զիմ ոգիս ի գունդ քո սուրբ վկայիցն /Ագաթ., 201/: Այլ դո՛ւ, որդեա՛կ իմ, զօրացի՛ր շնորհօք /Բ Տիմօթ., Բ, 1/: Դո՛ւ, Տէ՛ր, լե՛ր մեր օգնական այսօր /Եդ., 130/ և այլն: Դրա դեմն առնելու նպատակ ունի նման կառույցներում ստորոգյալի տեղաշարժը դեպի նախադասության սկիզբ, ինչի շնորհիվ վերականգնվում է ստորոգյալի բարձր հնչերանգը, և այս դեպքում հրամայական նախադասությունը կրկին ունենում է արտասանական երկու, գրեթե հավասարազոր բարձրակետեր: Այսպիսի նախադասություններն ունեն $P \rightarrow S \rightarrow \text{«կոչ.»} \rightarrow (O/A)$ շարադասական կաղապարը. Տե՛ս դու, Գրիգորի՛ս ... /Ագաթ., 67/:

Մ դարի գրաբարում թեև քիչ, բայց հանդիպում է նաև հրամայական նախադասության մի այնպիսի տարատեսակ, որում տրամաբանորեն ուժգին ընդգծվելու նպատակով սկզբնային դիրքում է հայտնվել ոչ թե ստորոգյալն ամբողջությամբ, այլ նրա *մի՛* արգելականը. ինչպես՝ Մի՛ կարի զանձն քո *աշխատ առնել* այդչափ /Բուզ., 124/: Որ դա իրոք այդպես

է, կասկածի տեղիք չի տալիս, մանավանդ, երբ արգելական մասնիկը կրկնվում է միջնամասում. ինչպես՝ *Սի՛ղու, արքա՛յ, և մի՛զայդ այլ առ մեզ սսեր* /Եղ.,92/: Հատկանշական է, որ այսպիսի դեպքերում ստորոգյալի տրամաբանորեն աննշանակ բայական մասը հեշտությամբ կարող է զբաղեցնել նույնիսկ նախադասության ամենաթույլ արտասանվող հատվածը՝ վերջը, որն անշուշտ հրամայական բային ոչ բնորոշ դիրք է: Ամենայն հավանականությամբ նաև սա է պատճառը, որ նմանատիպ հրամայական կառույցները սովորաբար ոչ թե հրաման, պահանջ կամ կոչ են արտահայտում, այլ հորդոր, խնդրանք, հանդիմանություն, այս-ինքն՝ աչքի են ընկնում իրենց համեմատաբար մեղմ տոնայնությամբ:

Խ. Բաղիկյանը գրում է, թե «կոչականի տեղը նախադասության մեջ մեծ չափով ազդում է նրա կշռի և էնոցիոնալ ներգործության վրա»:¹⁵³ Սա պիտի հասկանալ այնպես, թե հրամայական նախադասություններում կոչականի դիրքն ու հնչերանգն իրար փոխապայմանավորող իրողություններ են: Որ կոչականի տրամաբանորեն առավելագույնս ընդգծված լինելը նախադասության կազմում նրա ունեցած սկզբնային դիրքի շնորհիվ է, իրոք, կասկածի տեղիք չի տալիս (*Կի՛ն, դու հաւատա՛ ինձ* /Յովհ.,Գ,21/ և այլն): Եվ ընդհակառակը, այն շարադասական կաղապարներում, որոնցում հրամայական կառույցի կոչականը տեղափոխված է նախադասության վերջ, այդպիսի կոչականը համեմատաբար քիչ նկատելի է և թույլ ընդգծված, որովհետև այդպիսին է սովորաբար նախադասության վերջը: Եվ, իրոք, անառարկելի է, որ հրամայական նախադասությունը եզրափակող դիրքում կոչականը զգալի չափով կորցնում է իր ընդգծվածությունը, արտաբերվում է թույլ հնչերանգով՝ վերածվելով մի տեսակ թարմատարի: Այսպիսի նախադասությունները, որոնցում ենթակաները մեծամասամբ զեղչված են լինում, դասական գրաբարում ունեն հիմնականում (S)→P→O/A→«Կոչ.» շարադասական կաղապարը և սովորաբար ոչ թե կոչտ հրաման, այլ նախորդների նման՝ պատվիրան, խնդրանք, երբեմն նաև աղաչանք, զգուշացում, հրավեր կամ հորդոր են արտահայտում, ինչպես օրինակ՝ Փրկեա՛ զիս ի թշնամեաց իմոց, *Աստուա՛ծ* /Սաղմ.,ԾԸ,1/ կամ Նայեա՛ց ի սրբութիւնքո, *Տէ՛ր* /Յուդիթ,2,15/:

¹⁵³ Տե՛ս Խ. Բաղիկյան, 1976, 179:

Ի դեպ, ասվածն ավելի ցայտուն է դիտվում այն դեպքերում, երբ տրամաբանական շեշտն իր վրա կրող ստորոգյալից առաջ՝ նախադասության սկզբում է դրված ստորոգյալի միջուկի բաղադրիչը՝ ընդգծման նպատակով: Այսպիսի կառույցներին, որոնք ունեն $O/A \rightarrow P \rightarrow (S) \rightarrow$ «Կոչ.» շարադասական մասնակաղապարը, բնորոշ է ձևական ենթակայի համեմատաբար առատ գործածությունը: Օրինակ՝ Արդ՝ զմի բան զմեր վաղվադակի կատարեա՛ դու, արքայ՝ /Եղ.,18/: Ավելացնենք նաև, որ գրաբարում բավականին նկատելի է ենթակայի բացակայության դեպքում վերջադասա թույլ հնչվող կոչականի վրա երկրորդ դեմքի դիմորոշ հոդի սովորականությունը. ինչպես՝ Ե՛լ ի վերայ լերինդ բարձու, ատետարանիչդ Սիննի, բարձրացո՛ զբարբառ քո, ատետարանիչդ Երուսաղեմի /Ազաթ.,427/: Գիտեա՛, ասէ, ո՛վ մեծդ դիցազանց /ՄԽՊՀ,37/:

Շատ հաճախ վերջադասա թույլ ընդգծված կոչականը գրաբարում բազմանդամ է: Ընդ որում, ինչքան ծավալուն է կոչականը նախադասության վերջում, այնքան նրա արտաբերումն ավելի թույլ է: Օրինակ՝ Հայեաց յօզնել ինձ, Տէ՛ր փրկութեան իմոյ /Սաղմ.,ԼԷ,23/: Ունկնդիր լերու՛ք, ամենեքեան ծնունդք երկրի և որդիք մարդկան, ի միասին մեծամեծք և տնանկք /Ազաթ.,688/: Օրհնեցէ՛ք զնա երկինք և երկիր և հրեշտակք և զօրութիւնք և հուր և հողնք և մրրիկք /Եզն.,158/: Երթա՛յք յինէն, անիծեալք ի հուրն յաիտենական /Մատթ.,ԻԵ,41/:

Ակնհայտորեն թուլանում է նաև միջադաս կոչականի հնչերանգային ծանրաբեռնվածությունը, եթե առաջադաս ստորոգյալից ընդմիջված է նրա լրացումով, ինչպես՝ Տու՛ր ինձ, Տէ՛ր, շնորհս համբերութեան դառն տանջանացս /Բուզ.,56/: Օրէնսզէ՛տ արա զիս, Տէ՛ր, ի ճանապարհս իրաւանց /Սաղմ.,ՀԷ,33/:

Այնուամենայնիվ, ինչպես ասվեց վերևում, դասական գրաբարում կոչականով հրամայական նախադասությունների գերակշիռ մասը ենթակայազուրկ է՝ արտահայտված կոչականով և ստորոգյալի միջուկով, որի մեջ սովորաբար ստորոգյալի հետ հանդես է գալիս նաև որևէ խնդիր կամ պարագա տեսակի լրացում կամ երկուսը միաժամանակ: Այսպիսի հրամայական նախադասություններն ունեն նշված շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության մի քանի կաղապարային տարբերակներ, որոնց մեջ մեր հաշվումներով և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն գործերում ամենասովորականն ու գործածականը «Կոչ.»→

$P \rightarrow O/A$ մասնակաղապարն է: Օրինակներ՝ Որդի՛ մարդոյ, դարձո՛ գերեսս քո ի վերայ լերինդ Սէիրայ /Եգեկ.,ԼԵ,1/: Այլ, Տէ՛ր, տու՛ր ինձ զօրութիւն համբերութեան նեղութեան ցաւոց վտանգիս իմոյ /Ագաթ.,86/: Արքայ՛ քաջ, ունկն դիր սակաւ բանից մերոց /Եդ.,90/: Եկեղեցոյ՛ սիրիչք, առաքելոց որդի՛ք, Քրիստոսի՛ արեան զինք, մի՛ ծառայեցուցանէք հոգիս ձեր երկիւղի մարդկան /ԲՓՊՀ,180/:

Այս շարադասական մասնակաղապարով դրսևորվող հրամայական նախադասություններն ունեն իրենց սկզբնային մասի ոչ միայն խիստ բարձր, այլև տևական հնչերանգ, որովհետև տրամաբանական զորեղ շեշտ են կրում և՛ նախադաս կոչականը, և՛ նրան անմիջապես հաջորդող հրամայական բայը. ինչպես՝ *Կեղծատո՛ր, հա՛ն* նախ զգերանդ յականէ քումմէ /Մատթ.,Է,5/: *Հայր, ապրեցո՛ր* զիս ի ժամէ աստի յայսմանէ /Յովհ.,ԺԲ,27/: *Դստե՛րք Երուսաղեմի, մի՛ լայք* ի վերայ իմ /Բուկ.,ԻԳ,28/:

Գործածության հաճախականությամբ այս մասնակաղապարային տարբերակին շատ քիչ է զիջում շարադասական բաղադրիչների $P \rightarrow$ «Կոչ.» $\rightarrow O/A$ հաջորդականությունն ունեցող տարբերակը, որում նախորդի նման՝ կրկին տրամաբանորեն ընդգծուն է նախադասության սկիզբը, ինչպես՝ Արդ՛ նայեա՛ց, Տէ՛ր, յերկնից ի սրբութենէ քումմէ /Ագաթ.,148/: Լուարու՛ք, մանկու՛նք, զխրատ հօր /Առակք,Գ,1/: Օրհնեա՛, տէ՛ր եպիսկոպոս, զմեզ և զայգիս /Բուզ.,16/: Լո՛յս տուր, Տէ՛ր, աչաց իմոց/Սաղմ.,ԺԲ,5/:

Ի տարբերություն վերոհիշյալ տարբերակների, նույն շարադասական մասնակաղապարի «Կոչ.» $\rightarrow O/A \rightarrow P \rightarrow (O/A)$ տարբերակում հրամայական բայով ստորոգյալը համենատաբար թույլ շեշտվածություն ունի, եթե սկզբնային կոչականից ընդմիջված է իր որևէ լրացումով, որն այդ դիրքում է հայտնվել ընդգծման նպատակով. ինչպես՝ Որդեա՛ն, *իմոյ բանից* մատո՛ր զունկն քո /Առակք,Ե,1/: Այն դեպքում, երբ չկան այլ բայական լրացումներ (վերջադաս), և կառույցի շարադասական մասնակաղապարն ունի բաղադրիչների «Կոչ.» $\rightarrow O/A \rightarrow P$ հաջորդականությունը, հրամայական նախադասությունը եզրափակող ստորոգյալը, անշուշտ, տրամաբանորեն էլ ավելի թույլ է շեշտված, ինչպես՝ Արդ, թագաւո՛րք, զայս *ի միտ ստէք* /Սաղմ.,Բ,10/: Այդպես է նաև $O/A \rightarrow$ «Կոչ.» $\rightarrow P$) մասնակաղապարով արտահայտված հրամայական նախադասություններում, որտեղ կոչականն ընկած է ստորոգյալի միջուկի բաղադրիչների արանքում՝ տրոհելով այն թույլ արտասանվող երկու մասերի: Այս է պատճա-

ռը, որ նման նախադասությունները սովորաբար ոչ թե կարգադրություն կամ կոչ են արտահայտում, այլ աղերսանք, խնդրանք կամ հորդոր, ինչպես՝ Չճանապարհս քո, Տէ՛ք, ցո՛յց ինձ /ն.տ.,ԻԳ,4/:

1.2. Այժմ քննության առնենք այն հրամայական նախադասությունները, որոնք իրենց մեջ կոչական չունեն: Վերևում նշեցինք, որ կոչականի առկայությունը սրանցում նպաստավոր հանգամանք է առանց այն էլ քիչ գործածական ենթակայի էլ ավելի պասիվ դրսևորման տեսակետից: Մոտավոր հաշվումներով քսանից մեկ դեպքում է, որ հրամայական նախադասության մեջ միաժամանակ առկա են և՛ կոչականը, և՛ ենթական: Այն, որ կոչականի առկայությամբ ենթակայի անհրաժեշտությունը լիովին ավելորդ է դառնում, փաստվում է նաև նրանով, որ կոչականի բացակայության դեպքում ենթական հրամայական նախադասություններում համեմատաբար հաճախադեպ է հանդես գալիս՝ դրսևորվելով միջին հաշվով ութ դեպքերից մեկում:

Այն հրամայական նախադասությունները, որոնցում կան կոչական ձայնարկություններ, դասական գրաբարում հանդես են գալիս մի քանի շարադասական կաղապարներով: Դրանք բոլորն էլ պարտադրաբար սկսվում են հենց կոչական ձայնարկությամբ: Սովորաբար վերջինիս հաջորդում է ենթական (եթե կա), ապա՝ ստորոգյալն իր լրացումներով (եթե առկա են): Ենթակա ունեցող կառույցներում շարադասական բաղադրիչները գերազանցապես դասավորված են հետևյալ հաջորդականությամբ. ամենաշատ հանդիպողը «Չայնարկ.»→S→P→O/A մասնակաղապարն է՝ Աղէ՛, դու ասա՛ ինձ զայս ամենայն մեղմով /Ագաթ.,62/: Համեմատաբար ավելի սակավադեպ են «Չայնարկ.»→S→O/A→P և «Չայնարկ.»→S→O/A→P→O/A կաղապարներով արտահայտվող հրամայական նախադասությունները՝ Աղէ՛, դու հրովարտակ ի դուռն տուր վասն այրուձիռյն /Եղ.,120/:

Կոչական ձայնարկությամբ հրամայական նախադասությունների մեծ մասում, ինչպես ասվեց, ենթակաները չկան: Այս պարագայում վերոհիշյալ կառույցները դրսևորվում են սովորաբար «Չայնարկ.»→P→O/A և սրանից ավելի ծավալուն «Չայնարկ.» →O/A→P→O/A կամ, միայն ձայնարկությամբ և ստորոգյալով արտահայտված «Չայնարկ.»→P շարադասական մասնակաղապարներով. ինչպես՝ Աղէ՛, լու՛ր մեծի մարգարէին՝ յառաջընթաց կարապետին Յովհաննու /Ագաթ.,338/: Աղէ՛ տու՛ր ինձ

գիտել ... /Բուզ.,141/: Այ մի՛ լինիք տիրասպանուք /ն.տ.,214/: Տի՛ օն անդր թողէ՛ք գլխնարութեան զբարբաջմունսդ /Եղ.,66/: Հապա՛, ժի՛ր լերուք /Ա Մակ.,Ե,32/: Օ՛ն, եկա՛յք /Յովհ., ԺԱ,16/ և այլն: Հարկ է նշել, որ ձայնարկությունների շնորհիվ զգալի չափով մեղմանում է նախադասությունների հրամայական հնչերանգը՝ ձեռք բերելով ավելի շատ աղաչական, խրախուսական կամ խնդրական երանգներ:

Հրամայական նախադասությունների մի տարատեսակ են այն կառույցները, որոնց մեջ հրամայական բայ-ստորոգյալին հարադրվում է նույնպիսի քերականական ձևավորում ունեցող մեկ այլ բայ, որը, սակայն, հանդես է գալիս ոչ իր բայական իմաստով, այլ ձայնարկության կամ վերաբերականի նշանակությամբ: Այսպես, եթե *Թող մեզ զամենայն յանցումն չարեացն* /Ազաթ.,225/ կամ *Թող զպատարագն քո առաջի սեղանոյն* /Մատթ.,Ե,24/ կառույցներում գործ ունենք ստորոգյալի դերով հանդես եկող *թողուլ* բայի եզակի հրամայականի ձևերի հետ, ապա *Թող եկեսցէ դնա ուրախութիւն* /Ազաթ.,48/ նախադասության մեջ այդ բայի հրամայականն այլևս ստորոգյալ չէ, այլ վերաբերական բառի իմաստ ունի, որ նկատելիորեն մեղմում է հրամայական հնչերանգը: Այսպես են ընկալվում նաև հրամայականի *արի՛, եկ, տե՛ս* և այլ ձևերը հետևյալ բնագրային օրինակներում՝ Եկ հավանեա՛ց բանից աչագեղոյ դստերս Ալանաց՝ տալ զպատանիդ /ՄԽՊՀ,175/: Արի ա՛նց ի տեղին, ի Բեթել /Ծննդ., ԼԵ,1/: Խաղա՛ գնա՛ դու յերկիրն Քուշանաց /Եղ.,18/: Արի՛ ա՛ն զմանուկդ և զմայր իւր /Մատթ.,Բ,13/: Արդ տես խնդրեա՛ այր մի իմաստուն /Ծննդ.,ԽԱ, 33/: Թող ծառայեսցուք թագաւորին Յունաց /Բուզ.,197/ և այլն: Նմանատիպ հրամայական նախադասությունները, գրեթե առանց բացառության, արտահայտվում են «Վերաբ.»→P→O/A կամ «Վերաբ.»→O/A→P շարադասական մասնակադապարներով: Եթե կառույցն իր մեջ ունի նաև կոչական կամ ենթակա, ապա առաջինը գերազանցապես գրավում է նախադասության սկիզբը (*Այծի՛ց Հայոց արքայ, եկ նի՛ստ ի խրճան խտտոյ ի վերայ* /Բուզ.,106), իսկ երկրորդը՝ ստորոգյալին անմիջապես հարորդող դիրքը. Արի և գնա՛ *դու* ի կողմն հարաւոյ /Գործք,Բ,26/: Թող եկեսցէ *մի ոք* ընդ իս յերիցանց իմոց /Բուզ.,83/:

1.3.Վերևում ասվեց, թե կոչականի բացակայությունը հրամայական նախադասություններում զգալիորեն մեծացնում է ենթակայի գործածության հաճախականությունը: Այդ է վկայում նաև բնագրային հարուստ

նյութի վիճակագրական հանգամանալի քննությանը: Մ դարի գրաբարում ենթակա ունի հրամայական նախադասությունների գրեթե 15%-ը: Ընդ որում, ամենագործածականը սրանցում բաղադրիչների $P \rightarrow S \rightarrow O/A$ հաջորդականությունն ունեցող շարադասական կաղապարն է: Այն գրեթե հավասարաչափ դրսևորում ունի և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն գործերի լեզվում, և կարելի է համարել ամենասովորական շարադասական վիճակը նման նախադասությունների համար. հրամայական ուժգին շեշտով սկզբնային ստորոգյալ, վերջինիս հաջորդող տրամաբանորեն բացարձակապես աննշանակ դերանուն ենթակա և նախադասությունը եզրափակող բայական անդամի լրացում կամ լրացումներ:

Օրինակներ՝ Սրբեա՛ դու ինձ գամենայն անդրանիկ նախծին /Ելից., ԺԳ, 2/: Պատրաստեա՛ դու ինձ աստ եօթն զուարակ և եօթն խոյ /Թուոց, ԻԳ, 1/: Ապաշաւեա՛ դու ի չարեացդ քոց յայդցանէ /Գործք, Ը, 22/: Խաղա գնա՛ դու յերկիրն Զուշանաց /Եղ., 18/ :

Եզակի դեպքերում է, որ շեշտակիր ստորոգյալին անմիջապես հետադաս դիրքում ձևական ենթական տրամաբանորեն չեզոք չէ: Դա արվում է ենթակային *և*, *նաև* շաղկապների կամ այլ բառային միջոցների հարադրմամբ, որոնք ի զորու են նկատելիորեն ընդգծել ենթական. ինչպես՝ Երթա՛յք *և* դուք յայգի իմ /Մատթ., Ի, 4/:

Առավել սակավադեպ են $P \rightarrow O/A \rightarrow S$ շարադասական կաղապար ունեցող հրամայական նախադասությունները: Սրանցում, ի տարբերություն նախորդի, ստորոգյալի միջուկն ամբողջական է ենթակայի՝ վերջնային դիրքում հայտնվելու շնորհիվ, ինչը տեղի է ունենում հիմնականում ենթակայի ծավալունության, երբեմն նաև՝ այդ դիրքում նրա ընդգծվելու պատճառներով, թեև նախադասության վերջն այս առումով սովորաբար հարմար դիրք չէ ենթակայի համար: Համենայն դեպս նշենք, որ այս շարադասական կաղապարը բնագրերում գերազանցապես վկայված է բազմանդամ ենթակայով. ինչպես՝ Ե՛լ առ Տէրն դու և Միայրն և Նաղար և Աբիուդ և եօթանասուն այր ի ծերոցն Իսրայիլի /Ելից., ԻԳ, 1/:

Ենթական, ստորոգյալը և վերջինիս լրացումները կարող են հանդես գալ ևս մի քանի շարադասական կաղապարներով: Դրանցից մեկը $S \rightarrow O$ կամ $A \rightarrow P \rightarrow (O$ կամ $A)$ կաղապարով հրամայական կառույցն է, որում եթե ձևական ենթական նույնիսկ իր առաջադասությամբ չի կարող նկատելի դառնալ, ապա դրան հակառակ՝ ստորոգյալին նախորդող դիրքում

բայական լրացումն անշուշտ տրամաբանորեն ընդգծված է. այսպես՝ *Դուք վաղվադարձի այրուծի գումարեցէք առաջոյ քան զիս* /Եղ.,20/ կամ՝ *Եւ դու անդէն արա՛ք եզ բնակութիւն* /ն.տ.,18/: Հավանաբար դա է պատճառը, որ այսպիսի նախադասութիւններուն շատ հաճախ առաջադաս բայական լրացումը գեղջված է լինում՝ ստորոգյալի հրամայական հնչերանգը չթուլացնելու նպատակով ($S \rightarrow P \rightarrow O/A$ շարահասակ կաղապար): Այդպես է, օրինակ՝ *Եւ դուք մի՛ խնդրէք զինչ ուտիցէք* /Բուկ.,ԺԲ,29/: *Դու տես՛ս զճշմարիտ կերպարանս բերել ի սուրբ կուսէն* /Ագաթ.,402/ և այլ նախադասութիւններում: Մինչդեռ նույնը չի կարելի ասել ստորոգյալին հետադաս բայական լրացման մասին, որի զեղչման դեպքում հրամայական բայը հայտնվում է իր համար անսովոր թույլ դիրքում ($S \rightarrow O/A \rightarrow P$ շարահասակ կաղապար): Այս դեպքում նախադասութեան արտահայտվածն իրականում ավելի շատ հորդոր կամ խնդրանք է, քան հրաման. ինչպես՝ *Այլ դու յետ ամենայնի այլ զմեզ մի՛ հարցաներ* /Եղ.,82/:

1.4. Մեզ մնում է դիտարկել նաև այն հրամայական կառույցները, որոնցում միայն ստորոգյալն է՝ իր լրացումների հետ: Սրանք ոչ միայն մեծաքանակ են դասական գրաբարում, այլև կազմում են ընդհանուր առմամբ բոլոր հրամայական նախադասութիւնների գերակշիռ մասը (ավելի քան 70%-ը): Իսկ սրանց մեջ, համոզված կարելի է ասել՝ բացարձակ գերակշռություն ունեն $P \rightarrow O/A$ շարահասակ մասնակաղապարով արտահայտվող նախադասութիւնները, որոնցում հրամայական բային հաջորդում են նրա մեկ կամ ավելի լրացումներ:

Օրինակներ՝ *Ձգո՛յ՛ լերուք յողորմութեան ձերում* /Մատթ.,Ձ,1/: *Մի՛տ դիր ընթերցուածոց մխիթարութեան վարդապետութեան* /Կոր.,124/: *Բարձ և փարատես՛ զմեզ չարութեան կռապաշտութեան հեթանոսութեան քաղցրութեամբ սիրով քով առ արարածս* /Ագաթ.,94/: *Պատմեցէ՛ք ի հեթանոսս զգործս նորա* /Սաղմ.,ՃԳ,1/: *Հե՛ղ զբարկութիւն քո ի վերայ հեթանոսաց* /Երեմ.,Ժ,25/:

Ի դեպ, հատկապես այս շարահասակ մասնակաղապարն ունեցող հրամայական նախադասութիւնների առիթով նշենք, որ գրաբար բնագրերում նկատելի է մի հետաքրքիր ոճական հնարանքի օգտագործում, որը բավականին ցայտուն դիտվում է մասնավորապես գեղարվեստական գունավորում ունեցող կտորներում, հատկապես «Աստվածաշնչում»: Խոսքը վերաբերում է այն իրողությանը, երբ բարդ համա-

դասական նախադասության կազմիչ պարզ նախադասություններից առաջինում առկա է շարադասական բաղադրիչների $P \rightarrow O/A$ դասավորության կարգը, որը երկրորդում ուղղակի շրջվում է՝ $O/A \rightarrow P$: Ոճարտահայտչական այս միջոցի (շրջույթ) դերն այն է, որ շեշտված ստորոգյալների միանգամայն հակադիր դասավորության շնորհիվ մի տեսակ հավասարակշռում է արտասանական հնչերանգը բարդ կառույցի երկու եզրերի վրա՝ ձերբազատելով խոսքը միակերպությունից, շարադասական կաղապարի կրկնությունից, շարադրանքի միապաղաղ ոճից:

Օրինակներ՝ Տո՛ւր նոցա ըստ գործոց նոցա, *ըստ անօրէնութեան գնացից նոցա հատո՛ւ նոցա* /Սաղմ., ԻԷ, 4/: Առէ՛ք ի պտղոյ երկրիս յամանս ձեր ..., *եւ արծաթ կրկին առէ՛ք ի ձեռս ձեր* /Ծննդ., ԽԳ, 12/: Նահանջեա՛ գտրտմօղ բարսդ չորակերութեամբ, *եւ զխստութիւն սրտիդ կակղեա՛ տքնութեամբ* /Եզն., 252/: Մի՛ փոխեր զսահմանս յախտենականս *և ի ստացուածս որբոց մի՛ մտանիցես* /ն.տ., 10/:

Հակառակ իրողությունը, երբ համադաս եզրերից առաջինում $O/A \rightarrow P$, իսկ երկրորդում $P \rightarrow O/A$ հաջորդականությունն է, համեմատաբար սակավ դրսևորում ունի. ինչպես՝ Ձճչմարտութիւն ստացի՛ր, *և մի՛ թողոր զինաստութիւն և զխրատ* /Առակք, ԻԳ, 23/: Չամենայն ազգս հաւաքեա՛ և անցո՛ ըստ Պահ դուռն ի ներքս /Եղ., 18/: Ի գիներբուս գինոյ մի՛ յանդիմաներ զմերձաւորն *և մի՛ անգոսներ զնա յորախտութեան նորա* /Միր., ԼԵ, 9/:

Թեև առանց ենթակայով հրամայական նախադասությունների մեծ մասը, ինչպես ասվեց, ունեն $P \rightarrow O/A$ դասավորության կարգը, այնուամենայնիվ երբեմն այդ կարգը շրջվում է, ինչի պատճառով ստորոգյալը կարող է հայտնվել ինչպես միջակա, այնպես էլ նախադասությունը եզրափակող դիրքերում: Ընդսմին, երկու դեպքում էլ ստորոգյալին անմիջապես նախորդող խնդիրը կամ պարագան զգալի տրամաբանական ընդգծվածություն են ստանում: Օրինակներ՝ Յամենայն սրտէ քումմէ փառավորեա՛ զհայր քո /Միր., Է, 28/: Չշախդս քո ուսո՛ ինձ /Սաղմ., ԻԳ, 5/: Ի ձեզէն հանէ՛ք ի խաչ /Յովհ., ԹԺ, 6/: Միայն յօժարութիւն կամաց սրտին՝ սիրով մատուցանել զլսելիս /Ազաթ., 11/: Բայց զայս բան կատարեցէ՛ք վաղվակի /Եղ., 18/:

Ի դեպ, նկատելի է, որ հրամայական բայով ստորոգյալի միջակա դիրքը բնորոշ է հատկապես մեծածավալ կամ բազմաբառ նախադասություններին: Ամենայն հավանականությամբ այդպիսի դիրքում ստորոգ-

յալն ունի նաև ծավալուն կառույցի երկու խոշոր հատվածների արտասանական հնչերանգը հավասարակշռող միջոցի դեր. այսպես՝ Եւ գմեգ, հեռի մարմնով, մերձ համարեալ հոգով՝ *յիշեցէք* ի ձեր ի նորաթեւք յաղօթդ, ի ձերում պարգևեալ փրկութեանդ /Ագաթ.,825/:

1.5. Սակավ բացառություններով՝ գերազանցապես P→O/A շարադասական մասնակադապարն ունեն դիմավոր և անդեմ միակազմ հրամայական նախադասությունները: Արգելական հրամայականով արտահայտված ստորոգյալը դիմավոր միակազմ կառույցներում համարյա միշտ սկզբում է և ունի բարձր հրամայական հնչերանգ, ինչի շնորհիվ այսպիսի կառույցներն արտահայտում են հատու հրաման, կարգադրություն, խրախույս կամ կոչ: Օրինակներ՝ Մի՛ տար գեկեդեցի քո յայսն կատականաց անօրէն իշխանիս այսորիկ /Եղ.,98/: Մի՛ ցանկանար կնոջ ընկերի քո /Ելից.,Ի,18/: Մի՛ խնայեր խրատել զողայ /Առակք.,ԻԳ,13/: Մի՛ խոտորիր բարկութեամբ ի ծառայէ քումմէ /Սաղմ.,ԻԶ,9/: Մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յինէն /ն.տ./:

Նույնպիսի ոճաարտահայտչական նշանակություն ունեն նաև P→O/A շարադասությունն ունեցող անդեմ միակազմ հրամայական նախադասությունները, թեև քիչ գործածական են նախորդների համեմատությամբ: Օրինակներ՝ Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ /Կոր.,50/: Միրել զԱստուածութիւն յամենայնէ սրտէ և յամենայնէ անձնէ և զօրութեամբ /Ագաթ.,320/: Խնդալ ընդ խնդացողս /Հռովմ.,ԺԲ,15/:

Երբեմն *մի՛* արգելականին անմիջապես հաջորդում է որևէ բայական լրացում: Ընդ որում, ինչքան խոնարհված բայը կամ անորոշ դերբայը հեռանում է արգելական մասնիկից դեպի նախադասության վերջ, այնքան թուլանում է հրամանի ուժը. ինչպես՝ *Մի՛ չար փոխանակ չարի հատուցանել* /Ա Պետր.,Գ,9/: *Մի՛ կարի զանձն քո աշխատ առնէր* այդչափ /Բուգ.,142/ և այլն:

Անդեմ և հատկապես դիմավոր միակազմ հրամայական նախադասությունների չնչին մասն է արտահայտվում O/A→P շարադասական մասնակադապարով կամ դրա՝ նաև հետադաս լրացում ունեցող ավելի ծավալուն տարբերակով որտեղ, անշուշտ, իր բայական լրացյալին առաջադաս խնդիրը կամ պարագան որոշակի շեշտվածություն ունի. ինչպես՝ *Յականջս անզգամի* ամենևին մի՛ խօսիր /Առակք,ԻԳ,4/: *Չհանդերձս ձեր* մի՛ պատառէք /Ղևտ.,Ժ,6/: *Մարմնով հանդերձ*, ասէ, կրել զբարիս և

զչարիս և ոչ միայն հոգով /Եզն.,292/: Հապա *վաղվաղակի գինի ...*, և *գինչ պիտի յուրախութեան հանդերձ*՝ Հրէիցն մատուցանել զեօթն օր /Գ Մակ., Ի,21/:

2. Հարցական նախադասություններ

Գրաբարի հարցական նախադասություններում ևս, հրամայականների նման, շարադասական բաղադրիչների հաջորդականությունը մեծ չափով ենթակա է հնչերանգային գործոնի ազդեցությանը, ավելին, հաճախ գերազանցապես պայմանավորված է դրանով: Միևնույն ժամանակ քննարկվող հարցի տեսակետից հարցական նախադասությունները նաև նկատելիորեն տարբերվում են հրամայականներից: Վերջիններիս մեջ խոնարհված բայով ստորոգյալն ունի եղանակային (հրամայական) գրեթե միաձև և դիմային (երկրորդ) բացարձակապես միօրինակ արտահայտություն, մինչդեռ հարցական երանգի նախադասություններում ստորոգյալը կարող է արտահայտվել բայի բոլոր եղանակային և դիմային ձևերով: Պայմանավորված վերոհիշյալ հանգամանքով՝ հրամայական երկկազմ նախադասությունները սովորաբար կառուցվածքայնորեն թերի են: Հրամայական եղանակի բայաձևով արտահայտված գործողության առանձնահատկությունն այն է, որ դրա կատարողը հիմնականում խոսակիցն է, նրան է ուղղված լինում հրամանը: Իսկ խոսակիցն՝ իբրև նախադասության ենթակա, կարող է դրսևորվել միայն անձնական դերանվան երկրորդ դեմքով: Եվ քանի որ հրամայական նախադասություններում բայական ստորոգյալն իր դեմքով ու թվով պարզորոշ ընկալելի է դարձնում ենթական, վերջինս դառնում է միանգամայն ձևական, ուրեմն նաև՝ ավելորդ: Այս է պատճառը, որ գրաբարի հրամայական երկկազմ նախադասությունների գերակշիռ մասը (գրեթե 85%-ը) արտահայտության պլանում ենթակայազուրկ է: Դրան մեծապես նպաստում է նաև այդպիսի կառույցներում ենթական անվանող կոչականի գրեթե սովորական գործածությունը: Թեև հանդիպում են դերանուն ենթակայի և կոչականի միաժամանակյա գործածության դեպքեր (Դու, Տե՛ր, պահեա՛ զանձինս մեր յանարժան խայտառականցս: Եւ դո՛ւ, որդի՛ մարդոյ, մարգարեա՛ց ի վերայ լերանցն Իսրայիլի), այնուամենայնիվ ակնհայտ է, որ կոչականի առկայությունը սովորաբար բացառում է առանց այն էլ ձևական ենթակայի անհրաժեշտությունը հրամայական նախադասություններում. Արքա՛յ քաջ, ունկն դիր սակաւ բանից մերոց: Կեղծաւո՛ր, հա՛ն նախ զգերանդ յականէ քումմէ:

Մինչդեռ վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ երկկազմ հարցական նախադասություններում պատկերն այլ է. այստեղ ենթակայի

զեղչման դեպքերը կազմում են ընդամենը 52%, սրանցում շուրջ երեք անգամ պակաս է նաև ենթական անվանող կոչականի գործածությունը: Մյուս կողմից էլ՝ շատ հաճախ սրանցում ենթական կամ նրա միջուկի որևէ բաղադրիչն է հարցական հնչերանգի, ուրեմն նաև նախադասության տրամաբանական շեշտի կրողը. ինչպես՝ *Ո՞վ* ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս, *Ո՞րք* խնդրեաց զայդ ի ձեռաց ձերոց, *Ա՞յս* հատուցումն եղև ինձ, *Ո՞րք* բանից պարտ էր հաստատուն լինել և այլն: Մինչդեռ հրամայական կառույցներում հրամանն արտահայտողը և տրամաբանորեն շեշտվածը գերազանցապես ստորոգյալն է կամ լավագույն դեպքում նաև կոչականը, իսկ ենթական եզակի դեպքերում է շեշտի տակ: Ավելին, սրանցում ենթակայի՝ միայն անձնական դերանվանք արտահայտվելը զրկում է նրան որոշիչ կամ հատկացուցիչ լրացում ունենալու հնարավորությունից, իսկ վերջիններիս կամ անբողջապես ենթակայի միջուկի բացակայությունը հրամայական նախադասությունների մեծ մասում, անշուշտ, սահմանափակում է շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակային բազմազանությունը:

Մյուս կողմից էլ, քանի որ հրամայական նախադասությունների մեջ հնչերանգային բարձրակետում ստորոգյալն է, որովհետև նրանով է արտահայտվում հրամանը (*Ապաշտեա՛ր* դու ի չարեացդ քոց յայդցանէ, *Պատմեցէ՛ք* ի հեթանոսս զգործս նորա), ապա նա՝ իբրև տրամաբանական շեշտի կրող, սովորաբար ձգտում է դեպի նախադասության սկիզբ, որտեղ հրամանի ուժն ամենաբարձրն է, մանավանդ կոչականի բացակայության դեպքում: Սրան հակառակ՝ հարցական նախադասություններում հարցական հնչերանգը կարող է իր վրա կրել նախադասության անդամ կամ ոչ անդամ յուրաքանչյուր շարադասական բաղադրիչ. այսպես՝ Ինքն իսկ իւրովի չկարէ՞ր գերկինս և գերկիր...առնել /Եզն.,116/: *Օրէ՞նքն* մեր պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առաջի քո /Եդ.,92/: *Ա՞յս* հատուցումն եղև ինձ /Բուզ.,224/: Կատարեալն *յումնէ՞* կարօտանայր խնդրել զորդի /Եզն.,117/: ...արդ զտարերս *աստուած*ս խոստովանիք /Եդ.,110/: Եւ արդ *ո՞չ արդեօք* առաւել աստանօր զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտութեանս /ՄԽՊՀ,85/: *Մի՞թէ* հրէից միայն Աստուած իցէ եւ հեթանոսաց ոչ /ն. տ.,169/ և այլն:

Ընդ որում, հարցում արտահայտող միավորն առաջադասվելու ընդգծված միտում ունի, իսկ քանի որ այդ դերով կարող է հանդես գալ,

ինչպես ասվեց, նախադասություն կազմող բառերից յուրաքանչյուրը, բնականաբար հարցական նախադասություններում շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորությունը զգալի չափով կախված է հարցում արտահայտող բառի ինչպես դիրքից, այնպես էլ նախադասության մեջ նրա շարահյուսական գործառությունից: Այսպես, եթե ստորոգյալի լրացումներից մեկն հարցական հնչերանգի կրողն է և այդ պատճառով տեղափոխվել է նախադասության սկիզբը, ապա ստորոգյալն իր միջուկի ամբողջականության պահպանման թելադրանքով սովորաբար հարում է նրան, ինչը կարող է առաջ բերել նախադասության գլխավոր անդամների շարադասության սովորական կարգի ($S \rightarrow P$) շրջում: Հմմտ. «Արծուի վերանայ քով հրամանաւ» և «*Քն՞վ* հրամանաւ վերանայ արծուի» կամ «Որդիքն Իսրայիլի առ Տէր աղաղակեցին» և «*Առ Տէ՞ր* աղաղակեցին որդիքն Իսրայիլի»: Այդպես էլ՝ հարցում արտահայտող առաջադաս ստորոգյալը ենթակայից սովորաբար ընդմիջարկվում է իր միջուկի բաղադրիչներով. ինչպես օրինակ՝ Գուրե *շոշափիցէ՞ զիս* հայր իմ /Ծնունդ., ԻԷ, 12/: *Լինիցի՞ր ինձ* որդի Որմիզդ /Եզն., 92/ և այլն:

Մեկ այլ իրողության մասին ևս. Ինչպես հրամայական, այնպես էլ հարցական նախադասություններում հնչերանգային բարձրակետը սովորաբար մեկն է, այն լինում է հրաման կամ հարցում արտահայտող բաղադրիչի վրա: Եվ միայն այն դեպքերում, երբ հրամայական կառույցի մեջ հրամայական բայից զատ առկա է նաև ենթական անվանող տրամաբանորեն ընդգծուն կոչականը (երկրորդ դեմքի դերանուն ենթակայի հետ կամ առանց նրա), նախադասության մեջ առաջանում են զույգ հնչերանգային բարձրակետեր (Այլ *դու, որդեա՛կ իմ, զօրացի՛ր* շնորհօր: *Փրկեա՛ զիս ի թշնամեաց իմոց, Աստուած: Երթա՛յք* յինէն, *անիծեա՛լք ի հուրն յաիտեննական*): Հարցական նախադասություններում միաժամանակ կարող են հանդես գալ հարցում արտահայտող մեկից ավելի բաղադրիչներ՝ պայմանավորելով երկու և ավելի արտասանական բարձրակետերի միաժամանակյա առկայությունը խնդրո առարկա կառույցներում: Օրինակներ՝ *Որպիսի՞ր* համարձակութեամբ և *ո՞րք* հրամանաւ իշխեցէք գործել զայդպիսի մահապարտութեան գործ /ԲՓՊՀ, 78/: *Ո՞րք* աստուած *ո՞րք* աստուծոյ արարածոց խնամակալ լինէր /Եզն., 214/: Իսկ այդպիսի վաճառաց *ո՞րք* ուրուք *զի՞նչ* գին բաւիցէ /Ազաթ., 14/: *Զի՞ր* ելիք յանապատն տեսանել՝ *զեղե՞զն* շարժուն ի հողմոյ /Բուկ., Է, 24/ և այլն:

Չամամիտ լինելով այն մտքին, որ հարցական նախադասությունների շարադասությունն էականորեն տարբերվում է պատմողական նախադասությունների շարադասությունից, քանի որ կառուցվում է ըստ հարցում արտահայտող բառի,¹⁵⁴ տարբերակում և առանձին - առանձին ենք ներկայացնում հարցական բառով և առանց հարցական բառի նախադասությունները՝ նկատի ունենալով, որ դրանք դրսևորում են շարադասական որոշակի յուրահատկություններ:

2.1. Գրաբարի ամենագործուն հարցական բառերն են՝ *զիա՞րդ, ընդէ՞ր, զի՞, արդեօ՞ք, իցէ՞, իցէ՞ արդեօք, ո՞վ, ո՞վ ոք, ո՞, զի՞նչ, որպէ՞ս, ի՞բր, որքա՞ն, ու՞ր, ուստի՞* և այլն: Ի դեպ, շարադասության տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի հարցական բառերի խոսքիմասային պատկանելությունը: Դերանուն կամ մակբայ հարցական բառերն իրենց խոսքիմասային իմաստների շնորհիվ նախադասության մեջ կարող են հանդես գալ ամենատարբեր շարահյուսական պաշտոններով (ենթակա, ստորոգելի, որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիր, պարագա և այլն): Չետևաբար, փոքրաքանակ բացառություններով հանդերձ, գրեթե միշտ դրվելով հարցական նախադասությունների սկզբում, դրանք՝ իբրև որոշիչներ, սովորաբար դեպի իրենց են ձգում որոշյալներին (*Զի՞նչ ինչ վնաս* գործեալ է իմ /Եղ.,166/: Տէր, *զի՞նչ հրաման* տացես ծառայի քում /Յեսու,Ե,15/), իբրև հատկացուցիչներ՝ իրենց հատկացյալներին (*Ո՞րք դուստր* ես դու /Ծննդ., ԻԳ,47/: *Ո՞րք աստուած ո՞րք աստուծոյ* արարածոց խնամակալ լինէր /Եզն., 214/), իբրև խնդիրներ կամ պարագաներ՝ իրենց բայական լրացյալներին (*Ընդէ՞ր եմոյծ* գնսա ի կռիս ընդ միմեանս /Եզն.,62/: Եւ *ուստի՞ տացէ* քաջն Արտաշէս... /ՄԽՊՀ,175/: *Զի՞նչ հատուցուք* մեք աստուածոցն փոխանակ այս մեծի յաղթութեանս /Եղ.,36/), իբրև ենթականեր՝ իրենց ստորոգյալներին (*Ո՞վ է Աստուած* յերկինս կամ յերկրի /Բ Օրէն.,Գ,24/: *Ո՞ ծնաւ* զիթս անձրևի /Եզն.,172/) և այլն: Իսկ այս հանգամանքը, համոզված կարելի է պնդել, քիչ կարևորություն չի ներկայացնում նման նախադասությունների ամբողջական շարադասական պատկերի ձևավորման առումով:

2.1.1. Կան հարցական բառեր, որոնք նախադասության անդամ չեն, որովհետև վերաբերականներ են կամ շաղկապներ, այսինքն՝ «բուն» հարցական բառեր են: Գրաբարում վկայված են այդպիսի հար-

¹⁵⁴ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1975, 91-92 :

ցական բառով նախադասությունների մի քանի շարահասական կաղապարներ: Նախ նշենք, որ բուն հարցական բառը գերազանցապես դրվում է նախադասության սկզբում: Այն տպավորությունը, թե սովորաբար նրան հաջորդում է ստորոգյալը,¹⁵⁵ կարծում ենք՝ թվացյալ է և ստեղծվել է առավելապես զեղչված ենթակայով երկկազմ և բայական միակազմ կառույցների փաստերի հիման վրա: Մինչդեռ բուն հարցական բառով երկկազմ լրիվ նախադասություններում, որոնք բավականին շատ են գրաբարում, մեր մանրագնին դիտարկումներով՝ ամենահաճախադեպ հանդիպող շարահասական կաղապարի մեջ հարցական բառին անմիջապես հաջորդողը ենթական է, ապա նոր միայն ստորոգյալն իր լրացումներով, եթե այդպիսիք առկա են նախադասության մեջ («Չարց. բառ»→S→P→O/A):

Օրինակներ՝ Ո՞չ *ասպարէն* ինքն տեսցէ զճանապարհս իմ /Յովբ.,ԼԱ, 4/: Ո՞չ *ասպարէն* արհավիրք նորա զարհուրեցուցանեն զձեզ /ն.տ.,ԺԳ,11/: Ո՞չ *ահաւաղիկ* երկիրդ ամենայն առաջի քո է /Ծննդ.,ԺԳ,9/: Ո՞չ *ասպարէն* նա ասաց ցիս /ն.տ.,Ի,5/: Մի՞թէ ես յղացայ զամենայն ժողովուրդս զայս /Թուոց,ԺԱ,12/: Մի՞թէ դարձեալ որդիք իցեն յորովայնի իմում /Հռութ.,Ա,11/: Մի՞թէ օրէնքն մեր դատեն զմարդ /Յովհ.,Է,53/: Ո՞չ *ասպարէն* ոգի առաւել է քան զկերակուր /Մատթ.,Ձ,25/: Մի՞թէ նա ոք իցէ շահապետ գերեզմանաց /Ազաթ.,42/:

Քիչ չեն այն դեպքերը, երբ վերոհիշյալ շարահասական կաղապարում ենթական իրեն հարադրվող *և*, *նաև*, *իսկ* և այլ բառերի օգնությամբ տրամաբանորեն ընդգծված վիճակում է. ինչպես՝ Մի՞թէ *և դուք* կամիք աշակերտիլ նմա /Յովհ.,Թ,27/: Մի՞թէ *և մեք* կոյրք իցենք /ն.տ.,41/: Ո՞չ *ես իսկ* տեսի զքեզ ի պարտիզի անդ ընդ նմա /ն.տ.,ԺԸ,26/: Ո՞չ *ասպարէն և մաքսատրք* զնոյն գործեն /Մատթ.,Ե,46/ և այլն:

Թեև համեմատաբար սակավ, սակայն հանդիպում է նաև այն շարահասական կաղապարը («Չարց. բառ»→S→O/A→P), որում ստորոգյալը ընդմիջարկված է ենթակայից իր լրացումներով և եզրափակում է նախադասությունը, ինչի շնորհիվ նկատելի տրամաբանական ընդգծվածություն են ստանում նախադաս խնդիրները կամ պարագաները (Ձիա՞րդ քերակատար զխորհուրդն հայրենի *իմացաւ* /Եզն.,108/: Ո՞չ *ասպարէն* հինգ ձագք երկուց դանգաց *վաճառին* /Դուկ.,ԺԲ,6/): Սա առավել նկա-

¹⁵⁵ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1975, 92:

տելի է մանավանդ ենթակայի զեղչման դեպքում. *Ընդէ՞ր* ի գործելեաց չարեացն վրէժս *պահանջէ* /Եզն.,30/: *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զօտարոտիս *համարեալ ենք* /Ծննդ.,ԼԱ,15/ և այլն:

Մեր հին գրականության մեջ նախադասության ամենավերջում ընկած ստորոգյալը՝ իբրև խոսքին վայելչություն հաղորդող շարադասական հնար, ոճական ինքնատիպ միջոց, որին պարտավոր էին տիրապետել քերթության արվեստին քաջատեղյակները, հիմնականում գալիս է թարգմանական գործերից, թեև վկայված է նաև ինքնուրույն երկերում (Եզնիկ, Բուզանդ) և հատկապես Խորենացու մոտ: Ընկնելով նախադասության վերջը՝ ստորոգյալը մի տեսակ դուրս է մնում ուշադրությունից, իսկ հաղորդվող մտքի տրամաբանական կենտրոն է դառնում նրան նախորդող լրացումը: Օրինակներ՝ *Ձի՞ արդեօք* և մեղադրութիւն մեր այնպիսեացն *ի ճահ պատահիցէ* /ՄԽՊՀ, 12/: *Մի՞թէ* պատճառ չարեաց զՏէրն *պարտ իցէ իմանալ* /Եզն.,38/: *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զօտարոտիս *համարեալ ենք* նմա /Ծննդ.,ԼԱ,15/: *Ո՞չ ապաքէն* ի վերայ աշտանակի *դնիցի* /Մարկ.,Գ, 21/: *Ո՞չ ապաքէն* երկոքին ի խորխորատ *անկանիցին* /Լուկ.,2,39/:

Երբ բուն հարցական բառին հաջորդողը ստորոգյալն է, այդպիսի հարցական նախադասությունների համար հիմնականն այն շարադասական կաղապարն է, որում ստորոգյալի շուրջն իր միջուկի բաղադրիչներն են՝ նախադաս կամ հետադաս, և հետո միայն ենթական, որն հաճախ եզրափակում է նախադասությունը՝ մնալով տրամաբանորեն աննկատելի («Չարց. բառ»→O/A→P→O/A→S): Օրինակներ՝ *Մի՞թէ* ի Գաղիլէ գալոց իցէ *Քրիստոս* /Յովհ.,Է,41/: *Մի՞թէ* առ տէրն քո և առ քեզ առաքեաց զիս *տէրն իմ* /Գ. Թագ.,ԺԸ,27/: *Մի՞թէ* փրկեցին զնոսա *աստուածք ազգաց* /ն.տ.,ԺԹ,12/: *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զփորձութիւն են *վարք մարդոյ* /Յովբ, Գ,1/: *Մի՞թէ* տկարանայցէ առ յԱստժոյ *բան* /Ծննդ.,ԺԷ,14/: *Մի՞թէ* ընդ Մովսիսի միայն խօսեցաւ *Տէր* /Թիւք,ԺԲ,2/: *Մի՞թէ* յաիտենից մերժեսցէ զիս *Տէր* /Սաղմ.,ՀԶ,8/: *Ո՞չ ապաքէն* ի սրտմտութեան նորա արգելաւ *արեգակն* /Միր.,ԽԶ,5/: *Ո՞չ* ինն լի են *երկինք և երկիր* /Ազաթ.,281/ և այլն:

Եվ համեմատաբար քիչ են հանդիպում այսպիսի նախադասությունների այն շարադասական տարբերակները, որոնցում ենթական անմիջապես հաջորդում է ստորոգյալին՝ ընկնելով նրա միջուկի մեջ («Չարց. բառ»→P→S→O/A կաղապար). ինչպես օրինակ՝ *Մի՞թէ* պահապան իցեմ *ես* եղբօրն իմոյ /Ծննդ.,Գ,9/: *Ո՞չ ապաքէն* իբրև զփորձութիւն են

վարք մարդոյ ի վերայ երկրի /ն.տ.,Է,1/: Մի՞թէ կարիցէ *կոյր* կուրի առաջնորդել /Ղուկ.,Չ,39/: Մի՞թէ վերանայցէ *փայտատ* առանց փայտահարի /Եսայի, Ժ,16/: Մի՞թէ հանիցէ *ոք* գկողոպտած սկայի /ն.տ.,ԽԹ,24/ և այլն:

Իսկ ենթակայի զեղչման դեպքերում բուն հարցական բառով նախադասությունները գրեթե հավասարաչափ դրսևորվում են «Չարց. բառ→ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» («Չարց. բառ»→P→O/A) մասնակաղապարով (Մի՞թէ սպանանել կամիցիս զիս /Գործք,Է,28/) կամ «Չարց. բառ→խնդիր կամ պարագա→ստորոգյալ» («Չարց. բառ»→O/A→P) մասնակաղապարով, որում ստորոգյալին նախորդող խնդիրը կամ պարագան տրամաբանորեն ընդգծված են, մանավանդ նախադասությունը եզրափակող նույնատիպ այլ լրացումների առկայության դեպքում: Օրինակներ՝ Ո՞չ ապաքէն *ի վերայ աշտանակի* դնիցի /Մարկ.,Գ,21/: Ո՞չ ապաքէն *և ընդ մեզ* խօսեցաւ /Թիմք,ԺԲ,2/: Մի՞թէ *զայն եւս* կարիցեն ասել /Եզն.,161/: Մի՞թէ ի *սփիւռս հեթանոսաց* երթայցէ /Յովի, Է,35/: Եւ արդ ո՞չ արդեօք *առաւել աստանօր* զարմասցիս ի վերայ մերոյ ճշմարտութեանս /ՄԽՊՀ,131/:

Եվ վերջապես, բուն հարցական բառով նախադասությունների՝ V դարի գրաբարում վկայված մեկ այլ շարահասական մասնակաղապարի մասին. նկատի ունենք այն թերի նախադասությունները, որոնց մեջ ենթակայից բացի զեղչված է նաև ստորոգյալը, իսկ նրա միջուկի խնդիր կամ պարագա լրացումներն առկա են: Այսպիսի կառույցներն ունեն շարահասական բաղադրիչների բացարձակ կայուն և անխախտ հաջորդականություն՝ «Չարց. բառ→խնդիր կամ պարագա» («Չարց. բառ»→O/A). Ո՞չ ապաքէն (դնիցին) վասն կարճելոյ չարեացն /Եզն.,59/:

Եզակի են նաև այն դեպքերը, երբ բուն հարցական բառը ոչ թե գլխավորում է նախադասությունը, այլ գտնվում է նրա միջնամասում: Կարելի է կարծել, որ պատճառը մեկ այլ շարահասական բաղադրիչը տրամաբանորեն շեշտելու նպատակով նախադասության սկիզբ տանելն է. ինչպես՝ Եւ ինչք նոցա եւ անասունք նոցա եւ չորքոտանիք նոցա ո՞չ *սպաքէն* մեր լինիցի /Ծննդ.,ԼԳ,23/: Իսկ փողն *մի՞թէ* եղջիւր ինչ գոչիցէ /Ազաթ.,406/ և այլն:

2.1.2. Մեր հաշվումներով՝ բուն հարցական բառով նախադասություններին գրաբարում քանակապես գրեթե տասն անգամ գերազանցում են այն հարցական նախադասությունները, որոնցում հարցում ար-

տահայտող բաղադրիչի դերում հանդես են գալիս հարցական դերանուններ կամ մակբայներ: Վերջիններս, ի տարբերություն բուն հարցական բառերի, ոչ միայն նախադասության անդամ հանդիսացող շարադասական բաղադրիչներ են, այլև, որ քննվող հարցի տեսակետից էական նշանակություն ունի, առաջադասվելու ընդգծված միտումով հանդերձ՝ համենատաքար ավելի շարժունակ են: Գրաբարում բազմաթիվ են այն նախադասությունները, որոնցում հարցական դերանունները կամ մակբայները հանդես են գալիս կառույցի միջնամասում կամ նույնիսկ վերջում. ինչպես օրինակ՝ Այլ դու, ո՛վ մեծդ ի գիտութեանն Աստուծոյ, *առ ին՞չ* արդեօք հրամայեսցես /Եղ.,8/: Չայլ արարածոցն *ընդէ՞ր* մաղթ գերկրպագութիւն հեթանոսութեան /Եզն.,88/: Եւ աստամունքն հնդիկին *ուստի՞* իցեն այնչափ սպիտակ /ն.տ.,126/: Եւ զխորհուրդս քո *ո՞վ* գիտեսց /Իմաստ.,Թ,15/: Եւ զօրութիւն բանից քոց *ո՞* հանդարտեսցէ /Յովբ.,Գ,2/: Իսկ սա *ո՞վ իցէ* /Բուկ.,Թ,9/ և այլն: Մի կողմից սա, մյուս կողմից էլ՝ նախադասության ամենատարբեր անդամների շարահյուսական դերով այդ բառերի գործածվելը նման կառույցներում բաղադրիչների փոխդասավորության տարբերակային բազմազանության հիմնական պատճառներն են:

Հարցական դերանվամբ արտահայտված ենթական գրաբարում սովորաբար նախադասության սկզբում է: Այսպիսի նախադասությունները գերազանցապես հանդես են գալիս «ենթակա→ստորոգյալ» ($S \rightarrow P$) կամ ավելի ծավալուն «ենթակա→ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» ($S \rightarrow P \rightarrow O/A$) շարադասական կաղապարներով: Օրինակներ՝ *Ո՞* նեղեսց պնդեսց դարձուցանել ի մի օրէնս մոգութեան /Եղ.,166/: *Ո՞* ծնաւ զշիթս անձրևի /Եզն.,172/: *Ո՞* եհան զայսպիսի երկրական անուանս՝ զգիշակերս զխտակերս յերկինս /ն.տ.,126/: *Ո՞վ* իսկ կարէ պատմել վասն ծանրութեան մտից և սակից լերանց և դաշտաց և մայրեաց /Եղ.,46/: *Ո՞վ* կշտամբեսցէ զքեզ յազգացն կորուսելոց /Իմաստ.,ԺԲ, 12/: *Ո՞վ* ետ քեզ զիշխանութիւնդ այդ /Մարկ.,ԺԱ,28/: *Ո՞վ ոք* ի ձենջ կամիցի շինել աշտարակ /Բուկ.,ԺԳ,28/: *Ո՞* կարէ բիծ դնել ընտրելոց Աստուծոյ /Կոր.,30/:

Երբեմն այսպիսի շարադասությամբ հարցական նախադասություններն անմիջապես հաջորդում են իրար՝ կազմելով ընդարձակ հարակրկնական շարքեր, խոսքին տալով հուզաարտահայտչական մեծ լիցք, այն դարձնելով ավելի ազդեցիկ: Սա ոճական հնարանք է, որ

բնորոշ է մասնավորապես գրաբարի ճարտասանական հարցական նախադասություններին, որտեղ հարցին կամ պատասխան չի ակնկալվում, կամ էլ հարցնողն ինքը նաև պատասխանողն է. ինչպես՝ Ո՞վ այսուհետև գմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՞վ ուրախասցի ընդ յառաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՞վ զհայրականն բարբառեսցի զուարճութիւն...., ո՞վ կարկեսցէ զյանդգնութիւն ընդդէմ առողջ վարդապետութեան ..., ո՞վ զնոսա ըմբերանեսցէ ..., ո՞վ մեզ յայսոսիկ ճառակցէ /ՄԽՊՀ,372-374/ և այլն:

Հաճախ ոչ թե ենթական, այլ նրա որոշիչ կամ հատկացուցիչ լրացումն է արտահայտված լինում որևէ հարցական դերանվանք. *Ո՞ր թագաւոր երթեալ տայցէ պատերազմ ընդ այլում թագաւորի /Ղուկ.,ԺԳ,31/*: *Չի՞նչ գոյացութիւն երևի մահու ի միջի /Եղ.,66/*: *Ո՞ր մարդ է յերկրի, եթէ կարող է ընդդէմ դառնալ քում հրամանիդ /ն.տ.,84/*: *Չի՞նչ որոշմունք իցեն միոյ միոյ ի նոցանէ /Ագաթ.,268/*: Երբեմն էլ այս ընդհանրական կաղապարներում կա նաև ենթակային նախադասվող կոչական բաղադրիչ, որի առկայությամբ շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության վերոհիշյալ կարգը, գրեթե առանց բացառության, անփոփոխ է. ինչպես՝ *Այր դու՞ ո՞ կացոյց զիս դատաւոր կամ բաժանարար ի վերայ ձեր /Ղուկ., ԺԲ,14/*: *Ծնունդք իժից՞ ո՞ եցոյց ձեզ փախչիլ ի բարկութենէ որ գալոց է /Մատթ.,Գ,7/*: *Տէր՞ ո՞ կայցէ ի խորանի քում /Սաղմ.,ԺԳ,1/*: *Տէր, ո՞ հաւատաց լոյ մերում /Եսայի,ԾԳ,1/*:

Համեմատաբար սակավաթիվ են այն նախադասությունները, որտեղ հարցական դերանուն ենթակային անմիջապես հաջորդում է որևէ խնդիր կամ պարագա՝ ընդմիջարկելով գլխավոր անդամների կից շարադասությունը ($S \rightarrow O/A \rightarrow P$ շարադասական մասնակաղապար). ինչպես՝ Ո՞վ *ստաւել* սիրեսցէ զնա /Ղուկ.,Է,42/։ Ո՞վ որ *ստաջի նորա այնպէս* ընդդիմացաւ /Սիր.,ԽԶ,48/ և այլն:

Եթե այսպիսի դիրքը ստորոգյալի լրացմանը որոշակի շեշտվածություն է հաղորդում, ապա $O/A \rightarrow S \rightarrow P$ շարադասական կաղապարում, որտեղ լրացումը նախադասության սկզբում է՝ նույնիսկ հարցական դերանուն ենթակայից առաջ, այն իսկապես տրամաբանական շեշտի կրողն է. *Եւ զօրութիւն քանից քոց ո՞ հանդարտեսցէ /Յովբ.,Գ,2/*: Իսկ արդ եթէ յանիրաւ մամօնային չեղէք հաւատարիմք, *զճմարիտն ձեզ ո՞ հաւատասցէ*: *Եւ եթէ յօտարին չեղէք հաւատարիմք, զձերն ո՞ տայցէ ձեզ /Ղուկ., ԺԶ,11-12/*:

Ի դեպ, $O/A \rightarrow S \rightarrow P$ կաղապարը հին գրական հայերենում երբեմն կարող է գործածվել ոճաարտահայտչական նկատելի գունավորմամբ, երբ բարդ կառույցի մեջ հանդես է գալիս խոսքը միօրինակությունից ազատող դերով՝ բարդության առաջին եզրում առկա «Յարգ. դերանուն ենթակա \rightarrow ստորոգյալ \rightarrow խնդիր» շարադասական կաղապարի հետ ձևավորելով շարադասական պեսպիսություն, ինչի շնորհիվ բարդության սկիզբն ու վերջը հավասարակշռվում են հարցական հնչերանգի ուժով. ինչպես՝ Ո՞ ծնաւ գշիքս անձրևի, *գեղեամն յերկինս ո՞ ծնաւ* /Եզն., 172/:

Գրաբարի երկկազմ հարցական նախադասությունները սովորաբար արտահայտվում են «ստորոգյալ \rightarrow ենթակա» ($P \rightarrow S$) շարադասական կաղապարով, եթե հարցական դերանունը կամ մակբայը հանդես է գալիս բաղադրյալ ստորոգյալի վերադրի դերում: Օրինակներ՝ *Ան ի՞նչ է քո մեծ տրտմութիւնդ* /Եղ., 84/; *Ո՞ այն ոք իցէ* հատուցանող վաստակոցն քոց /Ազաթ., 61/; *Ձի՞նչ են* այս եօթն որոջք ոչխարացդ /Ծննդ., ԻԱ, 29/; *Ան իմէ՞ իցեն* այն անդրանկութիւնք /ն.տ., ԻԵ, 32/; *Ո՞րք են* հաւատք ձեր /Գուկ., Ը, 25/; *Ո՞վ են լերինքն այնոքիկ* /Բուգ., 175/; *Ու՞ն է վայ, ու՞ն են* խռովութիւնք, *ո՞ւն* դատաստանք, *ո՞ւն* դժնդակութիւնք, *ո՞ւն* վերք տարապարտուց, և *ո՞րք են* կապուտակ անկողինք /Առակ., ԺԳ, 29/; *Եւ ո՞րք իցեն* արդեօք անպակաս ուրախութիւնքն /Ազաթ., 62/; Ի դեպ, այս կաղապարում հաճախ առկա է նաև կոչական, որը որպես կանոն, կան նախադասության սկզբում է (*Եղբա՛րք, ուստի՞ էք դուք* /Ծննդ., ԻԹ, 4/), կան վերջում (*Ո՞րք է յաղթութիւն քո, մահ, կամ ո՞րք են* խայթոցք քո, *դժոխք* /Ազաթ., 594/; *Ո՞վ ես դու, որդեա՛կ* /ն.տ., ԻԷ, 19/), բայց ոչ՝ գլխավոր անդամների միջև: Նույնը չի կարելի ասել, երբ ենթական զեղչված է. այս դեպքում կոչականը գերազանցապես եզրափակում է նախադասությունը. ինչպես՝ *Ո՞րք ես, Ադա՛ն* /Եզն., 60/; *Ձի՞ է, որդեա՛կ* /Ծննդ., ԻԲ, 7/ և այլն:

Չակառակը, երբ նմանատիպ կառույցներում գլխավոր անդամների հաջորդականության վերոհիշյալ կարգը շրջված է ($S \rightarrow P$), դիտվում է սակավադեպ. ինչպես՝ *Իսկ սա ո՞վ իցէ* /Գուկ., Թ, 9/; *Չարիքս ... ուստի՞ իցեն* /Եզն., 27/; Ընդ որում, այս երկու կաղապարները երբեմն միևնույն պարբերության մեջ ուղղակի հերթագայում են իրար՝ ստեղծելով շարադասական ինքնատիպ պեսպիսություն, որը պատումը շարադրանքի միապաղաղությունից ազատելու նպատակ ունի: Մեջբերենք Յովհաննու ավետարանի Ա գլխից մի փոքր հատված կրճատումներով. Հարցցեն

ցնա՝ թէ *դու ո՞ր ես*: Եւ հարցին ցնա՝ իսկ *ո՞վ ես դու*: Ասա մեզ՝ *դու ո՞վ ես* /Յովհ.,Ա,20-22/ և այլն: Հանդիպում են նաև դեպքեր, երբ ենթական ընկած է բաղադրյալ ստորոգյալի երկու բաղադրիչների արանքում. Չի՞նչ այն *բանք* իցեն /Բուզ.,173/: Ո՞ր *աներկիտութիւն* քաջ հովուի է /ԲՓՊՀ,199/: Իցէ՞ *ոք* ի ժամանակս նմանող մարգարէին Երեմիայի /ն.տ.,200/ և այլն:

Բազմաթիվ են այն դեպքերը, երբ հարցական դերանունները կամ մակբայները նախադասության մեջ հանդես են գալիս ստորոգյալի միջուկի խնդիր կամ պարագա լրացումների շարահյուսական գործառույթով: Թվում է՝ նման խոսքիմասային արտահայտությունը, ինչպես նախորդ դեպքերում, այստեղ էլ նախադասության մեջ պիտի ապահովեր բայական անդամի լրացման գերազանցապես սկզբնային դիրք: Թերևս իրոք այդպես է բայական միակազմ և զեղչված ենթակայով երկկազմ նախադասություններում, որտեղ «խնդիր/պարագա→ստորոգյալ» (O/A→P) շարահասակն մասնակաղապարը գրեթե բացարձակ դրսևորում ունի. ինչպես՝ *Չի՞ գործես*: *Յո՞ւ երթաս*: Ավելի շատ են հանդիպում այս կաղապարի ծավալուն տարբերակները՝ ստորոգյալի նախադաս և հետադաս այլ լրացումներով:

Օրինակներ՝ Չիա՞րդ զնա նենգութեամբ կալեալ սպանանիցեն /Մարկ.,ԺԳ,1/: Չի՞ տեսանես զշիղ յական եղբօր քո /Բուկ.,Չ,41/: Ե՞րբ ի քնոյ զարթիցես /Առակ,Չ,9/: Ե՞րբ ուսանիցիք զբազմութիւն անուանս աստուածոցն նոցա /Եղ.,112/: Չի՞նչ ասացից ցնոսա /Ելից,Գ,1/: Ընդէ՞ր հարկանես զընկերդ /ն.տ.,13/: Ընդէ՞ր եմոյծ զնոսա ի կռիս ընդ միմեանս /Եզն.,62/: Ընդէ՞ր և յանձանց իսկ ոչ ընտրէք զարժանն /Բուկ.,ԺԲ,51/: Ո՞ւմ նմանեցուցուք զարքայութիւն Աստուծոյ, կամ որո՞վ առակաւ առակեսցուք զնա /Մարկ.,Գ,30/: Եւ արդ զո՞ր հիւղ առ ձեռն դնիցեն Աստուծոյ /Եզն.,22/: Չիա՞րդ իշխես պաշտել զԱստուածն այն /Ազաթ.,38/:

Ի դեպ, նկատելի է, որ այսպիսի երկկազմ հարցական նախադասություններում ենթակայի զեղչման դեպքում համարյա կրկնակի չափով մեծանում է ենթական անվանող կոչականի գործածության հաճախականությունը: Ընդ որում, վերջինս, մեր հաշվումներով, գրեթե հավասարաչափ հանդես է գալիս ինչպես նախադասության սկզբում՝ հարցական հնչերանգը կրող բայական լրացումից առաջ (*Տէ՛ր, յո՞վ երթաս* /Յովհ.,ԺԳ,36/: *Ո՞վ ազգ անհաւատ և թիւր, մինչև ցե՞րք* անսայցեն ձեզ /Մատթ.,ԺԷ,16/: *Արք իսրաէլացիք՝զի՞* զարմացեալ էք ի վերայ այսորիկ

/Գործք,Բ,12/: *Այր դու, զի՞կաս զարմացեալ /Ազաթ.,741/), այնպես էլ նրանից անմիջապես հետո (Մինչև ցե՞րք, Տէ՛ր, մոռանաս զիս իսպառ /Սաղմ., ԺԲ,2/: *Ընդէ՞ր, արքայ՛, ցայդ վայր միայն ետուր ընթեռնուլ /Եդ.,26/), իսկ համեմատաբար սակավ դեպքերում՝ նաև ստորոգյալից հետո (Ընդէ՞ր հատուցանիցես ինձ, արքայ՛, զհատուցումնդ զայդ /Բ Թագ.,ԺԹ,36/) կամ նույնիսկ նախադասության վերջում. ինչպես՝ Մինչև յե՞րք անկեալ կաս, ո՛վ վատ /Առակ,Չ,9/: *Ընդէ՞ր եղեր ինձ թշնամի, Արշակ արքայ չայոց /Բուգ.,217/:***

Եզակի են այն դեպքերը, երբ զեղչված ենթակայով երկկազմ հարցական նախադասություններում հարցական դերանուններով կամ մակբայներով արտահայտված բայական լրացումը թողնում է իր սկզբնային դիրքը՝ հայտնվելով նախադասության միջնամասում: Դա տեղի է ունենում տրամաբանական շեշտն իր վրա կրող բայական մեկ այլ լրացման՝ նախադասության սկիզբ տեղաշարժվելու պատճառով. օրինակ՝ *Յայլս արարածոցն ընդէ՞ր* մաղթ գերկրպագութիւն հեթանոսութեան /Եզն.,88/: Վասն այլոցն զի՞ հոգայք /Դուկ.,ԺԲ,26/: *Իսկ զժամանակս զայս զիա՞րդ ոչ փորձէք /ն.տ.,56/: Մեօքակերպ զԱստուած ի՞նչ քարոզեսցուք յօդապատ անդամովքս զանգեալ ի հողոյ /Ազաթ.,367/:*

Եթե զեղչված ենթակայով երկկազմ հարցական նախադասություններում «Չարց. դերանվամբ խնդիր կամ պարագա→ստորոգյալ» (O/A→P) հաջորդականությունը գրեթե բացարձակ դրսևորում ունի, ապա երկկազմ լրիվ նախադասությունների մի զգալի մասում (մոտ 35%) այդպիսի բայական լրացումը միջադաս է՝ դրված հիմնականում սկզբնային ենթակայի և ստորոգյալի արանքում: Նմանատիպ նախադասություններն ունեն «ենթակա→հարց. դերանվամբ խնդիր կամ պարագա→ստորոգյալ» (S→O/A→P) շարադասական կաղապարը: Օրինակներ՝ *Դու ուստի՞ գաս /Յօք,Բ,2/: Եւ բազուկ Տէառն ո՞ւմ հայտնեցաւ /Եսայի,ԾԳ,1/: Որդիքն ձեր ի՞նչ հանիցեն /Դուկ.,ԺԱ,19/: Այլ դու, ո՛վ մեծդ ի գիտութեան Աստուծոյ, առ ի՞նչ արդեօք հրամայեսցես/Եդ.,8/: Ինքն յո՞ւմ մարթեր ամփոփել /Եզն.,20/: Հազար ամն ուստի՞ երևէր /ն.տ.,96/ և այլն:*

Ավելի հաճախ այս կաղապարը կարող է ընդարձակվել ստորոգյալի այլ լրացումներով ևս, որոնք սովորաբար եզրափակում են կառույցը. ինչպես՝ *Դուք ընդէ՞ր անցանէք զպատուիրանան Աստուծոյ՝ վասն ձերոյ սասնդութեան /Մատթ.,ԺԵ,3/: Եւ արդ դուք զի՞ լռեալ կայիք ի դար-*

ձուցանելոյ զարքայ /Բ Թագ., ԺԹ, 10/: Գուք լուսազգեստք ընդէ՞ր յուղարկեցայք *ընդ նոսա ի նոյն խաւար* /Եղ., 110/: Փառքն յումեքէ՞ յաջողեալ էին *նմա* /Եզն., 96/: Սակավ դեպքերում դրանք կարող են ընդգծման նպատակով նաև առաջադասվել ստորոգյալին (Գուք զիա՞րդ *զկնի կուրացն* կուրացարուք /Եղ., 110/: Չրուանն *զկարիճն Արիմն* զիա՞րդ ծնանէր /Եզն., 98/: Նա զիա՞րդ *յառաջ քան զծնանելն* դներ նմա անուն Որմիզդ /ն.տ./: Ես *աւերակացս* ո՞ւմ թագաւորեմ /ՄԽՊՀ, 190/) կամ, նույնիսկ առաջ անցնելով ենթակայից, դրվել նախադասության սկզբում. *Յերեսաց քոց* ես յո՞ փախեայց /Յովհ., ԺԳ, 36/:

Այնուհանդերձ դասական հայերենի երկկազմ լրիվ հարցական նախադասությունների գերակշիռ մասում հարցական դերանվամբ կամ մակբայով արտահայտված բայական լրացումն սկզբնային դիրք ունի: Այսպիսի նախադասությունները գլխավոր անդամների փոխդասավորության տեսակետից բաժանվում են գրեթե հավասարաքանակ երկու խմբերի:

Առաջինն այն շարահասական կաղապարն է, որում վերոհիշյալ բայական լրացմանը հաջորդում է ստորոգյալը, իսկ վերջինիս՝ ենթական: Ընդ որում, ենթական կարող է եզրափակել նախադասությունը. Կամ թէ *քո՞վ հրամանաւ* վերանայ *արծուի* /Յովբ, ԼԹ, 27/: *Ընդէ՞ր* բնաւ գտանին *ստացուածք անմտին* /Առակ, ԺԷ, 16/: *Ընդէ՞ր* ընդ մաքսաւորս և ընդ մեղաւորս ուտէ *վարդապետն ձեր* /Մատթ., Թ, 11/: *Ո՞ր* դիտեաց *եղբորորդին քո* /Երզ, Ե, 17/: *Ի՞նչ* իցէ *զօրութիւն նորա* /Դատ., ԺԶ, 5/: *Վասն է՞ր* կարմիր են *ձորձք քո* /Եսայի, ԿԳ, 2/: *Այնպիսի՞ արդեօք* արար զնա *Աստուած* /Եզն., 42/: *Յո՞ երթայցէ դա* /Յովհ., Է, 35/: *Ուստի՞* ծնանիցին *օղբ ամպածինք* /Ագաթ., 269/: *Չի՞նչ* խնդրէ ի քէն *Տէր, ո՞վ մարդ* /ն.տ., 696/: *Չի՞նչ* գործեսցուք *արք եղբարք* /Գործք, Բ, 37/:

Այս շարահասական կաղապարի ավելի ծավալուն տարբերակում ենթական նաև կարող է հայտնվել ստորոգյալի միջուկի ներսում՝ տրոհելով այդ միջուկի բաղադրիչների անմիջական կապը. ինչպես օրինակ՝ Որո՞վ իշխանութեամբ գործես *դու* զայդ /Դուկ., Ի, 2/: Որպէ՞ս մատնեցին զնա *քահանայապետքն և իշխանքն մեր* ի դատաստան մահու /ն.տ., ԻԳ, 20/: Եւ ուստի՞ տացէ *քաջն Արտաշէս* հազարս ի հազարաց և բիրս ի բիրուց ընդ քաջազգույ կոյս օրիորդիս Ալանաց /ՄԽՊՀ, 175/: *Չի՞նչ* հատուցուք *մեք* աստուածոցն փոխանակ այս մեծի յաղթութեանս /Եղ., 36/: Ո՞ր գնաց

եղբորորդին քո գեղեցիկդ ի կանայս /Երգ,Ե,17/: Որո՞վ զօրութեամբ կան որո՞վ անուամբ արարիք *դուք* զայս /Գործք,Դ,7/: Յո՞յր որովայնե՞ ելանիցեն *գետք* աղբերօքն հանդերձ /Ագաթ.,269/ և այլն: Քիչ չեն նաև այն դեպքերը, երբ խոսքի ոճավորման նպատակով, ինչպես վերևում ասվեց, հաջորդող նախադասությունը շարադասորեն ներկայացնում է նախորդի շրջված տարբերակը. ինչպես Յո՞ երթայց ես յոգույ քումմե՞, *կամ յերեսաց քոց ես յո՞ փախեսայց* /Ագաթ.,281/:

Երկրորդն այն շարադասական մասնակաղապարն է, որում հարցական դերանվամբ կամ մակբայով արտահայտված բայական լրացմանը հաջորդում է ենթական, իսկ վերջինիս՝ ստորոգյալը՝ մեծակ կամ իր խմբով. ինչպես՝ Ձի՞ չերօդես երկնչիւր ի Յօհաննե /Մարկ.,Ձ,20/: Ընդէ՞ր սա զմեղաւորս ընդունի /Դուկ.,ԺԵ,2/: Ընդէ՞ր դուք ընդ նոսա սոյրեցեալ տոչորեցայք /Եղ.,110/: Ուստի՞ օձն իմացաւ զհանգամանս չարին /Եզն.,38/: Ձիա՞րդ բարոյն արարած չարին արարածոց դայեակ մտեալ՝ սնուցիչ լինիցի /ն.տ.,52/: Կամ որպէ՞ս մարդ հողաբեր՝ օրինակաւ Արարչին յաշխարհ գայցէ /Ագաթ.,271/ և այլն: Իսկ սակավ դեպքերում հարցական հնչերանգը կրող բայական լրացման և նրան հաջորդող ենթակայի միջև կարող է ընկած լինել մի այլ խնդիր կամ պարագա լրացում. Եւ ընդէ՞ր *ըստ նոցա բանիցն* չարիքն ոչ լինէին աստուածք /Եզն.,26/: Ընդէ՞ր *ի հնդիկս* ոչ ոք երբեք սպիտակ ծնաւ /ն.տ.,52/ և այլն:

2. Մոտավոր հաշվումներով՝ դասական հայերենում տասը հարցական նախադասություններից միայն երկուսն են առանց հատուկ հարցական բառի: Ընդ որում, ինչպես տեսանք, շարադասության առումով հարցական բառերով նախադասությունները ներկայացնում էին միանգամայն տարբեր պատկերներ: Նախադասության անդամ չհանդիսացող հարցական բառը՝ իբրև հարցական հնչերանգի կրող, գերազանցապես զբաղեցնում էր նախադասության սկիզբը և համարյա որևէ նշանակություն չունեի կառույցում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության կարգի ձևավորման տեսակետից: Մինչդեռ դերանուններով կամ մակբայներով արտահայտված հարցական բառերը, որ առաջադասվելու նույն բացարձակ միտումը չունեն և համեմատաբար շարժունակ են, իբրև նախադասության անդամ շարադասական բաղադրիչներ, իրենց գրաված դիրքով էապես պայմանավորում էին կառույցի համապատասխան շարադասությունը: Այս տեսակետից ակնհայտ ընդհան-

րություն կա սրանց և ընդհանուր առմամբ փոքրաթիվ այն հարցական նախադասությունների միջև, որոնցում համապատասխան հնչերանգը դրսևորվում է ոչ թե այդ նպատակին ծառայող հատուկ բառերով, այլ գոյականներով, ածականներով, թվականներով, բայերով և ոչ հարցական մակբայներով ու դերանուններով: Վերջիններս, նախադասության տարբեր անդամների դերում դառնալով հարցական հնչերանգի կրողներ, ամենևին էլ հակված չեն զբաղեցնելու միայն նախադասության սկիզբը, և, ինչպես վկայում են բազմաթիվ բնագրային օրինակները, ունեն կառույցի մեջ ազատ տեղաշարժման բավականին մեծ հնարավորություններ: Ավելին, եթե հարցական դերանուններն ընդհանրապես չեն դրվում նախադասությունը եզրափակող դիրքում, ապա նույնը չի կարելի ասել հարցումն արտահայտող գոյականների, բայերի կամ նյութական իմաստի տեր այլ բառերի մասին. ինչպես՝ Գուգե եկեալ յանկարծակի՝ գտանիցե զձեզ *ի քննի /Մարկ., ԺԳ, 36/*: Տէր, զագգ մի զանգետ և զարդար *կորուսանիցե՞ս /Ծննդ., Ի, 4/* և այլն:

Առանց հատուկ հարցական բառի նախադասություններում յուրաքանչյուր անդամ կարող է կրել հարցական հնչերանգը, այնուհանդերձ վերջինս, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտը մեծամասամբ ստորոգյալի վրա է: Թեև քիչ, բայց հանդիպում են այդպիսի ստորոգյալի՝ նախադասությունը եզրափակող գործառություններ՝ տրամաբանորեն չեզոք առաջադաս ենթակայով ($S \rightarrow P$ շարահասական մասնակաղապար. *Եւ դու փրկիցի՞ս /Գ. Թագ., ԺԹ, 12/*, *Սերմն յառաջագոյն ցանիցի՞* /Եսայի, ԻԲ, 24/) կամ ավելի ծավալուն՝ ($S \rightarrow O/A \rightarrow P$) մասնակաղապարով, որում տրամաբանորեն շեշտակիր ստորոգյալն ունի նաև խնդիր կամ պարագա լրացում. Բայց ինքն եթե իցե և եթե չիցե՝ *զայն ո՞չ գիտե /Եզն., 12/*: Ես *զթագաւորդ ձեր ի խա՞չ հանիցեմ /Յովհ., ԹԺ, 15/*:

Ավելի հաճախ այդպիսի ստորոգյալը նախադասության միջնամասում է: Այս դեպքում տրամաբանորեն աննշանակ են նախադասության ոչ միայն սկիզբը, այլև վերջը, որտեղ կարող են հայտնվել ինչպես ենթական, այնպես էլ ստորոգյալի որևէ լրացում ($S \rightarrow P \rightarrow O/A$ և $O/A \rightarrow P \rightarrow S$ կաղապարներ): Օրինակներ՝ Դու զերիս աուրս *կանգնե՞ս* սա /Յովհ., Բ, 20/: Դու *հաւատա՞ս* յՈրդի Աստուծոյ /ն.տ., Ը, 35/: Վարդապետն ձեր *ո՞չ տայ* զերկորամեանն /Մատթ., ԺԳ, 7/: Իսկ որդի մարդոյ եկեալ *գտանիցե՞* արդեօք հաւատս յերկրի /Դուկ., ԺԸ, 8/: Դու արդեօք *ո՞չ յիշեցես* զչարիսն

/Ազաթ.,245/: Որ *տագէ՞ք* քեզ ձայն /Յովբ.,Է,1/: Արդ զգիրս *գիտէ՞* սա /Յովհ.,Է,15/: Սրան հակառակ՝ նախադասության սկիզբն ուժգին է հնչվում, եթե հարցունն իր վրա առնող միջադաս ստորոգյալին նախորդում է կոչական. ինչպես՝ Ո՛վ լի ամենայն նենգութեամբ և խորամանկութեամբ, որդի՛ սատանայի, թշնամի՛ ամենայն արդարութեան՝ *n՞չ լռես* ի թիրելոյ զճանապարհս Տեառն զուղիդս /Գործք,ԺԳ,10/: Կեղծաւորք՝ իւրաքանչիւր ոք ի ձեռք ի շաքաթու *n՞չ արձակէ* զեզն իւր կամ զէշ ի մտոյ /ն.տ.,15/:

Սակայն հարցական հնչերանգը կրող ստորոգյալի համար նախընտրելին, անշուշտ, նախադասության սկիզբն է (*Ա՞յդ է ուրախութիւնն* /Ազաթ.,105/: *Գիտէ՞ր Աստուած* /Եզն.,44/): Կառույցի ընդարձակման դեպքում ենթական կարող է ոչ միայն եզրափակել նախադասությունը, այլև հայտնվել ստորոգյալի միջուկի ներսում, նաև ստորոգյալի բաղադրիչների միջև ($P \rightarrow O/A \rightarrow S$ և $P \rightarrow S \rightarrow O/A$ շարադասական կաղապարներ). ինչպես՝ Հաւա՞նք ինչ ընդ միմեանս էին *բնութիւնքն* /Եզն.,28/: Մարմնատ՞րք էին արդեօք *դիքն* /ն.տ.,82/: Գտանիցի՞ն *իշացուլք* ի Բաբիլոնի /ն.տ.,80/: Եւ չիցէ՞ արդեօք հատեալ *յոյս կենաց մերոց* ի նմանէն /Ազաթ.,245/: Կամ թե կեցցէ՞ արդեօք *մարդ* լոկ միօրեայ ժամանակի յանհնարին ի խոր վիրապի անդ /ն.տ.,239/: Ծրարիցէ՞ *ոք* զհուր ի գոգ /Մաղմ.,Գ,6/: Ո՞չ երկիցես *դու* յերկիւղէ զիշերոյ /ն.տ.,6/: Մի՞ կոչես *Տէր* զերիս թագաւորս տալ զնոսա ի ձեռս Մովսէսայ /Գ. Թագ.,Գ,14/: Չիցե՞ն *քորք* դորա աստ առ մեզ /Մարկ., Զ,3/: Իցե՞ն ի դիւաց *կէսք* մարմնատրք /Եզն.,82/: Ո՞չ *դու* երախայ էիր /Բուզ.,276/: Ո՞չ *դու* ամրացուցեր զարտաքին նորա և զներքին տան նորա /Յովբ.,Ա,10/: Ո՞չ *ձեռն* իմ արար զայս ամենայն /Գործք,Է,50/: Ո՞չ *այդ Մուշեղն* է /Բուզ.,243/ և այլն:

Ինչպես վերևում արդեն ասվել է, հաճախ, հատկապես բարդ կառույցի եզրերի միջև հարցման հնչերանգի ուժը հավասարակշռելու նպատակով այդ հնչերանգը կրող ստորոգյալները գրավում են տրամազօրեն հակառակ դիրքեր՝ զբաղեցնելով առաջին նախադասության սկիզբը և երկրորդի վերջը, ընդ որում, այստեղ սովորաբար ժխտական ձևով. ինչպես՝ *Ծրարիցէ՞* ոք զհուր ի գոգ և զհանդերձն *n՞չ* այրիցէ: Կամ *զնայցէ՞* ոք ի վերայ կայծականաց հրոյ և զոտս իւր *n՞չ* *խարշիցէ* /Մաղմ.,Գ,6/:

Ենթակայի զեղչման դեպքում հարցուն արտահայտող ստորոգյալը հիմնականում նախադասության սկզբում է՝ իր լրացումներից առաջ.

ինչպես՝ Արդ *numigանիցե՞ք* գպատիր խաբէութիւն մոզաց /Եղ.,110/: Նա-
յեցա՞ր մտօք քովք ընդ ծառայ իմ ընդ Յօբ /Յովբ.,Ա,8/: *Անկանիցի՞մ* ի ձեռս
 անթլպատից /Դատ.,ԺԵ,18/: *Յաւելցո՞ւք* միսանգամ ելանել ի պատերազմի
 ընդ որդիսն Բենիամինի երբօր մերում /ն.տ.,28/: *Կա՞յ* յուխտի քո, *պահե՞*
 գրաշինս քո /Բուզ.,170/: *Տայցե՞ս* մեզ գուղիղ վարդապետութիւն, և *n՞չ կա-*
լեալ ընդ մեզ ռիս, և *n՞չ արկանիցես* զմեզ յարդարև յուղիղ ճանապարհէն
 /Ազաթ.,245/: *Տեսանե՞ս* զաւետիս հրեշտակացն յօթևանս հովուացն /ն.տ.,
 393/: Հակառակը, երբ հարցական հնչերանգը կրող ստորոգյալը նախա-
 դասութեան վերջուն է՝ իր լրացուններից հետո (O/A→P), քիչ է հանդի-
 պում. Պատուիրանս *գիտե՞ս* /Մարկ.,Ժ,19/:

Բնագրերում հաճախ կարելի է հանդիպել բարդ կառույցների,
 որոնց առաջին եզրն ունի $P \rightarrow O/A$ շարադասական մասնակաղապարը՝
 հարցում արտահայտող առաջադաս ստորոգյալի ուժեղ ընդգծմամբ,
 իսկ երկրորդ եզրը սկսվում է համեմատաբար թույլ հարցական հնչե-
 րանգ կրող *եթէ* կամ *թէ* շաղկապներով. *Լինե՞լ* կցորդ կենաց իմոց, *եթէ՞*
 մեռանել տարապարտուց /Ազաթ.,100/: *Առնե՞ս* զկանս իմ, *թէ՞* ոչ պաշտես
 զդիսն /ն.տ.,109/: Ինչպես նկատվել է, երկրորդում ևս սովորաբար առկա
 է նույն մասնակաղապարը, միայն թե՛ հարցական հնչերանգը ստորոգ-
 յալից փոխադրվում է շաղկապի վրա: Եթե առաջին եզրում վերոնշյալ
 հաջորդականությունը շրջվում է՝ (O/AP), ապա նույնը սովորաբար կա-
 տարվում է նաև երկրորդում. ինչպես՝ *Ղակի՞շ* գործիցեն արդեօք, *եթէ՞*
արձակ քանակեսցին. Ճակատ առ ճակա՞տ գործիցեն, *եթէ՞ համագունդ*
ընդ մի տեղի դրդիցեն /Եղ.,176/ և այլն:

Եթե հարցունն արտահայտվում է ստորոգյալի լրացմամբ, ապա
 նա սովորաբար նախադասութեան սկզբում է՝ իր լրացյալից առաջ (*Առ*
մե՞զ ասացեր զառակդ այդ /Դուկ.,ԺԲ,41/, *Իսկ ի բռնատրա՞ց արդեօք* ի
 հարկէ մեռանիցի /Ազաթ.,460/), եզակի դեպքերում նաև՝ նախադասու-
 թեան վերջում (Գուցէ եկեալ յանկարծակի՞ գտանիցէ զձեզ *ի քն՞ն*
 /Մարկ.,ԺԳ,36/):

Եթե հարցման ուժը կենտրոնացած է ենթակայի վրա, ապա հար-
 ցական նախադասությունները հիմնականում ունեն «ենթակա→ստորո-
 գյալ» և «ենթակա→ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» ($S \rightarrow P$) և ($S \rightarrow P \rightarrow$
 O/A) շարադասական կաղապարները: Օրինակներ՝ *Ա՞յս հատուցումն* ե-
 ղել ինձ /Բուզ.,224/: *Օրէ՞նք մեր* պատճառք իցեն անվաստակ լինելոյ առա-

ջի քո /Եղ.,92/: Արդ *դո՞ւք* պարարիցէք զմարմինս ձեր նմա ի կերակուր /ն.տ., 110/: *Դէ՞՛ն* ուրեմն հարաւ ի քեզ/Բուզ.,214/: *Ե՞ս* ծնայ զսոսա /Թուոց., ԺԱ,12/:

Հաճախ հարցուն արտահայտող առաջադաս ենթական,որ առանց այդ էլ տրամաբանորեն ընդգծված է, «գրաբարի վայելչություններից մեկն»¹⁵⁶ համարվող հավելադիր շրջման շնորհիվ օժտվելով առանձնահատուկ արտահայտչականությամբ, այդ դիրքում վեր է ածվում նախադասությամբ հաղորդվող մտքի ամենակարևոր միավորի.¹⁵⁷ ինչպես՝ *Դո՞՛ն* ես որ գալոցն ես /Բուկ.,Է,19/: *Ո՞վ* է որ մերձեցան յիս /ն.տ.,Ը,45/:

¹⁵⁶ Տե՛ս Ա. Բագրատունի, 1852, 444:

¹⁵⁷ Այդ մասին տե՛ս Ս. Աբեղյան, 1965; Խ. Բաղիկյան, 1976, Ս. Հայրապետյան, Հայերենի շարադասության ոճական հնարավորությունների շուրջ, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 3, 2000, էջ 92-99:

3. Բացականչական նախադասություններ

Բոլոր նախադասությունների նման՝ բացականչական երանգի կառույցները ևս ամփոփ մտքի կրողներ են: Վերջինս, սակայն, ի տարբերություն պատմողական նախադասությունների, սրանցում դրսևորվում է ոչ որպես օբյեկտիվ դատողություն, այլ, ինչպես հրամայական և հարցական նախադասություններում է, «ընդգծված կերպով կրում է խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքի կնիքը»:¹⁵⁸ Այդպիսի վերաբերմունքը բացականչական նախադասություններում իր արտահայտություն է գտնում յուրահատուկ հնչերանգի միջոցով, որին բնորոշ է ձայնի ուժի ոչ թե կտրուկ բարձրացումը հնչերանգը կրող բառի վրա և միանգամից անկումը դրանից անմիջապես հետո, ինչպես հրամայական և հարցական նախադասություններում, այլ նրա տարածումն ու տևականորեն պահպանումն ամբողջ նախադասության վրա:

Հին գրական հայերենի մեջ բացականչական նախադասությունները թեև քիչ չեն, սակայն այլ երանգի նախադասությունների, հատկապես պատմողականների, համեմատությամբ դրանք քանակապես չնչին թիվ են կազմում: Հանդիպում են ինչպես թարգմանական, այնպես էլ ինքնուրույն գործերում, ինչպես՝ Բազմասցի՝ ողջոյն առ քեզ և ամենայն մեծի սպահիդ Արեսց /Եղ.,56/: Օ՛ն անդր ի բաց թողցուք զխաւարային խորհուրդս մոլորելոցն /ն.տ.,226/: Երանի՛ սմա վասն սուրբ տեսլանս /ն.տ.,151/: Եկայք ցնձասցու՛ք ի Տէր /Սաղմ.,ԳԳ,1/: Ո՛ւր են ողորմութիւնք քո առաջինք, Տէր /ն.տ.,ՁԸ,50/: Կեցցէ՛ արքայ /Բ Թագ.,ԺՁ,18/: Ո՛ւանմիտք. զի ոչ իմացայք, ... /Եզն.,220/: Ահա ընկալաւ Տէր զաղաչանս քո /Բուգ.,20/:Գործ նորա որպէ՛ս պարկեշտութեամբ է /Առակք,Ձ,8/ և այլն:

Բացականչական հնչերանգը բազմաթիվ պատմողական, հարցական և հրամայական նախադասություններ կարող է վերածել բացականչականի՝ օժտված ցանկության, տենչանքի, իղձի,զարմանքի, հիացմունքի, երանիության, բարեմաղթության, ողջույնի, ավսոսանքի, ցավի, զղջումի, հեզմանքի, հանդիմանանքի, դժգոհության, արհամարհանքի և բազմաթիվ այլ հուզաարտահայտչական լիցքերով: Եվ հակառակը՝ բացականչականի փոխարինումն այլ հնչերանգով շատ դեպքերում ինքնին բավարար նախապայման է նախադասությունը վերածելու պատմողականի, հրամայականի կամ հարցականի: Հմմտ. «Հեռի եղեն եղբարք

¹⁵⁸ Տե՛ս Ս. Աբրահամյան, 1962, 98:

իմ» և «Հեռի՛ եղեն եղբարք իմ», «Դեւ գոյր ի քեզ» և «Դե՛ւ գոյր ի քեզ», «Ա՞յս հատուցումն եղեւ ինձ» և «Ա՛յս հատուցումն եղեւ ինձ», «Ա՞յս են կամք Հօր իմոյ» և «Ա՛յս են կամք Հօր իմոյ», «Որպէ՛ս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի» և «Որպէ՛ս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զհրամանս արքունի», «Ու՞ր են ողորմութիւնք քո առաջինք, Տէր» և «Ու՛ր են ողորմութիւնք քո առաջինք, Տէր», «Մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յինէն» և «Մի՛ դարձուցաներ զերեսս քո յինէն» և այլն:

Միևնույն ժամանակ նշենք, որ քիչ չեն նաև այնպիսի նախադասութիւնները, որոնց բացականչական հնչերանգը հնարավոր չէ փոխարինել մեկ ուրիշով: Դրանք սովորաբար այն նախադասութիւններն են, որոնցում առկա են գերազանցապես բացականչման իմաստ ունեցող ձայնարկութիւններ կամ վերաբերական բառեր՝ *աւա՛ղ, վա՛յ, վա՛հ, եղո՛ւկ, երանի՛, երանի՛ թէ, օ՛շ, ո՛վ, ահա, ահաւասիկ, աւասիկ* և այլն. ինչպէս՝ *Վա՛յ իցէ ձեզ /Ագաթ.,195/: Երանի՛ թէ* և դուք ըստ բժշկական արուեստին բերէիք զմնանութիւն /Եղ.,191/: *Երանի՛ ժողովրդեան,.... /Սաղմ., ՁԸ,16/: Ո՛վ անմտութիւն և անհամ մորոսութիւն /Եզն.,112/: Ահա՛ ծնցի ի քո զաւակացդ այլ զաւակ /Բուգ.,11/: Աւա՛ղ զրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս /ՄԽՊՀ,371/: Հապա՛ զնասցուք, ասեն, սփռեցարուք յիրաքանչիւր տեղիս /ն.տ.,138/: Ահաւասիկ՛ մերձեալ եմ ի դատաստանս իմ /Յովբ.,ԺԳ,18/:*

Վերոհիշյալ ձայնարկութիւններից, վերաբերականներից ու հարցահարաբերական դերանուններից բացի, իբրև համապատասխան հնչերանգի հետ միասին բացականչական նախադասութիւն ձևավորող քերականական հատկանիշ, գրաբարում որոշակի դեր ունի նաև նախադասության կառուցվածքը: Նկատի ունենք այդպիսի գործառույթով հատկապես միակազմ (մասնավորաբար՝ անվանական և մասամբ նաև՝ բայական անդեմ) նախադասութիւնների հանդէս գալը: Եվ եթէ բայական անդեմ կառույցներն առավել գործածական են հրամայական, քան թէ բացականչական նախադասութիւնների ձևավորման մեջ, ապա բացականչականների կազմության գործում ավելի մեծ է անվանական միակազմ կառույցների դերը:

Օրինակներ՝ Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փա՛ռք յախտեանս, ամէ՛ն /Կոր.,100/: Ինքնակալ կայսր Դիոկղետիանոս, առ սիրելի եղբայր աթոռակից մեր Տրդատ, ողջո՛յն /Ագաթ.,152/: Փա՛ռք քեզ, Տէր, փա՛ռք քեզ, թագա-

տը /Եղ.,312/: Ահա ընդ քեզ Սաղովկ և Աբիաթար քահանայք /Բ Թագ.,ԺԵ, 35/: Ո՛վ մորտուփին /Եզն.,100/: Աւա՛ղ զրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս /ՄԽՊՀ,371/: Վա՛յ ինձ՝ Արշակայ /Բուգ.,213/:

Գրաբարի բացականչական նախադասությունների ձևավորման մեջ որոշակի նշանակություն ունի նաև ստորոգյալի եղանակային արտահայտությունը: Խոսքն առաջին հերթին վերաբերում է ստորադասական եղանակի բայաձևերին: Թեև այդ բայաձևերի բազմաթիվ կիրառություններ կան հատկապես պատմողական և հարցական, ոչ քիչ թվով՝ նաև հրամայական նախադասություններում, այնուամենայնիվ, եղանակային իմաստով պայմանավորված, նրանց ամենաբնութագրական գործառույթը բացականչական նախադասություններ կազմելն է՝ այլ քերականական հատկանիշների հետ զուգակցմամբ կամ առանց դրանց. ինչպես՝ *Ո՛ւ տացէ* ի Սիովն զփրկութիւն Իսրայէլի /Ագաթ.,177/: *Բացցես* ինձ զդուրս տանն, և *համբուրեսցես* զիս ի համբուրից բերանոյ քոյ /ն.տ.,440/: *Եղիցի* լոյս տեսան Աստուծոյ ի վերայ մեր /ն.տ.,196/: *Անաքտացէ* տէր ի վերայ քո օրհնութիւն /Բ Օրին.,ԻԸ,8/: Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ՝ արեաց և անարեաց, *բազմասցի* ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ /Եղ., 18/: *Հաւասարեսցի* մահս մեր ընդ մահու արդարոցն /ն.տ.,230/: *Որչա՛յի ևս առաւել լիցուք հաղորդք* յարութեան նորա /ն.տ.,348/: *Թողեալ լիցին* քեզ մեղք քո /Եզն.,64/: *Ահա ծնցի* ի քո զաւակացդ այլ զաւակ /Բուգ.,11/:

Շատ հաճախ գրաբարի բարենմաղթություններում, ողջույններում, օրհնություններում ու անեծքներում, որոնք սովորաբար բացականչական նախադասություններ են, ստորոգյալի դերով հանդես են գալիս հրամայական եղանակի բայաձևեր, որոնցով ոչ թե թելադրանք կամ կարգադրություն է արտահայտվում, այլ խոսողի իղձը, ցանկությունը, մաղթանքը. ինչպես՝ *Ողջ լերուք* ի դիցն օգնականութենէ դուք ամենեքին և ի մեր թագաւորաց /Ագաթ.,131/: *Օրհնես* զմեզ, սուրբ հայր մեր /Եղ.,382/: *Բաց* մեզ, Տէր, զդուռն ողորմութեան քո /ն.տ.,306/: *Չարթիր, Երեմիաս, զարթիր և ողրա* հանդերձ մարգարէութեամբ /ՄԽՊՀ,374/:

Ընդգծված բացականչական երանգ ունեն նաև *մի* արգելականով հրամայականի որոշ կիրառություններ, մանավանդ, եթե դրանց բայական բաղադրիչը ստորադասական բայաձև է. ինչպես՝ *Մի եկեսցէ* ի վերայ մեր ոտն ամբարտաւանից, և ձեռք մեղաւորաց *մի դողացուցեն* զմեզ /Եղ.,314/: *Մի՛* ոք պռոնիկ կամ պիղծ (*լինիցի*) իբրև Եսաւ /Եզն.,140/ և այլն:

Պատահական չէ, որ այս և այլ նմանատիպ նախադասությունները, որ գերազանցապես ցանկություններ կամ խրատ-հորդորներ են, թարգմանվում են *թող եղանակիչի հավելումով*, ինչն ավելի է ընդգծում դրանց բացականչական հնչերանգը. *Թող չգա՛ մեզ վրա ամբարտապանների ոտքը, և մեղավորների ձեռքը թող չվախեցնի՛ մեզ: Թող որևէ մեկը Եսավի նման պռռնիկ կամ պիղծ չլինի՛:*

Քիչ չեն նաև այն բացականչական նախադասությունները, որոնցում համապատասխան հնչերանգն ընկած է սահմանական եղանակի բայաձևով արտահայտված ստորոգյալի վրա. ինչպես՝ *Երանի տամ* նմա /Եղ.,164/: *Ողորմիմ, ողորմիմ* սիրելեաց ձերոց /ն.տ.,112/: Արդ *աղաչեմ* զձեզ, ո՛վ քաջ նիզակակիցք /ն.տ.,204/: *Տայր* ոք ինձ թևս որպես զաղաւնոյ /Ագաթ., 605/: Ահա սիւնք հաստատուն *կանգնեցան* ձերուն խարխուլ շինուածոյն /ն.տ.,721/: Ահա *ընկալաւ* տէր զաղաչանս քո /Բուզ.,20/: Ահաւասիկ զայս այսպէս *քննեցաք* /Յովբ.,Ե,27/: *Ողբամ՛* զքեզ, Հայոց աշխարհ, *ողբամ՛* զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն /ՄԽՊՀ,369/: *Ողորմիմ* քեզ, եկեղեցի հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեգարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ հովուէ և հովուակցէ /ն.տ.,370/: *Կորեա՛ւ* ժողովողն, *քազեա՛ւ* նաւահանգիստն, *եղիք* օգնականն, *լռեա՛ց* ձայնն յորդորեցուցիչ /ն.տ.,372/:

Իրենց նշանակությամբ ու կիրառությամբ բացականչական երանգի նախադասությունները բազմազան են: Խմբավորելով այդ իմաստները՝ կարելի է տարբերակել այդ նախադասությունների երկու ենթատեսակ՝ ցանկականներ կամ ըղձականներ և բուն բացականչականներ: Առաջիններն արտահայտում են խոսողի ցանկությունը, իղձը, փափազը կամ տենչանքը, երկրորդները՝ խոսողի բացականչումը՝ զարմանքի, ափսոսանքի, դժգոհության, վախի, ուրախության, հիացմունքի և այլ զգացմունքների տոնայնությամբ: Վերջին շրջանում, սակայն, միտում է դրսևորվում բացականչական նախադասությունների այս երկու ենթատեսակները դիտել որպես ըստ երանգի նախադասությունների միանգամայն առանձին տեսակներ՝ նկատի ունենալով «մի քանի հատկանիշներով» (իմաստային, հնչերանգային և արտահայտման ձևային առանձնահատկություններ) ըղձականների «էական տարբերությունները» բացականչականներից:¹⁵⁹ Միաժամանակ նաև ընդգծվում է, որ նախադասությունների հնչերանգային այդ առանձին տեսակներն ունեն

¹⁵⁹ Տե՛ս Ա. Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003, 78:

բառաքերականական արտահայտման միջոցների, կետադրության և այլ ընդհանրություններ:

Տարբերություններ, ինչ խոսք, կան և բավականին ակնհայտ, մանավանդ իմաստային առումով. ըղձականները խոսողի իղձը, փափագն ու տենչանքն են արտահայտում մինչդեռ բացականչականները՝ ուրախություն, զարմանք, ափսոսանք և այլն: Այնուամենայնիվ կա դրանց ընդհանրացնող ավելի էական ու զորեղ մի հանգամանք. դա այն է, որ և՛ առաջինները, և՛ երկրորդները, ինչպես վերոհիշյալ մոտեցման կողմնակիցներն իրենք են միանգամայն իրավացիորեն նշում, «զգացմունքային» նախադասություններ են:¹⁶⁰

Կարծում ենք՝ ըղձականները մնացած բացականչականներից խստիվ առանձնացնող տարբերություն չափի դիտել նաև նրանց ձևավորման հնչերանգային յուրահատկությունները, այն, որ «ըղձականների հնչերանգը համեմատաբար հանգիստ է, խաղաղ, զգացմունքային, մինչդեռ բացականչականների հնչերանգն ավելի բարձր է, պոռթկուն, երբեմն էլ՝ ահազանգող ու ահաբեկող»:¹⁶¹ Էականն այն է, որ երկու դեպքում էլ գործ ունենք մեկ ընդհանրական՝ բացականչական հնչերանգի հետ, և հնչերանգի տոնայնության՝ մի դեպքում ավելի, մյուս դեպքում պակաս բարձր ու շեշտված լինելը¹⁶² դեռևս բավարար պայման չէ, որպեսզի ըղձականներն ու բացականչականները համարվեն նախադասության հնչերանգային առանձին տեսակներ: Հակառակ դեպքում ստիպված կլինենք, հնչերանգային (և ոչ միայն հնչերանգային) նույնքան նկատելի տարբերությունների պատճառով ըստ երանգի նախադասության առանձին տեսակներ համարել նաև հրամայականներն, հորդորականներն ու աղերսականները, մինչդեռ իրականում դրանք հրամայական նախադասությունների իմաստային և երանգային տարատեսակներ են:

3.1. Այսպիսով, ցանկական կամ ըղձական են այն բացականչական նախադասությունները, որոնցով արտահայտվում են երազանք, ցանկություն, իղձ, տենչանք: Բացականչական հնչերանգը, պայմանավորված նախադասությունների նշանակությամբ, այստեղ համեմատա-

¹⁶⁰ Տե՛ս Ա. Պապոյան, *Խ. Բաղիկյան*, 2003, 80:

¹⁶¹ *Նույն տեղում*, 78:

¹⁶² *Նույն տեղում*, 80:

բար մեղմ է, ոչ բարձր, և այսպիսի երանգային հատկանիշի շնորհիվ է, որ սրանցում գործածվող հրամայականի եղանակային ձևերը բնագրերում սովորաբար առանց բացականչական նշանի կամ շեշտի են.

Օրինակներ՝ Օրինեա գմեզ, սուրբ հայր մեր /Եղ.,382/: Բաց մեզ, Տեր, գրու՞ն ողորմութեան քո /ն.տ.,306/: Թողեալ լիցին քեզ մեղք քո /Եզն.,64/: Յուշ լիցի քեզ, որդեա՛կ, հոգեխառն սնունդն. յուշ լիցի քեզ աստուածեղէն խրատն. յուշ լիցին հալածանքն իմ և քո ի միասին /Ազաթ.,185/: Բացցես ինձ գրուրս տանն, և համբուրեսցես զիս ի համբուրից բերանոյ քոյ /ն.տ.,440/: Հատուցէ Տեր չարին ըստ չարութեան իրում /Բ Թագ.,Գ,40/: Եկայք ցնծասցուք ի Տեր /Սաղմ.,ԳԳ,1/:

Այս ենթատեսակի մեջ կարելի է դասել նաև այն նախադասությունները, որոնցով արտահայտվում է ինչ-որ բանի կամ մեկի նկատմամբ խոսողի երանական վերաբերմունքը. օրինակ՝ Երանի է մեզ վասն սորա մերձատրութեանս առ մեզ /Եղ.,304/: Երանի՛ որ հաւատայցեն ճշմարտութեանն /Բուզ.,72/: Երանի՛ առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն /ՄԽՊՀ,370/: Երանի՛ ժողովրդեան, որ ... /Սաղմ.,ՁԸ,16/:

Ըղծական նախադասություններ են նաև բարենաղթանքներն ու ողջույնները, որոնցով այնքան հարուստ է V դարի մատենագրության լեզուն: Դրանք սովորաբար անվանական միակազմ նախադասություններ են. ինչպես՝ Տրդատիոս Հայոց մեծաց արքայ. առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախարարս և առ շինականս և առ ամենեսին ողջոյն /Ազաթ.,134/: Միհրներսեհ վզրուկ հրամանատար Երան և Աներան. Հայոց մեծաց ողջոյն շատ /Եղ.,48/: Փա՛ռք քեզ, Տեր, փա՛ռք քեզ, թագաւոր /ն.տ.,312/: Խաղաղութի՛ւն ընդ քեզ /Դատ.,ԺԹ,20/: Շնո՛րհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի ընդ ձեզ /Ա Կորնթ.,ԺԶ,23/: Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փա՛ռք յաւիտեանս, ամէն /Կոր.,100/:

Քիչ չեն նաև նույնպիսի նշանակությամբ գործածվող երկկազմ նախադասությունները. Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ՝ արեաց և անարեաց, բազմացի ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ /Եղ.,18/: Քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս /Ազաթ.,127/: Ողջ լիջիք (դուք) /ն.տ.,134/: Ողջ լէր (դու) դիցն պաշտամամբ ամենայն պատուով /ն.տ.,156/:

Գրաբարի բացականչական նախադասությունների ցանկական կամ ըղծական ենթատեսակը դրսևորվում է մի քանի շարադասական

կաղապարներով: Ընդհանրապես ոչ միայն հրամայական կամ հարցական, այլև բացականչական նախադասությունների շարադասությունը էականորեն պայմանավորված է հնչերանգային գործոնով, ավելի ստույգ՝ հատուկ հնչերանգը, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտը կրող շարադասական բաղադրիչի դիրքով: Երկկազմ ըղձականների մեջ այդպիսի շարադասական բաղադրիչի դերով գերազանցապես հանդես է գալիս ստորոգյալը, որ վերոնշյալ պատճառով սովորաբար նախադասության սկզբում է: Այստեղից էլ՝ «ստորոգյալ→ենթակա» ($P \rightarrow S$) հաջորդականության խիստ սովորական կարգն այս բնույթի համառոտ նախադասություններում. օրինակ՝ Կեցցե՛ արքայ /Բ Թագ., ԺԶ, 18/: Ուրախ եղիցին երկինք /Սաղմ., ԴԵ, 11/ և այլն:

Ստորոգյալի լրացման կամ լրացումների առկայությամբ գլխավոր անդամների կից դասավորությունը կարող է ինչպես պահպանվել ($P \rightarrow S \rightarrow O/A$ շարադասական կաղապար), այնպես էլ ընդմիջարկվել ($P \rightarrow O/A \rightarrow S$, $P \rightarrow O/A \rightarrow S \rightarrow O/A$ շարադասական կաղապարներ). Հատուցե՛ Տէր չարին ըստ չարութեան իւրում /Բ Թագ., Գ, 40/: Եղիցին ատուրք կենաց մարդկանս այսորիկ հարիւր և քսան ամ /Եզն., 124/: Եղիցի լոյս տեսա՛ն Աստուծոյ ի վերայ մեր /Ազաթ., 196/: Տայր ոք ինձ թևս որպէս գաղաւնոյ /ն.տ., 605/: Բազմասցի ողջոյն առ քեզ և ամենայն մեծի սպահիդ Արեաց /Եղ., 56/: Հաւասարեսցի մահս մեր ընդ մահու արդարոցն /ն.տ., 230/: Արասցէ և զիս այսօր Տէր Յիսուս Քրիստոս սպասաւոր ձերում մեծաշուք գնդիդ /ն.տ., 310/: Դարձցի շողն անդրէն յետս գտասն աստիճանօք Աքազեան ապարանից /Եզն., 150/: Թողեալ լիցին քեզ մեղք քո /ն.տ., 64/: Եկեսցեն ի վերայ քո անէծքս /Բ Օրին., ԻԸ, 15/: Ողջ լերուք ի դիցն օգնականութենէ դուք ամենեքին և ի մեր թագաւորաց /Ազաթ., 131/:

Ակնհայտ է, որ *մի՛* արգելականի առկայությունը կառուցվածքային հատկանիշ է հրամայական նախադասությունների համար: Այնուամենայնիվ, մասնավորապես այն դեպքում, երբ *մի՛* արգելականով ստորոգյալի բայական բաղադրիչը, հեռանալով նրանից, զբաղեցնում է նախադասության ամենաթույլ արտասանվող հատվածը՝ վերջը և դառնում տրամաբանորեն միանգամայն աննշանակ, այսպիսի նախադասությունները դադարում են հրամայական լինելուց և ձեռք են բերում ընդգծված բացականչական երանգ:¹⁶³ Դրանք արդեն ոչ թե հրաման կամ

¹⁶³ Այդ մասին ավելի մանրամասն տես՝ Ս. Հայրապետյան, 2002, 42:

կարգադրություն, այլ ցանկություն են արտահայտում. ինչպես օրինակ՝ *Մի* ոք արմատ դառնութեան ի վեր *ելեալ* /Եզն.,140/: *Մի* դու, արքայ, և մի՛ գայդ այլ առ մեզ *ասեր* /Եղ.,92/: *Մի*, տեա՛րք իմ պատուականք, յետ այսչափ ի բարձունս վերանալոյ՝ այսրէն, *յերկիր անկեալ թաւալիցիմք* /Եղ.,222/:

Ըղծական նախադասություններում, որտեղ բացականչական հնչե-
րանգի բարձրակետում սովորաբար ստորոգյալն է, առաջադաս ենթա-
կա քիչ է հանդիպում, մեր դիտարկմամբ՝ դա հիմնականում այն դեպ-
քում է, երբ իբրև տրամաբանորեն շեշտակիր բաղադրիչ, ենթական
ընդգծվելու նպատակով է հայտնվում նման նախադասության սկզբում
($S \rightarrow P \rightarrow O/A$ շարադասական կաղապար). ինչպես՝ *Քաջութիւն* հասցէ ձեզ ի
քաջէն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհիս /Եղ.,127/: *Սկրտութիւնս այս*
լիցի ինձ ի լրացումն մեղաց իմոց /ն.տ.,306/ և այլն:

Շարադասական բաղադրիչների հաջորդականությունը բավակա-
նին կայուն կարգ ունի բարենադրություններում և ողջույններում:
Սրանցում սովորաբար առաջին պլան է մղվում երկկազմ նախադասու-
թյան տրամաբանական շեշտը կրող խնդիրը, որ ցույց է տալիս, թե ում է
ուղղված ողջույնը կամ մաղթանքը, նրան հաջորդում է բացականչա-
կան հնչերանգ ունեցող ստորոգյալը՝ արտահայտված ստորադասական
եղանակի բայաձևով, իսկ ենթական սովորաբար եզրափակում է կա-
ռույցը ($O \rightarrow P \rightarrow S$ կամ $O \rightarrow P \rightarrow O/A \rightarrow S$ շարադասական կաղապարներ). ինչ-
պես՝ Առ ամենայն ազգս տէրութեան իմոյ՝ արեաց և անարեաց, բազմասցի
ի ձեզ ողջոյն մարդասիրութեան մերոյ /Եղ.,18/:

Ի դեպ, խնդիրը, «որին վերագրվում է գերադաս անդամով արտա-
հայտված առարկայական գաղափարը»,¹⁶⁴ տրամաբանորեն շեշտակիր
է նաև բարենադրանք կամ ողջույն արտահայտող միակազմ նախադա-
սություններում, եթե նախորդում է կառույցի գերադաս անդամին օրի-
նակ՝ Եւ *Քրիստոսի մարդասիրին* փա՛ռք յաիտեանս, ամէն /Կոր.,100/: Եւ
նմա փա՛ռք յամենայն եղականացս /ՄԽՊՀ,376/: Հայոց մեծաց ողջո՛յն
շատ /Եղ.,24/: Արքայ Դեմետրիոս՝ *առ ազգն Հրէից* ողջո՛յն /Ա Մակ.,Ժ,25/:
Տրդատիոս Հայոց մեծաց արքայ. *առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախա-
րարս և առ զօրս և առ շինականս և առ ամենեսին*, ողջո՛յն /Ազաթ.,134/:

¹⁶⁴ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 184: Ի դեպ այստեղ և հետագա շարադրանքում օգտագործ-
վել են նաև սույն աշխատության մեջ Գ. Խաչատրյանի կողմից դիտարկված բնագրային
մի շարք օրինակներ:

Ինքնակալ կայսր Գիոկղետիանոս, *առ սիրելի եղբայր արքունակից մեր Տրդատ*, ողջո՛յն /ն.տ.,152/: Սակայն բազմաթիվ են նաև այն օրինակները, որոնցում խնդիրը հաջորդում է միակազմ նախադասության գերադասանդամին, ուստի և՛ տրամաբանորեն աննկատ է. ինչպես՝ *Հանճա՛ր բարի ամենեցուն* /Առակք,Ա,7/: *Խաղաղութի՛ւն ընդ՝ ձեզ* /Ծննդ.,ԽԳ,23/: *Օրհնութի՛ւն որդւոյ Գաւթի* /Մատթ., ԻԱ,9/: *Խաղաղութի՛ւն յԱստուծոյ Հօրմէ մերմէ* /Ա Կորնթ.,Ա,3/ և այլն:

Վերևում ասվել է, որ V դարի գրաբարի ոչ միայն թարգմանական, այլև ինքնուրույն գործերի լեզվում հաճախադեպ հանդիպող ոճական հնար է բարդ կառույցի բաղադրիչ եզրերից առաջինում հիմնաբաղադրիչների «ստորոգյալ→ենթակա», իսկ երկրորդում «ենթակա→ստորոգյալ» կամ հակառակ ($S \rightarrow P / P \rightarrow S$) հերթագայությունը, որ բարդության բաղադրիչ նախադասությունները հնչերանգի ուժով հավասարակշռելու նպատակ ունի, ինչի շնորհիվ խոսքը դառնում է ավելի աշխույժ, նկատելիորեն դինամիկ:¹⁶⁵ Այդ երևույթն առկա է նաև բացականչական բարդ կառույցներում և այն էլ՝ բավականին հաճախակի. Մի եկեսգէ ի վերայ մեր ոտն ամբարտաւանից, *և ձեռք մեղաւորաց մի դողացուցեն գմեզ* /Եղ.,314/: Իմաստութիւն Յունաց հասցէ դաստակերտիդ կայսերաց *և ի մեր դիւցախսոն Պարթևաց հասցէ այցելութիւն* /Ագաթ.,127/:

Ենթակայի զեղչման դեպքում երկկազմ ըղծականները սովորաբար արտահայտվում են «ստորոգյալ→խնդիր կամ պարագա» ($P \rightarrow O/A$) շարադասական մասնակաղապարով (Երանի տամ նմա /Եղ.,164/: Եկայք ցնձասցոք ի Տէր /Սաղմ.,ԳԳ,1/): Իսկ ստորոգյալի մեկից ավելի հետադաս լրացումների առկայության դեպքում լրացյալին անմիջապես հաջորդողը որպես կանոն խնդիր լրացումներն են ($P \rightarrow O \rightarrow A$ շարադասական մասնակաղապար). ինչպես՝ *Համբուրեցես զիս* ի համբուրից բերանոյ քոյ /Ագաթ.,440/: *Գթասցի յիս* որպէս և յաւագակն ի ժամ խաչին /Եղ.,310/:

Հաճախ զեղչված ենթակայի փոխարեն առկա է այն անվանող կոչական, որը, ինչպես ենթական, կա՛ն անմիջապես հաջորդում է ստորոգյալին ($P \rightarrow$ «Կոչ.» $\rightarrow O/A$), կա՛ն, ընդմիջարկվում նրանից լրացմամբ ($P \rightarrow$

¹⁶⁵ Տե՛ս Ս.Հայրապետյան, *Հարցական նախադասությունների շարադասական կաղապարները դասական գրաբարում, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ», հ. 6, Գյումրի, 2003, էջ 34:*

Օ/Ա→«Կոչ»): ինչպես՝ Ընկալ, *Տէր*, զկամաւոր պատարագս մեր /Եղ.,98/: Գոհանամք զքէն, *Տէր Աստուած մեր* /ն.տ.,248/: Օրհնեա զմեզ, *սուրբ հայր մեր* /ն.տ.,382/: Արդ աղաչեմ զձեզ, *ն՛վ քաջ նիզակակիցք* /ն.տ.,204/: Բաց մեզ, *Տէր*, զդուռն ողորմութեան քո /ն.տ.,306/:

Խոսողի երանական վերաբերմունքն արտահայտող ըղձական նախադասությունները մեծ մասամբ միակազմ են: Նրանց գերադաս անդամը (*երանի՛, երանի՛ է*), որ բացականչական հնչերանգի կրողն է, ունի բացառապես կայուն սկզբնային դիրք, իսկ նախադասությունը՝ «գերադաս անդամ→լրացում կամ լրացումներ» շարադասական մասնակաղապարը: Օրինակ՝ *Երանի՛* որ հաւատայցեն ճշմարտութեանն /Բուգ.,72/: *Երանի՛* ժողովրդեան, որ ... /Սաղմ.,ՁԸ,16/: *Երանի՛* առաջնոյ և երկրորդի փոփոխմանն /ՄԽՊՀ,370/: *Երանի թէ և դուք ըստ բժշկական արուեստին բերէիք զնմանութիւն* /Եղ.,191/: Այս առիթով նշենք նաև, որ ձայնարկություններն ու վերաբերականները գրաբարի բացականչական նախադասությունների ըղձական ենթատեսակի մեջ գործուն դերակատարություն չունեն:

3.2. Գրաբարի բուն բացականչական նախադասություններն ունեն ըղձականների համեմատ ավելի բարձր հնչերանգ, որի կրող կարող է հանդիսանալ նախադասության յուրաքանչյուր շարադասական բաղադրիչ: Սրանք աչքի են ընկնում նաև բացականչական հնչերանգ ձևավորող բառային միջոցների՝ ձայնարկությունների, վերաբերականների և հարցահարաբերական դերանունների առատ գործածությամբ և կարող են արտահայտել խոսողի ամենատարբեր զգացմունքներ.

ա) *Որևէ բանի նկատմամբ խոսողի դրական վերաբերմունք՝ ուրախություն, ցնծություն, հիացմունք, հրճվանք և այլն*. Օրինակ՝ *Որպէ՛ս աներկիւղութեամբ առ ոչինչ համարեցան զիրամանս արքունի* /Եղ.,122/: *Երանի՛ է մեզ վասն սորա մերձատրութեանս առ մեզ* /ն.տ.,304/: Օրհնեալ *Տէր Աստուած* ի բարձունս /ն.տ.,382/: Ահաւասիկ ես գեղեցիկ, մերձաւոր իմ /Երգ.,Ա,14/: Ահա ծնցի ի քո զաւակացդ այլ զաւակ /Բուգ.,11/: Նա զորպիսի՛ գերանական զփառսն ժառանգէ /Եզն.,246/: Գործ նորա որպէ՛ս պարկեշտութեամբ է /Առակք,Ձ,8/: Սիրեցից զքեզ՝ *Տէր՝* զօրութիւն իմ /Սաղմ.,ԺԷ,2/:

բ) *Որևէ բանի նկատմամբ խոսողի ցավակցական վերաբերմունք, վիշտ, ակսոսանք, դառնություն*. ինչպես՝ *Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին, ի քաջէն զրկեալ հովուէ և*

հովուակցե /ՄԽՊՀ,370/: Աւա՛ղ գրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս /ն.տ.,371/: Որպէ՛ս զախտս հանդուրժեցից բերել /ն.տ./: Ողորմի՛մ, ողորմի՛մ սիրելեաց ձերոց /Եղ.,56/: Ահաւաղիկ քակեցի զմիաբանութիւն ուխտին Հայոց /ն.տ.,75/: Ո՛ւ անմիտք /Եզն.,220/: Ահաւասիկ մերձեալ եմ ի դատաստանս իմ /Յովբ.,ԺԳ,18/:

զ) *Նախատինք, հանդիմանություն, արհամարհանք, անեծք*. Ինչպէս՝ Ո՛ւր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիղս /ՄԽՊՀ,372/: Ո՛ւր /է/ երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանցն հանգուցող /ն.տ./: Ո՛վ այսուիետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, ո՛վ ուրախասցի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, ո՛վ զհայրական բարբառեսցի զուարճութիւն, մասամբ ինչ յաղթահարեալ յորդոյս /ն.տ./: Եւ դուք աւաղիկ կամիք անկանել հեթանոսաց ի ծառայութիւն /Բուզ.,137/: Վա՛յ իցէ ձեզ /Ագաթ.,195/: Ո՛վ մորոտութիւն /Եզն.,100/: Ո՛վ անմտութիւն և անհամ մորոտութիւն /ն.տ.,112/: Վա՛յ այնոցիկ, որ գրեն զչարիս /Եսայի.,Ժ,1/: Եկեսցեն ի վերայ քո անեծքս /Բ Օրին.,ԻԸ,15/:

դ) *Որևէ բան կատարելու հորդոր, հրավեր, կանչ*. Հոգիդ քո բարի առաջնորդեսցէ մեզ յերկիր ուղիղ /Ագաթ.,194/: Հապա գնասցուք, ասեն, սիռեցարուք յիրաքանչիւր տեղիս /Բուզ.,138/: Աղէ՛ տուր ինձ գիտել /ն.տ.,143/: Չարթիր, Երեմիաս, զարթիր և ողբա հանդերձ մարգարէութեամբ /ՄԽՊՀ,373/: Որչափ ևս առաւել լիցուք հաղորդք յարութեան նորա /Եղ.,348/:

ե) *Տրտմություն, հուսահատություն, հուսալքություն*. Ահա շրջեցան զինն շունք բազումք /Եղ.,168/: Վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ, վա՛յ մեզ ... /Ագաթ.,780/: Չիա՛րդ զմիտս իմ և զլեզուս պնդեցից: Չիա՛րդ յարմարեցից զողբերգութիւնս /ՄԽՊՀ,373/: Ողբամ՛ զքեզ, Հայոց աշխարհ, ողբամ՛ զքեզ, հանուրց հիւսիսականաց վեհագոյն /ն.տ.,369/: Կորեա՛ւ ժողովողն, թագեա՛ւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լռեա՛ց ձայնն յորդորեցուցիչ/ն.տ.,372/:

Ըղծականների նման՝ բուն բացականչական նախադասությունները ևս իրենց կառուցվածքով լինում են ինչպես երկկազմ (Նա զորպիսի՛ գերանական զփառսն ժառանգէ /Եզն.,246/), այնպես էլ միակազմ. Աւա՛ղ գրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս /ՄԽՊՀ,371/:

Էական տարբերություններ չկան սրանց միջև նաև շարադասության տեսակետից: Երկկազմ համառոտ նախադասություններում բացականչական հնչերանգն իր վրա կրող ստորոգյալը բացառապես

սկզբնային դիրքում է ($P \rightarrow S$ շարադասական կաղապար). *Կորեա՜ւ* ժողովողն, *բազեա՜ւ* նաւահանգիստն, *ելիք* օգնականն, *լեա՜ց* ձայնն յորդորեցուցիչ /ՄԽՊՀ,372/: Ընդարձակ նախադասություններում ամենահաճախադեպը գլխավոր անդամների՝ խնդրով կամ պարագայով ընդմիջարկված $P \rightarrow O/A \rightarrow S$ շարադասական կաղապարն է (Ահա շրջեցան զինն շունք բազումք /Եղ.,168/: Ահա ծնցի ի քո զաւակացոյ այլ զաւակ /Բուգ.,11/), որում կառույցը եզրափակող ենթակայի փոխարեն շատ դեպքերում հանդես է գալիս այն անվանող կոչական. Ողորմիմ քեզ, *եկեղեցի հայաստանեայց* /ՄԽՊՀ,370/: Սիրեցից զքեզ՝ *Տէր՝ զօրութիւն իմ* /Սաղմ.,ԺԷ,2/: Ստորոգյալի հետադաս լրացումների փոխդասավորության կարգն այստեղ ևս միանգամայն ազատ է:

Գլխավոր անդամների վերոհիշյալ «ստորոգյալ \rightarrow ենթակա» հաջորդականությունը սովորաբար շրջվում է, եթե բացականչում արտահայտող հարցահարաբերական դերանունների (*n, ով, որպէս, որպիսի*) կամ ցուցական վերաբերականների (*ահա, ահաւասիկ* և այլն) առկայությամբ պայմանավորված՝ ստորոգյալը դադարում է բացականչական հնչերանգի կրողը լինելուց. Օրինակներ՝ *Ո՛վ* այսուհետև զմերս յարգեսցէ զուսումն, *n՛վ* ուրախասցի ընդ առաջադիմութիւն աշակերտիս, *n՛վ* զհայրական բարբառեսցի զուարճութիւն /ՄԽՊՀ,372/: *Ո՛վ* տայր քեզ, եղբօրորդի իմ, դիել զստինս մոր իմոյ /Երգ.,Ը,1/: Գործ նորա *որպէ՛ս* պարկեշտութեամբ է /Առակք,Ձ,8/: Նա *զորպիսի՛* գերանական զփառսն ժառանգէ /Եզն.,246/: *Ահա* դու, *Տէր*, ողորմութեամբ քով պսակեցեր զսիրելիս քո /Եղ.,151/: *Ահա* գառն կայր ի վերա լերինն Սիոնի /Յայտ., ԺԳ,1/: Ես *աւասիկ* ծառայ քո ի ձեռս քո կամ /Բուգ.,142/: *Ահաւասիկ* բանք արդարութեամբ կատարեցան /ն.տ.,140/:

Նմանատիպ նախադասություններում գլխավոր անդամների $P \rightarrow S$ հաջորդականությունը սովորաբար ենթակա չէ շրջման թերևս միայն այն դեպքում, երբ հնչերանգակիր դերանունն անվանական ստորոգյալի ստորոգելին է. ինչպես՝ *Ո՛ւր են* ողորմութիւնք քո առաջինք, *Տէր* /Սաղմ., ՁԸ,50/: *Ո՛ւր է* քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղիդ /ՄԽՊՀ,372/:

Միակազմ բացականչական նախադասությունները գրաբարում դրսևորվում են նույն շարադասական մասնակաղապարով, ինչ ըղծականները. այդպիսի կառույցի գերադաս անդամը, որպէս բացականչական հնչերանգի կրող, միշտ սկզբում է. ինչպես՝ *Յնծութի՛ւն* է ինձ /Ղուկ.,

Ա,47/: Շա՛տ է արդ, Տէ՛ր /Գ Թագ.,ԺԹ,4/: Մա՛հ է ի սանի աստ, ա՛յրդ Աստուծոյ /Գ Թագ.,Դ,40/: Հաճախ սրանցուն առկա է նաև որևէ ցուցական վերաբերական, որ նախորդելով գերադաս անդամին՝ ներկայացնում է նրա ցույց տված առարկան. Եւ *ահա* վարագոյրք պատուականք /Յուդ., ԺԳ,19/: Եւ *ահա* ժողովուրդ բազում /Յայտ.,Է,9/: Եւ *ահաւասիկ* կուսութիւնք դատեր իմոյ /Բ Օրին.,ԻԲ,17/: *Աւանիկ* կին քո առաջի քո /Ծննդ.,ԺԲ,12/ և այլն: Երբեմն գերադաս անդամին նախորդում է որևէ ձայնարկութիւն՝ իր վրա վերցնելով բացականչական հնչերանգի ուժը. Ո՛նոր և անպատում սքանչելեաց գործ /ՂՓՊՀ,179/: Ո՛վ անմտութիւն և անհամ մորոսութիւն /Եզն.,112/: Ո՛հրաման տկար և անգօր սահման /ն.տ.,161/:

Երբեմն հենց ձայնարկութիւնն է (*վա՛յ, վա՛շ, աւա՛ղ, ո՛հ, երանի՛*) բացականչական միակազմ նախադասութեան գերադաս անդամը, որի հետ հանդես է գալիս տրական հոլովով (հազվադեպ նաև ուղղականով) կամ նախորդավոր կապակցութեամբ խնդիր լրացում:¹⁶⁶ Այսպիսի նախադասութիւններն առանց բացառութեան հանդես են գալիս «Ձայն.→ խնդիր» շարահասական մասնակաղապարով. ինչպես՝ Վա՛յ սրտից վատթարաց և ձեռաց լքելոց /Սիր.,Բ,14/: Վա՛յ ինձ՝ Արշակայ /Բուզ.,175/: Երանի՛ ամենեցուն /Սաղմ.,ճԻԷ,1/: Վա՛շ ինձ /Եսայի,ԽԳ,16/: Աւա՛ղ զրկանացս /ՄԽՊՀ,371/: Վա՛յ ի վերայ բեկման քո /Երեմ.,Ժ,19/: Ո՛ հովիւք /Երեմ.,ԻԳ,1/:

Այսպիսի նախադասութիւնների ընդարձակման դեպքում շարահասութեան վերոհիշյալ կարգը չի խախտվում: Նոր բաղադրիչներ (կոչական, պարագա) կարող են հավելվել միայն խնդրից հետո. այսպես՝ Քա՛ւ քեզ, որդի՛ք /ՂՓՊՀ,22/: Վա՛յ քեզ, Բեթսա՛յիդա /Մատթ.,ԺԱ,21/: Ո՛հ ինձ, Տէ՛ր /Գ Թագ.,Ժ,20/: Վա՛յ քաղաքիդ մեծի Բաբելոնի, քաղա՛ք հզոր /Յայտ.,ԺԸ,10/: Երանի՛ քեզ, երկի՛ր/Եսայի,ԾԶ,1/: Երանի՛ սմա վասն սուրբ տեսլեանս /Եդ.,196/:

Հանրագումարելով աշխատութեան չորրորդ գլխում հատուկ հնչերանգով նախադասութիւնների շարահասական առանձնահատկութիւնների վերաբերյալ ասվածն ու վիճակագրական ուսումնասիրութեան արդյունքները՝ կարելի է անել հետևյալ եզրահանգումները.

ա) Հրամայական, հարցական և բացականչական երանգի նախադասութիւններն իրարից շատ դեպքերում տարբերվում են ոչ միայն ի-

¹⁶⁶ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 193-194:

րենց հատուկ հնչերանգի բնույթով ու նախադասությունների կառուցվածքային հատկանիշներով, այլև իրենց բավականին ինքնատիպ շարադասությամբ:

բ) Երկկազմ լրիվ կառույցները գրաբարի հրամայական նախադասությունների ընդամենը 15% են՝ նախադասության համառոտ և ընդարձակ տարբերակներում շարադասական բաղադրիչների $P \rightarrow S$ հաջորդականության կարգի ընդհանուր առմամբ ակնհայտ գերակշռություն (մոտավորապես 72%) ունեցող հաճախականությամբ, ընդ որում, $P \rightarrow S \rightarrow O/A$ ՝ 25%, $P \rightarrow O/A \rightarrow S$ ՝ 20%, $O/A \rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 18% և $P \rightarrow S$ ՝ 9%: Կոչական ձայնարկություններով կամ վերաբերականներով սկսվող կառույցներում այդ շարադասական կաղապարի գործածությունն ավելի հաճախական է՝ մինչև 78%, մինչդեռ կոչականի առկայության դեպքում նույնիսկ մի փոքր գերազանցող են դառնում առաջադաս ենթակայով կառույցներն իրենց ինչպես եռաբաղադրիչ («Կոչ.» $\rightarrow S \rightarrow P$), այնպես էլ բազմաբաղադրիչ տեսակներով՝ 52%, ընդ որում, վերջիններս հիմնականում երկու՝ $S \rightarrow$ «Կոչ.» $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 24% և «Կոչ.» $\rightarrow S \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 20% կաղապարային տարբերակներով:

գ) Հրամայական երկկազմ կառույցների ճնշող մեծամասնությունը գրաբարում թերի է՝ ենթակայի զեղչմամբ, ինչն ավելի է անրակայուն ստորոգյալի առաջադասությունը՝ ընդհանուր առմամբ մոտավորապես 78%: Այսպիսի նախադասությունների մի ստվար մասը հանդես է գալիս ենթական անվանող կոչական բաղադրիչով, որն իր շեշտվածությամբ սաստկացնում է այն առարկային ուղղված խոսքի ուժը, որին անվանում է: Դրա շնորհիվ նմանատիպ կառույցներն ունենում են հնչերանգային երկու բարձրակետեր, որոնցից մեկի կրողը նախադասության ստորոգյալն է, մյուսինը՝ կոչականը: Այս հանգամանքը նկատելի ինքնատիպություն է հաղորդում կոչականով հրամայական թերի նախադասությունների շարադասությանը: Այսպիսի կառույցներում գրաբարը գործառնում է շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության մի քանի մասնակաղապարային տարբերակներ, որոնց մեջ իրենց ակտիվությամբ առանձնանում են «Կոչ.» $\rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 26%, $P \rightarrow$ «Կոչ.» $\rightarrow O/A$ ՝ 23%, $P \rightarrow O/A \rightarrow$ «Կոչ.»՝ 20% և «Կոչ.» $\rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 12% մասնակաղապարները:

դ) Կոչական ծայնարկությամբ հրամայական նախադասությունների մեծ մաս նույնպես ենթակայազուրկ է և գրաբարում հանդես է գալիս մի քանի շարադասական մասնակաղապարներով, որոնք բոլորն էլ պարտադրաբար սկսվում են ստորոգյալին կամ նրա խմբին նախորդող կոչական ծայնարկությամբ: Հիմնականներն են՝ «Ձայն.»→P→O/A՝ 48%, «Ձայն.»→P→O/A→O/A՝ 28% և «Ձայն.»→P՝ 20%:

ե) Սակավ բացառություններով՝ գերազանցապես P→O/A շարադասական մասնակաղապարն ունեն դիմավոր բայական միակազմ հրամայական նախադասությունները, որոնց մեջ վերոհիշյալ կաղապարն ավելի գործուն է, քան երկկազմ թերի հրամայականներում՝ 81%: Նույնպիսի շարադասություն ունեն նաև գրաբար բնագրերի լեզվում անհամեմատ սակավ հանդիպող բայական անդեմ միակազմ հրամայական նախադասությունները: Միակազմ հրամայականների չնչին մասն է միայն արտահայտվում O/A→P շարադասական մասնակաղապարով կամ դրա՝ նաև հետադաս լրացում ունեցող ավելի ծավալուն տարբերակով՝ ընդամենը 12 %:

զ) Հարցական նախադասությունների շարադասությունը կառուցվում է ըստ հարցում արտահատող միավորի: Վերջինս կարող է դրսևորվել ինչպես հարցական բառերով, այդ թվում՝ նաև հարցական դերանուններով ու մակբայներով, այնպես էլ առանց հարցական բառերի: Հարցական նախադասությունների այս երկու տեսակներն ունեն ոչ միայն ձևաբանական, այլև ինչպես պարզվում է, շարահյուսական, ի մասնավորի, շարադասական տարբերություններ: Այսպես, բուն հարցական բառերով կառույցներում, որոնք եզակի բացառություններով սկսվում են հարցում արտահայտող բաղադրիչով, իշխողը ենթակա→ստորոգյալ հաջորդականությունն է՝ հիմնականում «Հարց. բառ»→S→P՝ 25%, իսկ ստորոգյալի խմբի առկայության դեպքում «Հարց. բառ»→S→P→O/A՝ 35% և «Հարց. բառ»→S→O/A→P→O/A՝ 30% կաղապարային տարբերակներով: Բուն հարցական բառերով թերի և բայական միակազմ նախադասություններում գրեթե հավասարաչափ են դրսևորվում «Հարց. բառ»→O/A→P (45%) և «Հարց. բառ»→P→O/A (42%) մասնակաղապարային տարբերակները:

է) Գրաբարում սրանց քանակով մի քանի անգամ գերազանցում են այն կառույցները, որոնց հարցում արտահայտող բաղադրիչը հարցա-

կան դերանուն կամ մակբայ է: Այսպիսի բաղադրիչը նախադասության կազմում ավելի շարժուն է, կարող է ունենալ ամենատարբեր շարահյուսական գործառույթներ և ըստ այդմ էլ պայմանավորել նախադասության բաղադրիչների փոխդասավորության այս կամ այն կարգը: Այստեղից էլ՝ շարադասական տարբերակների այն բազմազանությունը, որ բնորոշ է այսպիսի կառույցներին: Եթե այդպիսի հարցական բաղադրիչը ենթակա կամ ենթակայի լրացում է, հարցական կառույցն իր և՛ համառոտ, և՛ ընդարձակ տեսակներում գերազանցապես ունի «ենթակա→ստորոգյալ» հաջորդականության կարգը՝ $S \rightarrow P$ ՝ 15%, $S \rightarrow P \rightarrow O/A$ ՝ 35%, $S \rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 23% $O/A \rightarrow S \rightarrow P$ ՝ 20% տարբերակային դրսևորումներով: Հարցական բաղադրիչի ստորոգյալական գործառույթն այդպիսի կառույցներում արմատապես շրջում է հիմնաբաղադրիչների շարադասությունը՝ գերիշխող դարձնելով $P \rightarrow S$ ՝ 24%, $P \rightarrow S \rightarrow$ «Կոչ.»՝ 33% և «Կոչ.» $P \rightarrow S$ ՝ 30% կաղապարային տարբերակները: Եթե հարցական բաղադրիչը ստորոգյալի լրացման դերում է, ապա այդպիսի հարցական կառույցները դրսևորվում են հիմնականում $O/A \rightarrow P \rightarrow S$ ՝ 52%, $O/A \rightarrow S \rightarrow P$ ՝ 20% և $S \rightarrow O/A \rightarrow P$ ՝ 14% ընդհանրական կաղապարներով: Երկկազմ թերի և անենթակա միակազմ կառույցներում գրեթե բացարձակ արտահայտություն ունեն համապատասխանաբար $P_{\text{հարց. դերանուն}} \rightarrow O/A$ ՝ 93% և $O/A_{\text{հարց. դերանուն}} \rightarrow P$ ՝ 96% շարադասական մասնակաղապարները, վերջինը՝ սովորաբար նաև կոչականի կամ բայական այլ լրացումների առկայությամբ:

ը) Հարցական նախադասությունների երկրորդ և անհամեմատ փոքր խումբն առանց հարցական բառի կառույցներն են: Սրանք շարադասության տեսակետից ակնհայտ ընդհանրություններ ունեն հարցական դերանվամբ կառույցների հետ: Միայն թե հարցական հնչերանգը սրանցում դրսևորվում է ոչ թե այդ նպատակին ծառայող հատուկ բառերով, այլ գոյականներով, ածականներով, թվականներով, բայերով, դերանուններով և մակբայներով, որոնք նախադասության տարբեր միավորների դերում դառնալով հարցական հնչերանգի կրողներ, ի տարբերություն հարցական դերանունների՝ ամենևին էլ հակված չեն զբաղեցնելու միայն նախադասության սկիզբը, և հանդես են բերում կառույցի մեջ ազատ տեղաշարժման բավականին մեծ հնարավորություններ: Ավելին, եթե հարցական դերանուններն ընդհանրապես չեն դրվում նա-

խաղասությունը եզրափակող դիրքում, ապա հարցումն արտահայտող գոյականներին, բայերին կամ նյութական իմաստի տեր այլ բառերին կարելի է հանդիպել նաև այդտեղ: Ի դեպ, դրանց մեջ այնուամենայնիվ հարցական հնչերանգի, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտի կրող է դառնում մեծամասամբ բայը: Այստեղից էլ՝ «ստորոգյալ→ենթակա» հաջորդականության սովորականությունն (62%) այդ կառույցների համառոտ և ընդարձակ տարբերակներում: Իսկ սրանց թերի կամ անենթակա կառուցվածքային տեսակներում գերակշռողը $P \rightarrow O/A$ (42%) և «Կոչ.»→ $P \rightarrow O/A$ (40%) մասնակաղապարներն են: Սովորաբար ենթակա չունեն նաև հարցական հնչերանգը կրող բայական լրացումներով թերի և միակազմ կառույցները՝ «խնդիր/ պարագա→ստորոգյալ» հաջորդականության կարգի ընդգծված գերազանցությամբ (մինչև 94%):

թ) Բացականչական նախադասությունների շարահասությունը ևս էականորեն պայմանավորված է հնչերանգային գործոնով, ավելի ստույգ՝ հատուկ հնչերանգը, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտը կրող շարահասական բաղադրիչի դիրքով: Եթե այդ դերով հանդես է գալիս ստորոգյալը, ապա երկկազմ բացականչական կառույցների ինչպես համառոտ, այնպես էլ ընդարձակ տեսակներում «ստորոգյալ→ենթակա» հաջորդականության կարգը խիստ սովորական է՝ 78%: Իսկ թերի և միակազմ կառույցներում հնչերանգակիր ստորոգյալի սկզբնային դրությունը գրեթե բացարձակ իրողություն է՝ մոտավոր հաշվումներով մինչև 92%:

ժ) Դրան հակառակ՝ համապատասխան հնչերանգ ձևավորող բառային միջոցների՝ ձայնարկությունների, վերաբերականների և հարցահարաբերական դերանունների առկայության դեպքում, որոնք առատորեն գործածվում են գրաբարի բացականչական կառույցներում, ստորոգյալն այլևս հնչերանգակիր չէ, հետևաբար հիմնաբաղադրիչների շարահասությունը անհամեմատ ազատ է. գրեթե հավասարաչափ են դրսևորվում $P \rightarrow S$ և $S \rightarrow P$ կաղապարները երկկազմ լրիվ և $P \rightarrow O/A$, $O/A \rightarrow P$ մասնակաղապարները թերի նախադասություններում: Եվ վերջապես գլխավոր անդամների վերոնշյալ «ստորոգյալ→ենթակա» բավականին կայուն հաջորդականությունը բացականչական նախադասություններում նույն այդ պատճառով անպայմանորեն շրջվում է ($S \rightarrow P$) բացականչում

արտահայտող հարցահարաբերական դերանունների (*n, ու*) ենթակայական կիրառության դեպքում:

Ժա) Շարադասական բաղադրիչների հաջորդականությունը բավականին կայուն կարգ ունի բացականչական նախադասության տեսակ համարվող բարենմադթություններում և ողջույներում: Սրանցում սովորաբար առաջին պլան է մղված տրամաբանական շեշտը կրող խնդիրը, որ ցույց է տալիս, թե ում է ուղղված ողջույնը կամ մաղթանքը, նրան հաջորդում է բացականչական հնչերանգ ունեցող ստորոգյալը, իսկ ենթական, եթե կա, եզրափակում է կառույցը:

Գ Լ ՈՒ Խ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՄԻԱԿԱԶՄՆԱԽԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍԱԿԱՆ ԿԱՂԱՊԱՐՆԵՐԸ ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ

Ի տարբերություն երկկազմ նախադասությունների, որոնք ունեն երկբևեռ կառուցվածք, միակազմ նախադասություններն արտահայտության պլանում միաբևեռ են՝ ձևավորված մեկ առանցքային միավորով կամ նրա խմբով, իսկ բովանդակության պլանում արտահայտում են միանգամայն ամփոփ և ամբողջական միտք՝ հանդես գալով որպես հաղորդակցական միանգամայն ավարտուն միավոր:

Գրաբարի միակազմ նախադասության համակողմանի քննություն, նրա բոլոր տեսակների գիտական հանգամանակից արժեքավորում կատարվել է միայն վերջերս:¹⁶⁷ Ըստ միակազմ կառույցի գլխավոր անդամի խոսքիմասային պատկանելության առանձնացվել են նրա երեք տեսակներ՝ բայական միակազմ, անվանական միակազմ և բառ-նախադասություններ, մանրամասնորեն ներկայացվել են գրաբարում դրանցից յուրաքանչյուրի կառուցվածքային առանձնահատկություններն ու կաղապարային դրսևորումները: Մնում է անդրադառնալ նաև դրանց շարահասական իրողությունների բնութագրմանը, որն առ այսօր չի կատարվել: Անմիջապես նշենք, որ այս տեսակետից հետաքրքրություն կարող են ներկայացնել ոչ բոլոր միակազմ կառույցները, ինչպես են օրինակ՝ բառ - նախադասությունները, որոնց կառուցվածքային բացահայտ ինքնատիպությունը՝ ընդամենը մեկ բառով արտահայտված լինելը ոչ մի հնարավորություն չի տալիս արժարժեղու դրանց շարահասության հետ առնչվող հարցեր: Ասվածը բնականաբար կարող է վերաբերել միակազմ նախադասությունների ընդհանրապես բոլոր տեսակներին, եթե դրանք համառոտ են՝ արտահայտված միայն գլխավոր անդամով: Մյուս կողմից էլ՝ կան նաև միակազմ ընդարձակ նախադասություններ՝ իրենց բաղադրիչների փոխդասավորության հաճախ բավականին ինքնատիպ դրսևորումներով, որոնք նույնպես մեր կողմից, այս անգամ արդեն միտումնաբար և բոլորովին այլ նկատառումներով, դուրս են թողնվում միակազմ կառույցների շարահասության առանձնակի ուսում-

¹⁶⁷ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002:

նասիրության շրջանակներից: Խոսքը վերաբերում է մասնավորապես դիմավոր բայական ընդարձակ նախադասություններին, որոնք գրաբարի միակազմ նախադասությունների մի ստվար մասն են, սակայն աշխատանքի այս հատվածում, ինչպես կտեսնենք, նշված կառույցների շարադասական իրողությունների առանձին քննություն չի կատարվել և դրա անհրաժեշտությունը, կարծում ենք, չկա: Սրանք՝ որպես անենթակա կառույցներ, իրենց բաղադրիչների փոխդասավորությամբ միանգամայն նույնական են զեղչված ենթակայով երկկազմ ընդարձակ կառույցներին, այդ իսկ պատճառով դրանց հետ համատեղ էլ դիտարկվել և բնութագրվել են պատմողական և հատուկ հնչերանգով երկկազմ նախադասությունների շարադասական իրողությունների քննության մեջ: Չետևաբար, այստեղ կրկին անդրադառնալ դիմավոր միակազմ նախադասությունների շարադասության խնդրին, համոզված ենք՝ ավելորդ է, որովհետև կրկնությունից խուսափել հնարավոր չի լինի: Ելնելով վերոհիշյալից՝ այստեղ միակազմ նախադասությունների շարադասության քննությունը կսահմանափակենք գերազանցապես անվանական ինչպես նաև բայական անդեմ և միադիմի բայածևով միակազմ նախադասությունների շրջանակներում:

1. Անվանական միակազմ նախադասություններ

Ի տարբերություն արդի հայերենի անվանական նախադասությունների, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ ուսումնասիրվել են¹⁶⁸ դեռևս անցյալ դարի երկրորդ կեսից սկսած, գրաբարի միակազմ նախադասությունների կազմում անվանական նախադասությունների հանգամանալից քննությունը, ինչպես վերևում նկատվեց, կատարվել է վերջին տարիներին:¹⁶⁹ Սրանք այն միակազմ նախադասություններն են, որոնք արտահայտված են ոչ բայական,¹⁷⁰ գերազանցապես անուն

¹⁶⁸ Տե՛ս Վ.Առաքելյան, 1964: Ս.Գյուլբուդադյան, Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Եր., 1967: Յ.Չարությունյան, 1970: Ս.Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Յ. Օհանյան, Խ. Բաղիկյան, 1976: Վ.Չայրապետյան, Արդի հայերենի անդեմ և անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքը, Լեզվի և ոճի հարցեր, պր. VI, Եր., 1982: Ա.Պապոյան, Խ. Բաղիկյան, 2003: Ս.Աբրահամյան, Չայրոց լեզու. Շարահյուսություն, Եր., 2004, և ուրիշներ:

¹⁶⁹ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 179-199:

¹⁷⁰ Միանգամայն իրավացիորեն Գ. Խաչատրյանն անվանական միակազմ նախադասությունների մեջ է դասում նաև այնպիսիները, որոնց գլխավոր անդամն արտահայտված է ձայնարկությամբ. Վա՛յ ինձ՝ Արշակայ: Երանի՛ ամենեցուն: Նկատի են առնվում մասնա-

խոսքի մասով՝ «միայնակ, լրացումների կամ սպասարկու բառերի հետ միասին և որոնց միջոցով տրվում է հաղորդում առկա կամ բացակա որևէ առարկայի մասին»: Փաստական նյութի համակողմանի մատուցմամբ «Գրաբարի միակազմ նախադասությունները» արժեքավոր աշխատության մեջ սպառնիչ հիմնավորում է ստացել այն դրույթը, թե անվանական նախադասությունները՝ իբրև հաղորդակցումն իրականացնող ուրույն կառույցներ, հայերենին հատուկ են նրա զարգացման դեռևս նախորդ շրջաններից, սերված են գերազանցապես բայական նախադասություններից բայական բաղադրիչի կորստի հետևանքով, V դ. հայերենում մեծաթիվ չեն և աչքի չեն ընկնում արտահայտության միջոցների այնպիսի բազմազանությամբ, որով առանձնանում են բայական միակազմ նախադասությունները:¹⁷¹

Գրաբարի անվանական նախադասությունները՝ իբրև պատումին արտահայտչականություն և շարադրանքի թարմություն հաղորդող սեղմ ու հակիրճ խոսքի ուրույն միջոց, հիմնականում պատմողական կամ բացականչական երանգի են, խիստ սակավ են հրամայական անվանականները: Թեև ինքնուրույն կիրառության դեպքերն այնքան էլ քիչ չեն, սակայն սրանք հիմնականում գործածվում են բարդ կառույցի կազմում, որպես համադաս կամ ստորադաս բաղադրիչ նախադասություններ: Այս վերջին հանգամանքն անկարևոր չէ անվանական նախադասություններում բաղադրիչների փոխդասավորության կաղապարային տարբերակների բնութագրման մեջ:

Գրաբարի անվանական նախադասություններն իրենց կառուցվածքով միատարր չեն. նրանց գերադաս անդամը կարող է արտահայտված լինել գոյականով կամ գոյականական բառակապակցությամբ, դերանուններով, ինչպես նաև ձայնարկություններով: Օրինակ՝ Ահաւասիկ վիշապ մի մեծ հրեղէն /Գ. Թագ., Ա, 23/: Ահաւասիկ ես /Ծննդ., ԻԷ, 2/: Վա՛յ քաղաքիդ մեծի Բաբելոնի, քաղաք հզոր /Յայտն., ԺԸ, 10/:

Այս կառուցվածքային հատկանիշն անշուշտ իր կնիքն է դնում նրանց կազմության, գործառության, նաև իմաստային կողմի վրա: Գոյական գերադաս անդամ ունեցող անվանականները կազմությամբ մեծ

վորաբար ընդարձակ միակազմ կառույցները, որոնց մեջ ձայնարկությունն ունի «առնվազն մեկ ստորադաս անդամ», հակառակ դեպքում միակազմ նախադասությունը ոչ թե անվանական, այլ բառ նախադասություն է (Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 181-182):

¹⁷¹ Նույն տեղում, 214:

մասամբ ընդարձակ են, սովորաբար հուզական հնչերանգով արձանագրում են առարկաների առկայությունը կամ բացակայությունը և գործածվում են ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ բարդության կազմում. ինչպես՝ *Ահա ընդ քեզ Սաղովկ և Աբիաթար քահանայք* /Բ Թագ., ԺԵ, 35/: *Յամենայն ճանապարհս կոծ* /Ամովս, Ե, 16/: *Խաղաղութիւն ընդ քեզ* /Գատ., ԺԹ, 20/: *Փոխանակ մոխրոյն անթառամ ծաղիկք, և փոխանակ քացախոյն անսպառ ուրախութիւնք* /Ազաթ., 64/: *Ե՛ւ մահք տարածամք, և՛ ախտք չարաչարք* /Եզն., 20/: ... վասն որոյ ասացաւ ի ձեռն Եսայեայ մարգարէի, որ ասէ. *Չայն բարբառոյ յանապատի* /Մատթ., Գ, 3/:

Դերանուն գերադաս անդամով անվանական միակազմ կառույցները, հիմնականում հանդես են գալիս իբրև բարդ համադասական նախադասության բաղադրիչ եզր, երբեմն նաև՝ ինքնուրույն կիրառությանը. *Ոչ այդպէս, այլ գնելով գնեցից ի քէն գնոց* /Բ Թագ., ԻԳ, 24/: *Իսկ եթէ առ մարմնատրս այսպէս, որչ՛ափ ևս առաւել առ հոգևորսն* /Եղ., 15/: *Այսքիկ ամենեքեան եպիսկոպոսք* /ԲՓՊՀ, 45/ և այլն:

Այն անվանականները, որոնց գերադաս անդամը ձայնարկություն է, կազմությամբ ընդարձակ են (գոնե պարտադիր երկբաղադրիչ), արտահայտում են խոսողի հուզական ապրումները և գործածվում են ինչպես ինքնուրույնաբար, այնպես էլ բարդ ստորադասական նախադասությունների կազմում. ինչպես՝ *Քա՛ւ ձեզ, որդիք* /ԲՓՊՀ, 22/: *Վա՛յ քեզ, քաղաք*, որոյ թագաւոր քո մանուկ է /Ժող., Ժ, 16/: *Քա՛ւ քեզ, որդեա՛կ*, եթէ լինիցի քեզ ելանել ի ժառանգութենէ /Ազաթ., 101/: *Երանի՛ ժողովրդեան՝* որ գիտեն զօրհնութիւնս քո, Տէ՛ր /Սաղմ., ԶԸ, 16/:

Կազմության, իմաստի և գործառության վերը նշված տարբերությունները նկատելի հետք են թողնում նաև անվանական նախադասությունների շարադասության վրա: Բնականաբար, հասկանալի պատճառով խոսքը չի վերաբերում միաբաղադրիչ անվանականներին. սրանք այս առումով որևէ հետաքրքրություն չեն կարող ներկայացնել: Մինչդեռ երկբաղադրիչ և բազմաբաղադրիչ միակազմ կառույցները, ինչպես կարելի է համոզվել ստորև, իրենց շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության տեսանկյունից դրսևորում են որոշակի յուրահատկություններ:

Գոյականով կամ փոխանվամբ արտահայտված գերադաս անդամ ունեցող միակազմ կառույցները գրաբարի անվանական նախադասու-

թյունների գերակշիռ մասն են՝ մոտ 75%-ը: Դրանց մեծագույն մասը կազմությանը ընդարձակ է, ընդ որում, իշխողը բազմաբաղադրիչներն են, որոնք գրեթե քառակի շատ են երկբաղադրիչ անվանականներից: Գոյական գերադաս անդամից բացի՝ դրանցում կարող է առկա լինել.

ա) *որոշիչ կամ հատկացուցիչ լրացում*, որի հետ գերադաս անդամի փոխդասավորությունը անվանական կառույցներում ունի լրացումների հետադասության զգալի գերակշռություն, մանավանդ *ահա, ահալասիկ* և այլ ցուցական վերաբերականների, ձայնարկությունների կամ *ո՛չ* ժխտականի առկայությամբ. ինչպես՝ Ե՛ւ մահք տարածամք, և՛ ախտք չարաչարք /Եզն.,20/: Ո՛ւ հրաման տկար /Եզն.,161/ Ահա ձի սեաւ /Յայտն., 2,5/: Ահա օր փրկութեան /Բ Կորնթ.,2,3/: Ահալասիկ և մանկունք իմ /Եբր., Բ,13/: ... ո՛չ ամուր թաքստի և ո՛չ դաշտ փախստի /Ա Մակ.,Թ,44/ և այլն: Իհարկե, կան նաև հակառակը վկայող փաստեր. ինչպես՝ Ահալասիկ Տեառն Աստուծոյ քոյ երկինք ... /Բ Օրին.,Ժ,14/: Եւ ո՛չ յայլ աշխարհս այնպիսի ինչ երևակ /Եզն.,155/: Այնուամենայնիվ փաստերի քանակային հարաբերակցությունը գոյականի լրացման ակնհայտ հետադասության օգտին է:

բ) *խնդիր լրացում*, որի առկայության դեպքում գերադաս անդամը եզակի բացառություններով նախադասության սկզբում է. ինչպես՝ Շնորհք նմա /Ազաթ.,175/: Խաղաղութի՛ն ի վերայ Իսրայելի /Մաղմ.,ճԻԳ, 5/: Հանճար բարի ամենեցուն /Առակ.,Ա,7/, մանավանդ, երբ անվանական միակազմ կառույցն առաժի կամ ասացվածքի իմաստ ունի. Բեկումն ընդ բեկման /Ղևտ,ԻԳ,19/: Ակն ընդ ական, ատամն ընդ ատաման... /Բ Օրին., ԺԹ,21/: Չայն բարբառոյ յանապատի /Մատթ.,Գ,3/ և այլն:

Հաջորդականության այս կարգի շրջման փոքրաթիվ դեպքերն ունեն քերականական կամ ոճական հիմնավորում: Այսպես, խնդիր լրացումը նախադաս է, եթե նրա այդ դիրքը ծառայում է բարդության կազմում բաղադրիչ նախադասությունների քերականական կապին (...փառս ետ գոհանալով զԱստուծոյ, *որում* փա՛ռք յախտեանս յախտենից /Տօբ.,ԺԳ, 17/) կամ համատեքստում ինքնուրույն նախադասությունների իմաստային կապի դրսևորմանը. ինչպես՝ Նմա փառք /ՂՓՊՀ,129/: Եւ նմա փառք յամենայն եղականացս /ՄԽՊՀ,376/: Իսկ ավելի հաճախ խնդրի առաջադասվելը տրամաբանորեն ընդգծվելու նպատակ է հետապնդում. Եւ Քրիստոսի մարդասիրին փառք յախտեանս /Կոր.,100/: ...առ ազգն Հրեից

ողջո՛յն /Ա Մակ.,Ժ,25/: *Եղբարցդ*, որ ի հեթանոսաց էք, ողջո՛յն /Գործ.,ԺԵ, 23/: *Փոխանակ քացախոյն* անսպառ ուրախութիւնք /Ագաթ.,64/: *Յամենայն ճանապարհս* կոծ /Ամովս.,Ե,16/ և այլն: Ի դեպ, ինչպիսի հաջորդականութիւն էլ ունենան անվանական անդեմ նախադասության գերադաս անդամն ու նրա խնդիրը, կառույցն ավելի ընդարձակելիս դրանք սովորաբար չեն ընդմիջարկվում այլ բաղադրիչներով (կոչականներ, պարագաներ). Փա՛ռք քեզ, *Տէ՛ր*, փա՛ռք քեզ, *թագաւոր* /ն.տ.,312/: Օրհնութիւն և փառք... և շնորհք տեսան Աստուծոյ մերոյ *յաւիտեանս* *յաւիտենից* /Յայտն., ԺԹ,1/: Շնորհակալութիւն նմա *վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտութեանն առ թագաւորն* /ՄԽՊՀ,110/: Նմա փառք և՛ *այժմ*, և *յամենայն յաւիտեանս* /ԳՓՊՀ, 91/ և այլն:

Համոզված կարելի է պնդել, որ «Գերադաս անդամ→խնդիր» հաջորդականության այս սովորական կարգը մշտապես շրջված տեսք ունի միայն այն անվանական միակազմ նախադասություններում, որտեղ գերադաս անդամի դերով հանդես է գալիս «ողջոյն» գոյականը: Այդպիսի նախադասությունները, օտար ազդեցության կնիք ունենալով հանդերձ, իբրև պատրաստի կաղապարային ձևեր, V դարի գրաբարում խիստ գործածական են հրովարտակների ու նամակների լեզվում. ինչպես՝ Թագաւորի Գարեհի ողջո՛յն /Ա Եզր.,Ձ,7/: Հայոց մեծաց ողջո՛յն շատ /Եղ.,24/: Սիիրներսեհ վզրուկ հրամանատար Երան և Աներան՝ Հայոց մեծաց ողջո՛յն շատ /ն.տ.,48/: Եղբարցդ ... ողջո՛յն /Գործ.,ԺԵ,23/: Արքայ Գեմետրիոս՝ առ ազգն Հրէից ողջոյն /Ա Մակ.,Ժ,25/: Ինքնակալ կայսր Գիոկղետիանոս, առ սիրելի եղբայր աթոռակից մեր Տրդատ, ողջո՛յն /Ագաթ.,152/: Տրդատիոս Հայոց մեծաց արքայ՝ առ աշխարհս և առ գաւառս, առ նախարարս և առ շինականս և առ ամենեսին ողջո՛յն /ն.տ.,134/:

Գրաբարի անվանական միակազմ նախադասությունների ոչ մեծ մասն են կազմում այն կառույցները, որոնցում գերադաս անդամի գործառույթ են կատարում ձայնարկությունները (հիմնականում *երանի՛*, *վա՛յ*, *աւա՛ղ*, ավելի հազվադեպ՝ *ո՛*, *ո՛վ վա՛շ*, *քա՛ւ* և այլն): Այս կառույցների ընդարձակ տեսակի մեջ ձայնարկության հետ պարտադիր հանդես է գալիս գոյականի կամ դերանվան տրական հոլովով, նաև նախդրավոր կապակցությամբ արտահայտված բացառապես հետադաս լրացում. Աւա՛ղ գրկանացս, աւա՛ղ թշուառական պատմութեանս /ՄԽՊՀ, 371/: Երանի՛ ամենեցուն, ... /Սաղմ.,Բ,13/: Վա՛շ ինձ /Եսայի,ԽԳ,16/: Վա՛յ

քեզ, Բեթսայիդա /Մատթ., ԺԱ, 21/: Վա՛յ սրտից վատթարաց և ձեռաց լքելոց /Միք., Բ, 14/: Քա՛ն ձեզ, որդի՛ք /ԼՓՊՀ, 22/:

Սա խիստ կայուն շարադասական կաղապար է, և, ինչպես վկայում են բազմաթիվ բնագրային փաստերը, նման կառույցների ընդարձակման դեպքում նոր բաղադրիչներ կարող են հավելվել միայն հաջորդիվ՝ չընդմիջարկելով գերադաս անդամի և խնդրի կից շարադասությունը. ինչպես՝ Վա՛յ ի վերայ Բաբելոնի շուրջանակի *յաւոր չարչարանաց իւրոց* /Երեմ., ԾԱ, 2/: Երանի՛ սմա *վասն սուրբ տեսեանս* /Եղ., 196/:

V դարի գրաբարում սակավաթիվ են դերանուն գերադաս անդամով անվանական կառույցները, վկայված օրինակների մեծ մասն էլ կազմությամբ համառոտ նախադասություններ են, և հասկանալի է քննվող հիմնախնդրի առումով ուշադրության արժանի չեն: Եզակի ընդարձակ կառույցներն էլ կա՛ն բաղադրիչների փոխդասավորության ընդունված կարգով կրկնում են առաջադաս գոյական գերադաս անդամով անվանականներին (Եւ այս բազում ժամանակս /ՄԽՊՀ, 147/), կամ ինքնատիպ կառույցներ են՝ հետադաս բացահայտիչ լրացմամբ (Ամենեքեան նոքա արք զօրութեան /Դատ., Ի, 46/: Այսոքիկ ամենեքեան եպիսկոպոսք /ԼՓՊՀ, 45/), կա՛ն էլ շրջված վիճակ ունեն՝ տրամաբանորեն շեշտված խնդրի առաջադասությամբ. Իսկ եթէ *ան մահքնատրս* այդպէս... /Եղ., 15/: Իսկ եթէ *ի վերայ միոյ անձին* այսպէս /ն.տ., 90/:

«Գերադաս անդամ→խնդիր լրացում» հաջորդականությունը, որ բնորոշ է գոյական գերադաս անդամով անվանական նախադասությունների մեծ մասին և ձայնարկությամբ արտահայտված գերադաս անդամ ունեցող բոլոր անվանականներին, ոչ միայն լավագույնս ծառայում է տրամաբանական շեշտը և հուզական հնչերանգը կրող գերադաս անդամի ընդգծմանը նման կառույցների սկզբում, այլ, ամենայն հավանականությամբ, նպատակահարմար է նաև քերականական տեսակետից: Այդպիսի անվանականները սովորաբար հանդես են գալիս բարդության կազմում իբրև գլխավոր նախադասություններ: Դրանցում շատ հաճախ հետադաս խնդիրը ցուցական կամ որոշյալ դերանվամբ արտահայտված հարաբերյալ է, որին անմիջապես հետևում է խնդրի երկրորդական նախադասությունը Փա՛նք և պատիվ և խաղաղութիւն *ամենայնի, որ գործէ զբարի* /Հռովմ., Բ, 10/: Վա՛յ *այնոցիկ, որ կարեն կարկատեն զբարձկնեարդ* /Եզեկ., ԺԳ, 18/: Վա՛յ *դոցա, որ մարգարէանանդ ի սիրտս իւ-*

րեանց /ն.տ.,3/: Երանի՜ ժողովրդեան, որ գիտեն գօրհնութիւնս քո /Սաղմ., 2Ը,16/: Հաճախ էլ այդպիսի խնդրի որոշիչ լրացումն է արտահայտված հաջորդող երկրորդական նախադասությամբ. Օրինակներ՝ Բայց վայ՛ մարդոյն այնմիկ, յոյր ձեռն որդին մարդոյ մատնեսցի /Մատթ.,ԻԶ,24/:

Շարադասության տեսակետից միօրինակ կառույցներ են ցուցական վերաբերականների մասնակցությամբ ձևավորված անվանական նախադասությունները, որոնց գլխավոր անդամի դերով հանդես են գալիս գոյականները, երբեմն նաև՝ դերանունները: Այս անվանական կառույցները հիմնականում զուրկ են ինքնուրույն գործառնությունից և մեծամասամբ հանդես են գալիս բարդության կազմում՝ որպես մեջբերվող խոսք կամ բաղադրիչ եզր. ինչպես՝ Եւ ասէ ցնոսա. «...Ահաւասիկ դուստր իմ կոյս և հարճ նորա» /Բատ.,ԺԹ,23/: Եւ ահա ձայն յերկնից, որ ասէր /Մատթ.,Գ,17/: Ահաւաղիկ երկիրդ իմ առաջի քո, ուր հաճոյ իցէ քեզ բնակեաց /Ծննդ.,Ի,15/: Ակն կալաք խաղաղութիւն,... և ահա խռովութիւն /Երեմ.,Ը,15/ և այլն: Սրանց բաղադրիչների շարադասությունը բացարձակորեն կայուն է՝ «ցուց. վերաբերական→գլխավոր անդամ»: Նույնիսկ կառույցի ընդարձակումը, իսկ գրաբարում այդպիսի նախադասությունների ծավալուն տարբերակն ավելի շատ է հանդիպում, չի փոխում բաղադրիչների հաջորդականությունը նշված կարգը, որովհետև բոլոր ավելացող խնդիր կամ պարագա լրացումները միայն հետադասվում են գերադաս բաղադրիչին. ինչպես՝ Ահաւասիկ խորանն Աստուծոյ ի մէջ մարդկան /Յայտ.,ԻԱ,3/: Ահաւաղիկ երկիրդ իմ առաջի քո /Ծննդ.,Ի,15/: Ահաւասիկ վախճան ազգաց ... ի բարկութենէ Տեանն /Երեմ.,Ծ,12/ և այլն:

2. Բայական անդամ միակազմ նախադասություններ

Անդամ նախադասությունները V դարի գրաբար բնագրերի լեզվում համարյա հազվադեպ հանդիպող բայական միակազմ անենթակա կառույցներ են՝ արտահայտված անորոշ դերբայով: Գ. Խաչատրյանի հաշվումներով՝ լեզվական աղբյուրներում դրանց ընդհանուր թիվը հարյուրի չի հասնում: Կարծիքներ կան, որ բայական անդամ նախադասությունները հայեցի երևույթ չեն հին հայերենում և V դարի մեր լեզվին են անցել թարգմանական գրականությունից. «Որ այս նախադասությունները բնորոշ չեն հայ լեզվամտածողությանը,- գրում է Գ. Խաչատրյա-

նը,- հաստատվում է նաև հայերենի բարբառներում դրանց բացակայության փաստով»:¹⁷²

Գրաբարի անդեմ նախադասությունները գերազանցապես հանդես են գալիս բարդության կազմում ստորադաս կամ համադաս բաղադրիչ նախադասությունների դերով (Եդ կրօնս Պիթագորաս՝ զշնչատրաց միս չճաշակել և ի գինոյ ժուժկալել /Եզն., 142/: ... միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ, և ուղղել զիրաւունս /Առակ.,Ա,23/): Սակավադեպ վկայված են նաև որպես բարդ ստորադասականի գերադաս բաղադրիչներ կամ նախադասություններ՝ անկախ կիրառությամբ (Սի՛ անփոյթ առնել շնորհացդ, որ ի քեզ են /Կոր.,124/: Օտարասէրք լինել ընդ միմեանս առանց տրտնջելոյ /Ա Պետր.,Գ,9/): Կազմված առանձին անորոշ դերբայով կամ նաև նրա լրացումներով, դրանք սովորաբար հրամայական, երբեմն նաև բացականչական կամ հարցական հնչերանգով արտահայտում են «գործողության կատարման անհրաժեշտություն, կարելիություն, անկարելիություն, պարտադրանք, ցանկություն, ձգտում և այլն»:¹⁷³

Գրաբարի բայական անդեմ նախադասություններն իրենց ոչ միայն իմաստային, այլև ձևային,¹⁷⁴ այդ թվում նաև շարադասական առանձնահատկություններով ավելի մոտ են դիմավոր բայով միակազմ նախադասություններին: Երկուսում էլ, իբրև հիմնական շարադասական միավոր, պարտադրաբար առկա է բայական բաղադրիչ, որը կարող է հանդես գալ ինչպես մենակ, այնպես էլ իր խնդիր և պարագա լրացումների հետ: Երկուսում էլ կարող են առկա լինել նաև այլ միավորներ (կոչականներ, ձայնարկություններ, վերաբերականներ, միջանկյալ բառեր և այլն): Այս ամենով հանդերձ՝ բայական անդեմ նախադասությունները նաև նկատելիորեն առանձնանում են դիմավոր բայով միակազմներից: Դրա հիմնական պատճառն այն է, որ բայական անդեմ կառույցներում գերադաս բայական բաղադրիչը, որի դերում կարող է հանդես գալ միայն անորոշ դերբայը՝ անհրաժեշտորեն ունի առանձնահատուկ հնչերանգային ընդգծվածություն: Վերջինս, որ սովորաբար դրսևորվում է հրամանի, կարգադրության, կոչի, հարցման, ցանկության կամ բացա-

¹⁷² Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 178:

¹⁷³ Նույն տեղում, 175:

¹⁷⁴ Տե՛ս Վ. Հայրապետյան, Անդեմ և անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքը, «Լեզվի և ոճի հարցեր», հ. 6, Եր., 1982, էջ 109-120: Գ. Խաչատրյան, 2002, 179-180:

կանչության ձևով, իրոք անհրաժեշտություն է այնքանով, որքանով նախադասության այս տեսակը ձևավորող միակ գործոնն է և ինքնին քերականական ստորոգումն իրականացնող դեր ունի, այն է՝ առանձին վերցրած անորոշ դերբայը կամ անորոշ դերբայական բառակապակցությունը վերածում է նախադասության: Ավելին, Գ. Խաչատրյանի բնութագրմամբ՝ «հնչերանգն այս տիպի նախադասությունների մեջ կատարելի գործողության քերականական կարգ է մտցնում: Օրինակ՝ Չխոսել նշանակում է Չի կարելի խոսել»:¹⁷⁵

Այս ամենից բացի՝ հնչերանգը նաև էապես պայմանավորում է վերոհիշյալ նախադասությունների շարադասությունը: Հնչերանգակիր շարադասական բաղադրիչը սովորաբար ձգտում է զբաղեցնել նախադասության սկիզբը: Հիմնականում դա անորոշ դերբայով արտահայտված գլխավոր անդամն է: Վիճակագրությունը միանգամայն պարզորոշ ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն սովորաբար չեզոք հնչերանգով բնութագրվող դիմավոր միակազմ նախադասությունների, որոնցում դիմավոր բայով գլխավոր անդամ շարադասական բաղադրիչը քիչ թե շատ կայուն դիրք չունի, բայական անդամ միակազմ նախադասություններում ակնհայտ իրողություն է հատուկ հնչերանգը կրող այդ բաղադրիչի՝ անորոշ դերբայի սկզբնային դիրք զբաղեցնելը:

Օրինակներ՝ Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ: Ընդունիլ զդարձուածս բանից, ի միտ առնուլ զարդարութիւն ճշմարիտ, և ուղղել զիրաւունս /Առակ.,Ա,2-3/: Միրել զԱստուածութիւն յամենայն սրտէ և յամենայն անձէ և զօրութեամբ /Ագաթ.,320/:

Երբ անորոշ դերբայի հետ հիմնական բաղադրիչի կազմում հանդես են գալիս մի՛ արգելականը կամ ո՛չ ժխտականը, ապա հնչերանգի ուժն ամբողջությամբ վերցնելով իրենց վրա, դրանք փոքր բացառություններով ամրակայվում են նախադասության սկզբում: Նման դեպքերում անորոշ դերբայը սովորաբար անմիջապես հաջորդում է դրանց, և հատուկ հնչերանգը, թեև համենատաբար թույլ, բայց տարածվում է նաև նրա վրա. ինչպես՝ Եւ մի՛ ելանել ի մուրոյն տառապանս /Բուզ.,64/: Մի՛ անփոյթ առնել շնորհացդ /Կոր.,124/: Ո՛չ երանել զբարեբախտութիւն մարդոյ մինչև ի վախճան /ՄԽՊՀ,5/: Ո՛չ ուտել միս և ո՛չ ըմպել զգինի /Եզն.,285/: Այսպիսի նախադասություններն ունեն շեշտված հրամայական բնույթ,

¹⁷⁵ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 171:

այստեղ է, որ հրամանը, ինչպես գրում է Վ. Առաքելյանը, առավել կտրուկ ու անառարկելի է:¹⁷⁶

Մինչդեռ, երբ անորոշ դերբայը հեռանում է ժխտական մասնիկից, երբեմն նույնիսկ քաշվելով մինչև նախադասության վերջը, ապա այդ դիրքում վերածվում է տրամաբանորեն աննշանակ բաղադրիչի, մանավանդ, երբ նախադասությունը եզրափակվում է վերջադաս դիրքում սովորաբար քիչ հանդիպող կոչականով: Նկատելի է, որ նախորդների համեմատությամբ այսպիսի միակազմ նախադասություններում հրամանի ուժը շատ ավելի թույլ է, և սրանք առավելապես հորդոր կամ խնդրանք են արտահայտում. ինչպես՝ Մի՛ իբրև պատրուակ չարութեան ունել զազատութիւն /Ա Պետր., Բ,16/: Մի՛ չար փոխանակ չարի հատուցանել /ն.տ., Գ,9/: Մի՛ բազում վարդապետս լինել, եղբա՛րք իմ/ Յակ., Գ,1/:

Սակավ դեպքերում մի՛ արգելականը թողնում է նախադասության սկիզբը, որտեղ կարող են հայտնվել տրամաբանորեն ընդգծուն այլ բաղադրիչներ: Այդպիսիք կարող են լինել գերադաս անդամի լրացումները, կոչականը և այլն. Միրելի՛ք, մի՛ օտարօտի համարել գեռանդն ինչ /Ա Պետր., Գ,12/: Ի դեպ, այսպիսի շարադասական մասնակաղապարով դրսևորվող բայական անդամ նախադասություններն ունեն իրենց սկզբնամասի ոչ միայն բարձր, այլև տևական հնչերանգ, որովհետև տրամաբանական շեշտի տակ են ինչպես առաջադաս կոչականը կամ բայական լրացումը, այնպես էլ հաջորդող մի՛ արգելականը: Հնչերանգը նույնպիսի բնույթ ունի նաև այն դեպքում, երբ առաջադաս խնդրին կամ պարագային հաջորդողը ոչ թե մի՛ արգելականն է, այլ նախադասության գերադաս անդամի գործառույթ ունեցող անորոշ դերբայը. Ի ծառայն չճաշակել /Ագաթ.,145/: Չշնչաւորաց միս չճաշակել և ի գինոյ ժուժկալել /Եզն.,142/: Հանդիպում է այս մասնակաղապարի ավելի ծավալուն՝ «Լրացում→գերադաս անդամ→լրացում» տարբերակը, որում առկա է նաև գերադաս անդամին հետադաս և նախադասությունը եզրափակող խնդիր կամ պարագա՝ նախադասության ավարտին բնորոշ թույլ արտասանությամբ. ինչպես՝ Մարմնով հանդերձ, ասէ, կրել զբարիս և զչարիս /Եզն.,292/: Միաբան հասանել ի չափ հասակին Քրիստոսի /Կոր.,82/: Սրան հակառակ՝ անդամ կառույցների մեկ այլ ծավալուն տարբերակում («Լրացում→լրացում→գերադաս անդամ» շարադասական մասնակա-

¹⁷⁶ Տե՛ս Վ. Առաքելյան, 1964, 40:

ղապար) նախադասության վերջում հայտնված անորոշ դերբայի բոլոր առաջադաս լրացումները տրամաբանորեն ընդգծված են. Եւ ի լուսնոյ ի վեր զամենայն ... անմահ համարել /Եզն.,142/:

Գրաբարը անդեմ նախադասության մի ինքնատիպ դրսևորում ունի, որն հանդիպում է նամակներում ու հրովարտակներում, և շատ բանով հիշեցնում է «ողջոյն» գլխավոր բաղադրիչով անվանական միակազմ նախադասությունները: Խոսքն անդեմ կառույցի՝ բարենաղթություն արտահայտող կաղապարային ձևի մասին է՝ նախադասության վերջ տարված «խնդալ» դերբայական բաղադրիչով, որը, փոխարինելով «ողջոյն» բառին, անվանական նախադասությունը վերածում է բայական անդեմ նախադասության՝ նույնությամբ պահպանելով հանդերձ արտահայտվող միտքը: Բնագրային օրինակները փաստում են, որ վերոհիշյալ անվանական կառույցի նման, որն ուներ «խնդիր լրացում→ գոյականով գլխավոր անդամ» բացարձակ կայուն շարադասությունը, այսպիսի անդեմ նախադասություններում «խնդիր լրացում→անորոշ դերբայ» հաջորդականությունը նույնպես անփոփոխ կարգ է. հմմտ. Թագաւորի Դարեհի ողջոյն /Ա Եզր.,2,7/ և Տիբերիոս կայսր Հռոմայեցոց, Աբգարու թագաւորի Հայոց խնդալ /ՄԽՊՀ,180/: Աբգար թագաւորի Հայոց, որդոյ իմում Ներսեհի խնդալ /ն.տ.,182/ և այլն:

Անդեմ նախադասությունների նման՝ գրաբարում շարադասության նկատելի ինքնատիպությամբ են բնութագրվում նաև միադիմի բայածևում ու անկախ դերբայով գլխավոր անդամ ունեցող բայական դիմավոր միակազմ նախադասությունները:

3. Եղանակիչ միադիմի բայով միակազմ նախադասություններ

Եղանակիչ բայով նախադասությունը գրաբարի ինքնատիպ շարահյուսական կառույցներից է: Գրաբարին հարազատ իրողություն՝ բազմիցս վկայված և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն գործերի լեզվում, հատկապես վերջիններիս մեջ՝ որպես հեղինակային ոճի արտահայտություն, ինչը, բնականաբար, տարբեր հեղինակների մոտ ունեցել է միանգամայն տարբեր դրսևորումներ: Այսպես, եթե Բուզանդի «Պատմության» մեջ դրանք մոտավորապես մեկուկես տասնյակ են, Խորենացու մոտ շուրջ քսանը, ապա Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ում՝ այդպիսի կառույցների թիվը հասնում է ութսունի: Ասվել է, որ գրաբարում երբեմն եղանակավորիչ արժեքով կարող են գործածվել *են, գոյ, պարտիմ* պա-

կասավորները, նաև *լինիմ, ունիմ, հասանեմ* բայերի որոշ եղանակաժամանակային ձևեր. ինչպես՝ Դարձեալ և ի Յոբայ փորձանաց է ուսանել /Եզն.,62/: Ոչ գոյ մեզ բանալ զբերանս մեր /Դան.,Գ,33/: Բայց զայն ևս *պարտիմք* գիտել /Եզն.,74/: Բայց ի կղզի ինչ *հասանէ* մեզ անկանել /Գործք, ԻԷ,26/:

Սակայն այդպիսի գործառույթով գրաբարուն գերազանցապես հանդես են գալիս *անկ է, արժան է, դէպ լինի, պարտ է, պատշաճ է, պիտոյ է, պիտի, օրէն է, մարթ է, մարթի, մարթ եղև, կամ է, հաճոյ է, հարկ է, հնար է, հնար իցէ, վայել է, փոյթ է* և այլ բայական իմաստ արտահայտող կապակցությունները՝ կազմված ոչ բայական (եղանակիչ բառ) բաղադրիչով և *եմ* կամ *լինիմ* բայերի երրորդ դեմքի ձևերով. ինչպես՝ Յեբրայեցոց լեզու երկին *չմարթի ասել* /Եզն.,181/: *Դէպ լինէր* ոմանց եղբարց ... *դիմել իջանել* ի կողմանս Յունաց /Կոր.,74/: *Պատշաճ էր* և ձեզ *խնամել* զնոցին որդիսն և զաշակերտսն /Բուզ.,63/ *Պիտոյ է* ինձ *յղել* զքեզ առ թագաւորն Պարսից Շապուհ /ն.տ.,305/: Եւ կամ *էր*^օ արդեօք *հնար* աղջկան միոջ մանկամարդոյ՝ *ունել* զդէմ առն սկայի /Ագաթ.,136/ և այլն:

Եղանակիչ բառի դեր գրաբարուն հաճախ ունեն նաև բազմաթիվ ածականներ (*անբաւ, անհաս, անպատեհ, արժանի, վայելուչ, ցանկալի* և այլն), մակբայներ (*առաւել, անմարթ, բնաւ, դժուարաւ, լաւ, կարի, հարկաւոր, հնարաւոր, մեծապէս* և այլն), գոյականներ (անմտութիւն, անօրէնութիւն, կարողութիւն, սովորութիւն, կամք, օրէն և այլն)՝ որպես հանգույց գործածվող *եմ, եղանիմ, երևիմ* և մի քանի այլ բայերի միադիմի ժամանակաձևերի և անորոշ դերբայի հետ կազմելով միակազմ նախադասության գլխավոր անդամ կամ երկկազմ նախադասության բայական բաղադրյալ ստորոգյալ. ինչպես՝ *Անմարթ* իսկ է կարի *ունել* զթագաւորութիւն /Բուզ.,49/: *Անհնարին անօրէնութիւն է կարծել* զաստուծոյ, .../Եզն.,28/: Քանզի սովորութիւն իսկ էր թագաւորացն մերոց ... դահեկանս *ճապաղել* իբրև զհիւպատեանն հռովմայեցոց/ՄԽՊՀ,176/:

Դրանք ինքնատիպ են ոչ միայն իրենց կառուցվածքով (եղանակիչ բառով գլխավոր անդամ կամ բաղադրյալ ստորոգյալ, տրականաձև ենթակա և այլն), բովանդակային կողմով (հարկադրաբար, անհրաժեշտորեն կատարելի գործողություն) կամ ոճաարտահայտչական գործառույթով (պատմողական խոսքի միօրինակության թուլացումը, պատումին թարմություն հաղորդելը, բարձր ոճին ծառայելը և այլն): Այդպիսի կա-

ռույցներն ակնհայտ ինքնատիպություն են դրսևորում նաև իրենց շարադասական բաղադրիչների փոխդասավորության առումով: Այս տեսակետից դրանք բաժանվում են երկու խմբի: Առաջին խմբին են դասվում երկկազմ նախադասությունները, որոնցում ենթակա կա (*Ձի ոչ է մարթ հովուի թողուլ զխաշն իւր /Բուզ.,266/*), իսկ երկրորդին՝ ենթակայից զուրկ միակազմ նախադասությունները. *Արդ հարկ է ի պատճառս չարեացն զալ և ցուցանել /Եզն.,19/*:

Ենթակայի առկայությամբ կամ բացակայությամբ պայմանավորված՝ նմանատիպ նախադասության վերոհիշյալ կառուցվածքային խմբերը միանգամայն տարբեր շարադասական պատկեր են ներկայացնում: Ենթակայի կամ նրա խմբի առկայությունը ոչ միայն հիմնավորապես փոխում է այդպիսի նախադասությունների կառուցվածքը՝ վերածելով դրանք երկկազմ կառույցների, այլև էապես ավելացնում է այն կաղապարների թիվը, որոնցով բնութագրվում է նման կառույցների շարադասությունը: Անմիջապես ասենք, որ ուսումնասիրության այս հատվածում խոսք կգնա միայն նմանօրինակ դիմավոր միակազմ կառույցների շարադասական իրողությունների մասին, որովհետև այդպիսի երկկազմ նախադասություններն արդեն դիտարկվել են աշխատության նախորդ գլուխներում՝ երկկազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարների նկարագրության հետ կապված:

Այսպիսի միակազմ նախադասությունները, որոնք արդի հայերենում «առանց ենթակայի արտահայտում են ընդհանուր բնույթի հարկադրական, պարտավորական կամ անհրաժեշտաբար կատարելի գործողություն»,¹⁷⁷ գրաբարում գործողության նկատմամբ վերաբերմունքի դրսևորման տեսակետից անհամեմատ բազմազան են. այստեղ կարող են արտահայտվել նաև գործողության կատարման հնարավորության/անհնարինության, արժանիության / անարժանիության, պատեհության / անպատեհության, կարելիության / անկարելիության, մատչելիության / անմատչելիության, իրավացիության / անիրավացիության վերաբերմունքային երանգներ:¹⁷⁸

Այս կառույցները սովորաբար բազմաբառ չեն, գլխավոր անդամից զատ՝ սրանցում կարող են լինել նաև մեկ - երկու լրացումներ՝ սեռի կամ

¹⁷⁷ Տե՛ս Ա. Աբրահամյան, 1976, 226:

¹⁷⁸ Տե՛ս Գ. Խաչատրյան, 2002, 128-130:

բնության խնդիր, պարագա, որոնց դասավորությունը կառույցի մեջ, ինչպես վկայում են լեզվական փաստերը, կարող է նույնական լինել երկկազմ նախադասություններում բայ - ստորոգյալի խնդիր և պարագա լրացումների շարահասության հետ և տեղի ունենալ այդ լրացումների շարահասական իրողություններին համապատասխան՝ տարբեր շարահասական գործոններով պայմանավորված կան հետադասվելով ($P \rightarrow O/A$) միակազմ կառույցի հիմնաբաղադրիչ գլխավոր անդամին (Ոչ գոյ խօսել *ընդ նմա* /Ա Թագ., ԻԵ, 17/), կան առաջադասվելով նրան ($O/A \rightarrow P$)։ *Կուրութեամբ* անմարթ իսկ էր կարի առնուլ զթագաւորութիւն /Բուզ., 49/։

Երկկազմ կառույցների հետ վերոնշյալ շարահասական ընդհանրություններով հանդերձ՝ «*եղանակիչ + միադիմի բայ + անորոշ դերբայ*»¹⁷⁹ հիմնաբաղադրիչով գրաբարյան միակազմ նախադասություններն ունեն նաև բաղադրիչների դասավորության կարգի ակնառու ինքնատիպություններ՝ գերազանցապես պայմանավորված իրենց գլխավոր անդամի յուրահատուկ շարահյուսական արտահայտությամբ։ Բանն այն է, որ վերջինս բարդ է՝ կազմված երեք բաղադրիչ մասերից՝ եղանակիչ բառից, միադիմի բայածևից և դերբայից, որոնք գրաբարում հաճախ հանդես են գալիս բայական լրացումներով ընդմիջարկված, հաճախ նաև վերադասավորված՝ փոխելով գլխավոր անդամի կազմում իրենց հաջորդականությունը։ Ընդ որում, առկա են վերն ասվածի գրեթե բոլոր շարահասական դրսևորումները։

1. Գլխավոր անդամի բաղադրիչների «*եղանակիչ բառ*→*միադիմի բայածև*→*անորոշ դերբայ*» ($n \rightarrow p \rightarrow P$) հաջորդականություն։ Սա վիճակագրության տվյալներով գրաբարի նմանատիպ միակազմ նախադասություններում գլխավոր անդամի բաղադրիչների փոխդասավորության սովորական վիճակն է, հանդիպում է այս կառույցների ավելի քան 68%-ում։ Հարկ է կարծել /Եզն., 118/։ Ի դեպ է կարծել /ն.տ., 127/։ Պարտ է խնդրել /ն.տ., 136/։ Սակայն ծավալուն տարբերակներն անհամեմատ բազմաքանակ են և գլխավոր անդամի բաղադրիչների $n \rightarrow p \rightarrow P$ հաջորդականության առկայությամբ ունենում են։

¹⁷⁹ Միակազմ նախադասության գլխավոր անդամի բաղադրիչները ներկայացնելու համար նույնպես գործածում ենք *n*՝ եղանակիչ բառ, *p*՝ միադիմի բայածև և *P*՝ անորոշ դերբայ պայմանական նշանները։

ա) բայական լրացման կամ լրացումների հետադաս վիճակ ($n \rightarrow p \rightarrow P \rightarrow O/A$ շարադասական մասնակաղապար). Լաւ ևս լիցի պարծել *տկարութեամբ* /Կոր.,34/: Այլ արժան է մեռանել *ի ձեռաց քոց* /Բուզ.,243/: Լաւ է բնակել *սոռ անկեան տամալոջ, քան ընդ կնոջ բամբաստողի ի տան միում* /Առակ.,ԻԵ,24/: Անվայելուչ է անկանիլ *առաջի ամպարշտի* /ն.տ.,26/ և այլն:

բ) բայական լրացման առաջադասություն՝ դրա միջոցով համատեքստում նախադասությունների քերականական կամ իմաստային կապի, հաճախ էլ գործողությանն առնչվող առարկան, գործողության տեղային, ժամանակային, ձևային կամ այլ հատկանիշը տրամաբանորեն ընդգծելու նպատակով ($O/A \rightarrow n \rightarrow p \rightarrow P$ շարադասական մասնակաղապար). Բայց *զայն* պարտ է գիտել, ... /Եզն.,21/: ..., *գոր* պարտ է ընդունել /Ազաթ.,283/: *Իբրև զի կարի* լաւ է յանդիմանել /Սիր.,Ի,11/: Կամ *որպէս* պարտ է ասել /ՄԽՊՀ,22/: Ձի *այսպէս* դիրաւ լիցի բուն հարկանել /Բուզ.,212/:

գ) բայական լրացման միաժամանակ և՛ առաջադաս, և՛ հետադաս վիճակներ ($O/A \rightarrow n \rightarrow p \rightarrow P \rightarrow O/A$ շարադասական մասնակաղապար). Ո՞չ *ահա* արժան էր դատաստան առնել *վասն այդպիսի անարժան ուսմանց* /Եդ.,27/: *Աստ* պարտ է շինել *զապարանս արքունի* /Բուզ.,118/: *Կուրութեամբ* անմարթ իսկ էր կարի առնուլ *զթագաւորութիւն* /ն.տ.,49/:

դ) բայական լրացման միջակա վիճակ միադիմի բայածևի ու անորոշ դերբայի արանքում ($n \rightarrow p \rightarrow O/A \rightarrow P$ շարադասական մասնակաղապար). Պարտ է *փութով զհետ զորավարին* Հայոց՝ *Վարդանայ Մամիկոնէի քահանայս* առաքել /ՂՓՊՀ,58/: *Արդ* հարկ է *ի պատճառս չարեացն* գալ և ցուցանել /Եզն.,19/: Հարկ է *տևականին* մեռանել /ն.տ.,72/: Նույն մասնակաղապարում կարող է առկա լինել նաև մեկ այլ՝ հետադաս լրացում. Շատ լաւ է *մի օր* ծանուցանել *զլաւութիւն անձին* /ՂՓՊՀ,166/: Մարթ էր *զայդ իւղ* վաճառել *սելի քան երեք հարիւր դահեկանի* /Մարկ.,ԺԳ,4/:

ե) բայական տարբեր լրացումների սկզբնային, միջակա և վերջնային վիճակներ նույն կառույցի մեջ ($O/A \rightarrow n \rightarrow p \rightarrow O/A \rightarrow P \rightarrow O/A$ շարադասական մասնակաղապար). *Սոյնպէս* պարտ է *յայնմ զաւակէ* նորոգել *զհոգևոր նահապետութիւն* /Բուզ.,69/:

2. Գլխավոր անդամի բաղադրիչների «միադիմի բայածև→եղանակիչ բառ→անորոշ դերբայ» ($p \rightarrow n \rightarrow P$) հաջորդականություն: Գործածման հաճախականությամբ սա երկրորդն է (17%) և հիմնականում առկա է

այս տիպի միակազմ նախադասությունների հարցական կամ ժխտական տարատեսակներում: Սրանց մեջ միադիմի բայաձևը համապատասխան հնչերանգի, ուրեմն նաև նախադասության տրամաբանական շեշտի կրողն է, ինչն էլ առաջին պլան է դուրս բերում նրան՝ շրջելով միակազմ նախադասության գլխավոր անդամի կազմում «եղանակիչ բառ→միադիմի բայաձև» հաջորդականություն գերիշխող կարգը: Կազմությամբ այս կառույցները սովորաբար ծավալուն են՝ առաջադաս, երբեմն նաև հետադաս խնդրով կամ պարագայով ($O/A \rightarrow p \rightarrow n \rightarrow P \rightarrow (O/A)$ շարադասական մասնակաղապար): Եւ *զհրաման Մարաց և Պարսից* չէ օրէն շրջել /Դատ., 2, 12/: *Վասն եղբայրասիրութեան* չէ ինչ պիտոյ գրել *առ ձեզ* /Ա Թեսաղ., Գ, 9/: Այստեղ էլ երբեմն լրացման սկզբնային դրությունը ծառայում է նախադասությունների քերականական կապին. ինչպես՝ ..., *որովք* ոչ է հնար գիտել /Ժող., ԺԱ, 15/:

3. Գլխավոր անդամի բաղադրիչների «անորոշ դերբայ→եղանակիչ բայ→միադիմի բայաձև» ($P \rightarrow n \rightarrow p$) հաջորդականություն՝ դերբայական բաղադրիչի ընդգծմամբ. *Յարգել* պարտ է զբանս պատուականս /Առակ., ԻԵ, 27/: Կաղապարն ունի այս տիպի միակազմ կառույցների շուրջ 10%-ը, որ հիմնականում ընդարձակ է՝ մեկ կամ ավելի բայական լրացումներով ($O/A \rightarrow P \rightarrow n \rightarrow p$ կամ $O/A \rightarrow P \rightarrow n \rightarrow p \rightarrow O/A$ շարադասական մասնակաղապարներ). *Ի սոյն իսկ* առնուլ պատեհագոյն է *զասացեալսն* /Ազաթ., 371/:

4. Գլխավոր անդամի բաղադրիչների ««անորոշ դերբայ→միադիմի բայաձև→եղանակիչ բայ» ($P \rightarrow n \rightarrow p$) հաջորդականություն: Անհամեմատ քիչ գործածվող շարադասական տարբերակ է (4-5%), հիմնականում ժխտական բնույթի միակազմ կառույցներ են՝ սովորաբար առաջադաս բայական լրացմամբ. ինչպես՝ *Մեղր շատ* ուտել չէ բարութ /Առակ., ԻԵ, 27/ և այլն: Կարելի է թվարկել և նկարագրել գրաբարում այսպիսի միակազմ նախադասությունների նաև այլ, ավելի քիչ հանդիպող շարադասական տարբերակներ, սակայն ասվածը լիովին բավարար է համոզվելու սրանց շարադասության ակնհայտ ինքնատիպության մեջ: Ի դեպ, իր շարադասական կառուցվածքի խիստ յուրահատուկ բնույթով գրաբարում առանձնանում է նաև միակազմ նախադասությունների մի այլ տեսակ՝ որը ոչ միայն չունի նախորդի տարածվածությունը V դարի հայերեն բնագրերի լեզվում և վկայված է ընդամենը երկու տասնյակի հաս-

նող փաստերով,¹⁸⁰ այլև նախորդի շարադասության բազմատարբերակայնությանը հակառակ՝ աչքի է ընկնում շարադասական բաղադրիչների գրեթե ամրակայված վիճակով: Խոսքն այն միակազմ նախադասությունների մասին է, որոնց սկզբում պարտադրաբար *անդ* բառով տեղի պարագան է, սրան հաջորդողը՝ միադիմի բայաձևով ու ներգործական անորոշ դերբայով գլխավոր անդամը, իսկ կառույցը եզրափակող դիրքում՝ դերբայի ուղիղ խնդիրն է ($A \rightarrow P \rightarrow O$). Եւ անդ է տեսանել սքանչելիս և զարմանալիս և անհասական հրեշտակակերպս /Ազաթ.,136/: Անդ էր տեսանել զտեսիլ քահանայապետին /Բ Մակ.,Գ,16/: Այլ անդ էր լսել զձայն լալոյ, և զձայն գուժի, գոչիւն ողբոց և բարբառ ճշոյ /ԴՓՊՀ,56/ և այլն: Եվ եթե հնարավոր է փաստել շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության այդ կարգի նկատելի խախտում, ապա թերևս արժե նշել վերոհիշյալ շարադասական կաղապարի այն տարբերակը՝ վկայված ընդամենը մի քանի նախադասություններով, որում ընդգծման նպատակով ուղիղ խնդիրն իր դերբայ - խնդրառուից առաջ է դրված ($A \rightarrow O \rightarrow P$). Եւ անդ էր ո՛չ *զօրէնս շարաթուց* տեսանել, և ո՛չ *զտօնս տարեկանաց զհայրենիս* պահել, և ո՛չ բնաւ ամենևին *հրէայ անուն* անուանել իշխել /Բ Մակ.,Զ,6/: Բնության խնդիր կամ այլ պարագա լրացումները սովորաբար չեն ընդմիջարկում բաղադրիչների հաջորդականության այդ համարյա կայուն կարգը (Եւ ապա դարձեալ անդ էր տեսանել *ի պարզևական երկրին* գունդագունդս մարգարէականս /Ազաթ.,163/) և սովորաբար նման կառույցներում ունեն ծայրային դիրքեր, գերազանցապես վերջնային. Անդ էր տեսանել շտապ մեծի տագնապին և զաղէտս անբաւ տարակուսանացն երկոցունց կողմանցն՝ *առ ի յանդուզն յարձակմանէն զմիմեանս բախելով* /Եդ.,117/:

Գրաբարի միակազմ նախադասության տարբեր տեսակների շարադասական իրողությունների նկարագրությունն ավարտենք՝ նշելով հետևյալը.

ա) Միակազմ նախադասությունները յուրահատուկ քերականական ձևավորում, հաղորդակցային ուրույն արժեք և ոճաարտահայտչական գունավորում ունեցող շարահյուսական ավարտուն կառույցներ են, որոնք իրենց միակ գլխավոր անդամի խոսքիմասային պատկանելության հիման վրա գրաբարում տարբերակվում են երեք տեսակների՝

¹⁸⁰ Տե՛ս նաև Գ. Խաչատրյան, 2002, 119:

անվանական միակազմ, բայական միակազմ նախադասությունների՝ իր ենթատեսակներով և բառ - նախադասությունների:

բ) Շարահասության տեսակետից միակազմ նախադասությունների մեծ մասը, մասնավորապես բայական դիմավոր միակազմ (անենթակա) կառույցների մի շարք տարատեսակներ երկկազմ թերի (զեղչված ենթակայով) նախադասություններից որևէ նկատելի տարբերություն չունեն և դրսևորվում են նույն շարահասական կաղապարներով, ինչ վերջիններս: Քննվող խնդրի առումով հետաքրքրություն ներկայացնել չեն կարող նաև միայն գլխավոր անդամից կազմված անվանական և բայական միակազմ կառույցները, բնականաբար նաև բառ-նախադասությունները:

գ) Դրան հակառակ՝ գրաբարի միակազմ նախադասությունների այլ կառուցվածքային խմբեր, օրինակ՝ անվանական և բայական անդամ կառույցները, ինչպես նաև բայական դիմավոր նախադասության որոշ ենթատեսակներ հանդես են բերում երկկազմ նախադասություններից զգալիորեն տարբերվող շարահասական առանձնահատկություններ, աչքի են ընկնում բավականին ինքնատիպ շարահասական կաղապարներով:

դ) Գրաբարի անվանական նախադասությունների շարահասության վրա նկատելի հետք են թողնում նրանց կառուցվածքային, իմաստային և գործառական տարբերությունները: Պարզվում է, որ գլխավոր անդամ շարահասական բաղադրիչի խոսքիմասային արտահայտությունը, խոսքային համատեքստը, կառույցի անկախ կամ բարդության կազմում հանդես գալը և այլ հանգամանքներ առաջնային կարևորություն ունեն անվանական միակազմ նախադասությունների շարահասական կառուցվածքի ձևավորման մեջ:

դ) Գոյականով կամ փոխանվամբ գերադաս անդամ ունեցող միակազմ կառույցները գրաբարի անվանական նախադասությունների գերակշիռ մասն են՝ կազմությամբ հիմնականում բազմաբաղադրիչ: Այս կառույցները գրաբարը մեծամասամբ գործառում է «*գլխավոր անդամ-տրականով խնդիր*» շարահասական մասնակաղապարով, որը նախադասության ծավալմանը զուգընթաց՝ հանդես է բերում մի քանի ինքնատիպ տարբերակային դրսևորումներ:

Այն ոչ բազմաթիվ անվանական նախադասությունները, որոնցում գլխավոր անդամի գործառույթ կատարողը ձայնարկություններն են, ունեն բաղադրիչների բացառապես կայուն հաջորդականության կարգ՝ արտահայտված «գլխավոր անդամ-խնդիր» շարադասական մասնակադապարով: Կայուն շարադասություն ունեն նաև ցուցական վերաբերականների մասնակցությամբ ձևավորված անվանական նախադասությունները:

ե) Անդեմ նախադասությունները V դարի գրաբար բնագրերի լեզվում սակավ հանդիպող բայական միակազմ անենթակա կառույցներ են՝ արտահայտված անորոշ դերբայով ու նրա լրացումներով, որ հատուկ՝ հիմնականում հրամայական, երբեմն նաև բացականչական կամ հարցական հնչերանգով արտահայտում են գործողության կատարման անհրաժեշտություն, կարելիություն, անկարելիություն, պարտադրանք, ցանկություն, ձգտում և այլն: Ասել է թե՛ նախադասությունների այս տեսակը ձևավորող միակ գործոնը հնչերանգն է՝ քերականական ստորոգումն իրականացնող իր մեծ դերով, նաև նրանց շարադասությունը պայմանավորող իր էական նշանակությամբ: Ի տարբերություն չեզոք հնչերանգով դիմավոր միակազմ նախադասությունների, որոնցում դիմավոր բայով գլխավոր անդամ շարադասական բաղադրիչը քիչ թե շատ կայուն դիրք չունի, բայական անդեմ միակազմ կառույցներում հատուկ հնչերանգը կրող բաղադրիչի՝ անորոշ դերբայի շարադասության կայունությունն ակնհայտ է, շրջման դեպքերը՝ սովորաբար ոճական ինվերսիա: Գրաբարն ունի անդեմ նախադասության ինքնատիպ դրսևորումներ՝ իրենց շարադասության ակնհայտ առանձնահատկություններով, բաղադրիչների փոխդասավորության երբեմն նույնիսկ բացարձակորեն կայուն կարգով:

զ) Գրաբարին հարազատ իրողություն են եղանակիչ բայով միակազմ նախադասությունները՝ բազմիցս վկայված և՛ թարգմանական, և՛ ինքնուրույն գործերի լեզվում և ինքնատիպ ինչպես իրենց կառուցվածքով, բովանդակային կողմով (հարկադրաբար, անհրաժեշտորեն կատարելի գործողություն) և պատմողական խոսքը միօրինակությունից ազատող, պատումին թարմություն հաղորդող իր ոճական գործառույթով, այլև իրենց շարադասությամբ: Այս կառույցներում գլխավոր անդամի յուրահատուկ շարահյուսական արտահայտությունը՝ երեք բա-

ղադրիչ մասերից՝ եղանակիչ բառից, միադիմի բայաձևից և դերբայից կազմված լինելը, դրանց ներքին վերադասավորումները, իրարից բայական լրացումներով ընդմիջարկվելու լայն հնարավորությունը և այլն գրաբարում ծնունդ են եղանակիչ բայով միակազմ նախադասությունների շարադասական յուրահատուկ կաղապարային տարբերակների աննախադեպ առատության: Սրա կողքին գրաբարն ունի նաև միադիմի բայաձևով ու անդեն բայով միակազմ նախադասության շարադասության բացահայտ կայունությամբ բնութագրվող տարատեսակներ:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

V դարի գրաբարի շարադասությունը մինչև այժմ ամբողջական ուսումնասիրության առարկա չի դարձել: Նրա իրողությունների մեկնությունը, դուրս չգալով ընդհանուր դիտողությունների շրջանակներից և հետապնդելով բացառապես ուսուցողական նպատակներ, ավանդաբար սահմանափակվել է «ձևաւոր և գերազանց շարադրութեան»՝ խոսքի ոճավորման արտահայտչամիջոցների պարզագույն նկարագրությամբ:

Նրա միայն առանձին հարցեր են առայսօր անհրաժեշտ խորությամբ ու հիմնավորապես արծարծվել: Դրանցից առաջինը որոշիչ-որոշյալի փոխդասավորության հարցն է, որ գոյական լրացյալի և նրա որոշչի համաձայնության խնդրի հետ կապված՝ մշտապես գտնվել է գրաբարագետների ուշադրության կենտրոնում, իսկ վերջին տարիներին ստացել է միանգամայն սպառիչ գնահատություն: Վերջին շրջանում ուշադրության կենտրոնում են նաև ստորոգյալի հետ ենթակայի և ուղիղ խնդրի փոխդասավորության, գրաբարում շարադասության դերի և գործառույթի վերաբերյալ ավանդական պատկերացումների ճշգրտման և այլ հարցեր, հիմնավորվել է նրա քերականական, իմաստային և ոճական առանձնահատկությունների հստակ տարբերակման անհրաժեշտությունը:

1. Գրաբարի շարադասության հիմնախնդրի բազմակողմանի արծարծումը և հաջող լուծումը պահանջում են այն բնութագրել լեզվական կառուցվածքի հիմքում ընկած օրինաչափությունների ողջ համակարգի հաշվառմամբ, ամբողջ շարահյուսական կառուցվածքի բաղադրության մեջ՝ ելնելով այն հիմնադրույթից, որ նախադասության մասին ամբողջական քերականական ուսմունքի ձևավորումն անհնար է առանց նրա շարադասական իրողությունների գիտական համակողմանի լուսաբանման, որովհետև յուրաքանչյուր նախադասություն իրապես գոյություն ունի որպես իր բաղկացության, հնչերանգի և շարադասության որոշակի միասնություն: Այլ խոսքով՝ շարադասության՝ նախադասության շարահյուսության կարևոր բաղադրամասերից մեկի առանձնահատկությունների հստակ բնութագրումն ու հաշվառումը լրացնում են գրաբարի շարահյուսության մասին մեր ունեցած պատկերացումների համակարգը,

նպաստում նախադասության ձևավորման հիմնախնդիրների տեսական ուսումնասիրության գործընթացի առավել ամբողջականացմանը:

2. Բառակապակցության կամ նախադասության շարադասական կառուցվածքը նրանց կազմում շարադասական բաղադրիչ միավորների՝ լեզվի ներքին օրինաչափություններով պայմանավորված փոխդասավորությունն է: Շրջանառության մեջ դրված «շարադասական բաղադրիչ» եզրույթը լայն հասկացություն է. դրա տակ նկատի են առնվում ոչ միայն քերականորեն նախադասության անդամ հանդիսացող, այլ նաև ոչ անդամ բառերն ու ամբողջական բառակապակցությունները, այլև բառակապակցության կազմում նրա ներքին կազմիչները: Ընդ որում, պարզվում է, որ քերականորեն նախադասության անդամ չհամարվող շարադասական բաղադրիչների (ծայնարկություն, վերաբերական, կոչական, միջանկյալ բառ կամ խոսք և այլն) դերը ոչ միայն նախադասության բովանդակային կողմի իմաստային և ոճական երանգավորմանը կամ առավել հստակեցմանը ծառայելն է, այլ հաճախ նաև էապես կարևորվում է նախադասության շարադասական կազմակերպման տեսակետից: Շարադասական բաղադրիչներն հավասարազոր չեն նախադասության շարադասության ձևավորման մեջ իրենց ունեցած դերակատարությամբ: Այստեղից էլ՝ շարադասական հիմնաբաղադրիչների՝ որպես յուրաքանչյուր նախադասության շարադասական առանցքը կազմող միավորների առանձնացման անհրաժեշտությունը, որոնք պարզ նախադասության տարբեր կառուցվածքային տեսակների մեջ կարող են տարբեր լինել: Դրանք ենթական ու ստորոգյալն են չեզոք կառուցվածքի նախադասություններում, գլխավոր անդամներից զատ նաև սեռի խնդիրն է անցողական և կրավորական կառույցներում, հատուկ հնչերանգը կրող միավորն է հրամայական կամ հարցական նախադասությունների մեջ, ծայնարկությունն է անվանական միակազմ նախադասության տարատեսակներից մեկում, եղանակիչ բայն ու անորոշ դերբայն են անդամ կառույցներում և այլն:

3. Վիպասանական հատվածների լեզվի քննությունը, ինչպես նաև հնդեվրոպական այլ հին լեզուների (հին հունարեն, հին հնդկերեն) հետ դասական հայերենի համեմատություններն այն տպավորությունն են թողնում, որ վերջինս իր շարադասական առանձնահատկություններով հիմնականում հարազատ է վիպասանական հատվածների լեզվական

իրողություններին, այսինքն՝ իր վրա ունի հնդեվրոպականի ազատ շարադասության կնիքը: Սակայն այն, որ վիպասանական պատառիկների չնչին ծավալը չի տալիս մեր լեզվի նախագրային վիճակի շարահյուսության ամբողջական պատկերը, նախագրային հայերենի շարադասական առանձնահատկությունների վերաբերյալ մեր պատկերացումները թողնում է գերազանցապես ընդհանուր դատողությունների մակարդակի վրա, որոնք հիմնականում ձևավորվում են վիպասանական հատվածների լեզվում դիտարկված շարադասական իրողությունների հետ հին գրական հայերենի համապատասխան փաստերի ուղղակի, բայց ոչ ամբողջական համեմատությունների հիմքի վրա: Այնուամենայնիվ վիպասանական հատվածների նույնիսկ փոքրածավալ լեզվանյութի ուսումնասիրությունը նաև բավարար հիմքեր է տալիս այն դատողության համար, որ իբրև ժառանգություն պահպանելով հանդերձ հնդեվրոպական լեզվի շարադասության ազատությունը՝ հնագույն հայերենը զուգորդում է իր մեջ խոր հնությունից եկող երևույթները նոր սաղմնավորվողների հետ՝ շարահյուսական որոշ կառույցներում արդեն դրսևորելով բաղադրիչների փոխդասավորության կայունացման թույլ, բայց հետագայում ավելի նկատելի դարձող միտումներ: Մասնավորաբար նկատի ունենք դրանցում որոշչի նախադաս և գերազանցապես անհամաձայնեցված գործառությունը. հատկացուցչի, նաև ուղիղ խնդրի բավականին նկատելի հետադասությունը և այլն:

4. Գրաբարում նախադասության շարադասությունն ակնհայտորեն ազատ է, առկա են շարադասական բաղադրիչների զուգորդման բոլոր հնարավոր տարբերակները: Սակայն սա հիմք չի տալիս խորհելու նրա կամայական կամ չպատճառաբանված բնույթի մասին: Այն չի կարող բացարձակորեն ազատ լինել, որովհետև գոյություն ունի մի սահման, որից այն կողմ նախադասության բաղադրիչների տեղաշարժերը խախտում են նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի ճշտությունն ու շարահյուսական հենքի ամբողջականությունը, նրա բովանդակության պլանի ընդհանրականությունը՝ այլևս բացառելով կառույցի բովանդակության նրբերանգավորումները կամ էլ վերջին հաշվով հանգեցնելով նախադասությամբ արտահայտվող մտքի խաթարմանը: Մյուս կողմից՝ լեզվական կառույցի մյուս օղակների նման՝ շարադասության մեջ էլ քառսի, կամայականության անհնարինությունը բխում

է անպայմանորեն առկա, սակայն հաճախ բավական դժվարությամբ բացահայտվող քերականական, իմաստային և ոճական նորմերից: Չետևաբար՝ անհրաժեշտ ենք համարել գրաբարի շարադասության ազատ բնույթի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսակետը ստուգապես հիմնավորել՝ քննության ենթարկելով այն ոչ թե մեկ, այլ միաժամանակ տարբեր՝ քերականական, իմաստային և ոճական հայեցակետերով՝ գտնելով, որ շարադասության ոչ բացարձակ ազատությունը հիմք է հանդիսանում նրա տարբերակայնությունը պայմանավորող լեզվական գործոնների որոնման և բացահայտման՝ գիտակցելով հանդերձ, որ այդ պայմանավորվածությունը, ի տարբերություն կայուն շարադասություն ունեցող լեզուների, գրաբարում պիտի համեմատաբար թույլ դրսևորում ունենա:

5. Չնայած իր ակնհայտ ազատությանը, գրաբարի շարադասությունը զուրկ չէ քերականական նշանակությունից: Եվ հակառակ այն կարծիքի, թե նախադասության միավորների գծային հաջորդականության փոփոխությունները գրաբարում շարահյուսական հարաբերությունների փոփոխություններ չեն կարող առաջացնել, կարելի է բերել ոչ քիչ փաստեր, երբ շարադասությունը ոչ միայն ծառայում է նախադասության քերականական անդամատմանը, այլև երբեմն դառնում է դրա միակ շարահյուսական միջոցը: Իհարկե, շարադասությունը գրաբարում ընդհանուր առմամբ հեռու է նախադասության քերականական անդամատման հիմնական միջոց լինելուց, և նախադասության անդամների տարբերակման հարցում շարադասության դերը գրաբարում իրոք խիստ սահմանափակ է, այնուամենայնիվ հնարավոր չէ անտեսել նրա մեկ այլ կարևոր քերականական գործառույթը, այն, որ կապակցության մյուս եղանակների հետ նա ձևավորում է բառակապակցություն կամ նախադասություն՝ հանդես գալով որպես դրանց արտաքին ձև:

6. Ուղիղ և շրջուն շարադասություն հասկացությունների վերաբերյալ պատկերացումներն այսօր էլ դեռ լիովին հստակեցված չեն: Սովորաբար ուղիղ է կոչվում նախադասության միավորների դասավորության բնական կամ սովորական համարվող և քանակապես գերակշռող կարգը, իսկ շրջուն շարադասությունը դիտվում է որպես շարադասության բնական կամ սովորական վիճակի փոփոխություն, որը ոճական նրբերանգներ է հաղորդում խոսքին՝ նախադասությունը լիցքավորելով

քնարական շնչով, հուզարտահայտչական խորությամբ, մելոդիկ հարստությամբ և համաչափ կշռությով: Այսպիսի մոտեցմամբ շրջուն շարադասությունն ամբողջովին նույնացվում է ինվերսիայի հետ, իսկ դրանով, անշուշտ, խաթարվում է շարադասության գործառական արժեքի վերաբերյալ իրական պատկերացումը: Շրջուն շարադասությունը և ինվերսիան նույնիմաստ հասկացություններ չեն և չեն կարող լիովին ծածկել իրար. յուրաքանչյուր ինվերսիա, անշուշտ, շրջուն է, սակայն ամեն մի շրջուն անպայմանորեն ինվերսիա չէ: Գրաբարի բազմաթիվ լեզվական փաստերով հիմնավորվում է շրջման ոչ բոլոր դեպքերի, ինչպես նաև նախադասության ոչ բոլոր միավորների դիրքափոփոխությունների ոճաարտահայտչական արժեքը: Դա թույլ է տալիս ինվերսիա համարել նախադասության միավորների փոխդասավորության բնական կարգի շրջման այն դեպքերը միայն, որոնք պայմանավորված են ոճարտահայտչական խնդիրներով՝ անվանելով դրանք ոճական շրջուն եզրույթով և որոշակիորեն տարբերելով ոճական շրջունը նախադասության միավորի դիրքի տրամաբանական շրջումից, որը ծառայում է նախադասության միավորի տրամաբանական ընդգծմանը, նախադասությամբ հաղորդվող մտքի մեջ նրան առաջնային պլան մղելուն, հաղորդման գործընթացում նրան ամենակարևոր նշանակություն տալուն: Քիչ չեն նաև քերականական շրջման դեպքերը, որ ծառայում են նախադասության կառուցվածքային զանազան տիպերում քերականական հարաբերությունների առավել ճշտիվ արտահայտմանը, ունեն ցայտուն դրսևորվող քերականական նշանակություն:

Նախադասության միավորի ուղիղ շարադասության վերաբերյալ մեր պատկերացումը բխում է մի կողմից նախադասության յուրաքանչյուր կառուցվածքային տարբերակի քերականական առանձնահատկությունների, մյուս կողմից՝ նախորդող և հաջորդող նախադասությունների հետ նրա քերականական և իմաստային հարաբերությունների, մի երրորդ կողմից՝ տվյալ դիրքի հաճախականության ստույգ հաշվառումից: Դա նախադասության տվյալ կառուցվածքային տարատեսակի մեջ տվյալ միավորի քերականորեն նախընտրելի, ուրեմն նաև ամենագործածական դիրքն է, որն ամենանպատակահարմարն է տվյալ նախադասությամբ արտահայտվող մտքի լիարժեք դրսևորման տեսակետից: Նախադասության միավորի «քերականական դիրքի» այսպիսի ըմբռնումը

տարբերվում է մասնագիտական գրականության մեջ եղածից, որը «քերականական» է համարում նախադասության կազմում բառի՝ շարահյուսական գործառույթով որոշվող դիրքը: Մինչդեռ քերականական դիրք հասկացության տակ, որն ավելի լայն է, նկատի ունենք նաև տվյալ միավորի այն դիրքը, որը առավելագույնս հիմնավորված է քերականական բնույթի գործոններով, ինչպիսիք են՝ նախադասության կառուցվածքը, կազմությունը, ծավալը, շարադասական միավորի դրսևորման եղանակը (բառով կամ բառակապակցությամբ արտահայտվելը), այլ միավորների հետ նրա շարահյուսական կապերի բնույթը, նրա բառային կամ խոսքիմասային առանձնահատկությունները, խոսքային համատեքստը, որում հանդես է գալիս տվյալ նախադասությունը և այլն: Այլ խոսքով՝ ուղիղ շարադասությունը նախադասության միավորի քերականական շարադասությունն է՝ «քերականական» եզրույթի վերը դիտված նշանակությամբ:

7. Գրաբարի նախադասության շարադասության փոխդասավորության համակողմանի վերլուծական նկարագրությունն աշխատանքում կատարվել է նրա բաղադրիչ միավորների փոխդասավորության վիճակների կադապարավորմամբ՝ շարադասական կադապարը դիտելով իբրև նախադասության շարադասական կառուցվածքի նկարագրության սխեմա: Ընդ որում, գոյականական բառակապակցությունը նախադասության շարադասական կադապարում դիտվել է որպես մեկ ամբողջական շարադասական բաղադրիչ: Նման մոտեցման համար հիմք է ընդունվել մի կողմից այն, որ գոյականական բառակապակցությունը նախադասության կազմում նույն շարահյուսական գործառույթունն ունի, ինչ գոյականական առանձին բառաձևը, մյուս կողմից այն, որ բառակապակցության ներսում գերադաս և լրացական անդամների փոխդասավորության կարգն ինքնակա է՝ գերազանցապես անկախ տվյալ նախադասության շարադասական կառուցվածքի առանձնահատկություններից, նախադասության միավորների գծային տվյալ հաջորդականությունը պայմանավորող քերականական, ոճական կամ իմաստային գործոններից: Նախադասության ինչ միավորի դերում էլ հանդես գա անվանական բառակապակցությունը, նախադասության միավորների գծային հաջորդականության վերադասավորումները, չնչին բացառություններով հանդերձ, առաջ չեն բերում գոյականական բառակապակցության, որ-

պես նախադասության ամբողջական միավորի ներքին կազմիչների դիրքափոխություններ: Բառակապակցության մեջ գոյականի և նրա լրացման փոխդասավորությունը գրաբարում որևէ ազդեցություն չունի այդպիսի բառակապակցություն-բաղադրիչ ունեցող նախադասությամբ դրսևորվող մտքի, նրա հաղորդակցական արժեքի և ընդհանուր շարադասական կառուցվածքի ձևավորման վրա: Այն մնում է որպես փակ համակարգ, որ գործում է հիմնականում բառակապակցության շրջանակներում և կարևորություն կարող է ներկայացնել միայն գոյականական բառակապակցության ձևավորման տեսակետից: Հակառակ դրան՝ նախադասության գլխավոր անդամ, կառույցի ստորոգումային հիմքի ծավալմանը նպաստող պարագա ու խնդիր, կոչական, վերաբերական, ձայնարկություն և այլ շարադասական բաղադրիչների տեղաշարժերն ի գործ են եկան վերադասավորումներ, տարաբնույթ շրջումներ առաջացնելու նախադասության շարադասական կառուցվածքում:

8. Գրաբարի շարադասության ուսումնասիրությունը երկկազմ նախադասությամբ ելակետելը քննության ոլորտի մեջ է առել քերականորեն երկբևեռ այդ շարահյուսական կառույցի ինչպես համառոտ, այնպես էլ ընդարձակ, ինչպես լրիվ, այնպես էլ թերի տարատեսակներն իրենց բոլոր շարադասական առանձնահատկություններով: Ընդգծելով երկբևեռ նախադասությունների առաջնահերթ նշանակությունն ու կարեվորությունը գրաբարի պարզ նախադասության շարադասության ուսումնասիրման տեսակետից, աշխատանքում պատշաճ ուշադրություն է դարձվում նաև գրաբարի միակազմ կառույցների՝ խնդրո առարկայի տեսակետից առանձնակի հետաքրքրություն ներկայացնող անվանական և անդեմ տեսակներին, որոնք, ի տարբերություն դիմավոր միակազմ նախադասությունների մեծագույն մասի, գրաբարում դրսևորում են բավականին ինքնատիպ շարադասական պատկեր: Դա թույլ է տվել գրաբարի միակազմ նախադասությունների շարադասության քննության մեջ ծանրանալ գերազանցապես հենց այդ կառուցվածքային տարատեսակների վրա:

9. Յուրաքանչյուր նախադասությամբ արտահայտվում է նաև վերաբերմունք հաղորդվող մտքի նկատմամբ: Վերաբերմունքի դրսևորման հիմնական, հաճախ նաև միակ միջոցը հնչերանգն է՝ իր երկու՝ չեզոք և հուզաարտահայտչական տեսակներով: Դրանցից առաջինը բնորոշ է

պատմողական նախադասություններին, երկրորդն իր տարբեր երանգավորումներով հատուկ է համապատասխանաբար հրամայական, հարցական կամ բացականչական նախադասություններին և զգալի ազդեցություն է թողնում դրանցում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականություն կարգի ձևավորման վրա, որը, հնչերանգային գործոնի զորեղ ազդեցությամբ պայմանավորված, ծառայում է նմանօրինակ նախադասությունների հուզահաղորդակցական ուրույն գործառույթի և նշանակության իրականացմանը: Ուստի գրաբարի շարադասության ամբողջական ներկայացման, նրա առանձնահատկությունների հնարավորինս բացահայտման և մեկնաբանման առումով միանգամայն արդարացված է հատուկ՝ հրամայական, հարցական կամ բացականչական հնչերանգով նախադասությունների շարադասական կաղապարները պատմողականներից առանձին ներկայացնելը:

10. Պատմողական նախադասություններն իրենց ներգործական, կրավորական և չեզոք կառուցվածքային տեսակներով գրաբարում հրամայական, հարցական և բացականչական երանգի նախադասություններից անհամեմատ բազմաքանակ են և ունեն գործածության շատ ավելի լայն դաշտ: Հակառակ ընդունված կարծիքի՝ գրաբարը նախապատվությունը տալիս է պատմողական կառույցներում (մանավանդ սեռի խնդիր-հիմնաբաղադրիչի զեղչման դեպքում) ենթակայի առաջադաս գործածությանը՝ պայմանավորված ոչ միայն ոճական-արտահայտչական, այլև իմաստային, երբեմն էլ քերականական բնույթի շարադասական գործոններով: Պարզվում է, որ շարադասության ազատությամբ հանդերձ՝ գրաբարը թեև քիչ, բայց գործառում է մաս ենթակայի կայուն (նույնիսկ բացարձակ) առաջադասությամբ բնութագրվող պատմողական երկկազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարներ:

Պատմողական լրիվ նախադասություններում ընդհանուր առմամբ գերակշռողը բայական լրացյալի նկատմամբ սեռի խնդիրների հետադասությունն է, որ կրավորական կառույցների համեմատ՝ V դարի բնագրերի լեզվում անցողական կառույցների մեջ ավելի նկատելի շարադասական վիճակ է: Այնինչ ենթակայի բացակայությամբ (զեղչված և անենթակա) նախադասություններում, որոնք գրաբարի պատմողական կառույցների գրեթե երկու երրորդն են, դիրքային հարաբերակցությունն այնուամենայնիվ սեռի խնդիրների՝ փոքր գերակշռություն ունեցող ա-

ռաջադասության օգտին է: Ենթակայի համեմատ՝ ստորոգյալի ամբողջական կամ լրիվ գեղջունը գրաբարի պատմողական խոսքում թեև շատ թույլ դրսևորվող շարահյուսական իրողություն է, սակայն նախադասության շարադասությանն ակնհայտ ինքնատիպություն հաղորդող գործոն է, որը ենթակային իր խմբի հետ բացառապես պահում է այդպիսի կառույցների սկզբում:

11. Գրաբարում չկա մի այնպիսի բայ, որն իր ներխոսքիմասային իմաստով պայմանավորված՝ չպահանջի որևէ բնության խնդիր կամ պարագա: Այդ լրացումները բազմազան են իրենց նշանակություններով, որովհետև ցույց են տալիս գործողության հետ տարբեր հարաբերություններով առնչվող առարկաներ և հանգամանքներ: Գրաբարին բնորոշ են հանգման, անջատման, միջոցի, վերաբերության, միասնության, սահմանափակման, համեմատության, բացառման և այլ բնության խնդիրներ տեղի, ժամանակի, ձևի, նպատակի, պատճառի, չափ ու քանակի, պայմանի և այլ պարագաներ:

Այս լրացումների շարադասությունն աշխատանքի մեջ քննվել է ոչ միայն շարահյուսական նվազագույն կառույցի՝ բայական բառակապակցության շրջանակներում, այլև դրանցից դուրս՝ բնության խնդիրներն ու պարագաները դիտելով իբրև նախադասության շարադասական բաղադրիչներ, որոնց դիրքը նախադասության մեջ որոշվում է ոչ միայն լրացյալի հետ փոխդասավորության ոլորտում, այլև պայմանավորված է նախադասության, որպես ամբողջական և ավարտուն շարահյուսական կառույցի մեջ նրանց ունեցած հաղորդակցական նշանակությամբ, ոճական-արտահայտչական արժեքով կամ քերականական նպատակահարմարությամբ:

12. Գրաբարի հրամայական, հարցական և բացականչական երանգի նախադասություններն իրարից տարբերվում են ոչ միայն իրենց հնչերանգի առանձնահատուկ բնույթով, այլև կառուցվածքային հատկանիշներով, այդ թվում նաև բավականին ինքնատիպ շարադասությամբ: Այսպիսի նախադասությունների շարադասությունը սովորաբար կառուցվում է ըստ հատուկ հնչերանգը կրող բաղադրիչի դիրքի:

Հրամայական նախադասություններում այդ բաղադրիչը ստորոգյալն է՝ ենթակայի նկատմամբ առաջադասության բացահայտ գերակշռությամբ, ինչը սակայն կոչականի առկայության դեպքում գրեթե իս-

պառ վերանուն է, նույնիսկ փոքր - ինչ նախապատվություն է ստանում առաջադաս ենթական: Հրամայական երկկազմ կառույցների ճնշող մեծամասնությունը գրաբարում կանթերի է (ենթակայի զեղչմամբ), կան անենթակա է, և սա ավելի է բևեռացնում հրամայական բայ – ստորոգյալի առանց այն էլ բացահայտ առաջադասությունը: Այստեղ էլ կոչականի առկայությունը կրկին նկատելիորեն մեղմում է ստորոգյալի սկզբնային դիրքի գրեթե բացարձակության տպավորությունը: Նույնպիսի շարահասություն ունեն մաս գրաբար բնագրերի լեզվում անհամեմատ սակավ հանդիպող բայական անդեմ միակազմ հրամայական նախադասությունները:

Հարցական նախադասությունների շարահասությունը, իհարկե, հրամայականներից անհամեմատ թույլ, սակայն նույնպես ձևավորվում է ըստ հատուկ՝ այս անգամ հարցման հնչերանգը կրող բաղադրիչի: Ընդ որում, հարցական նախադասությունների այն տեսակում, որտեղ հարցումն արտահայտվում է նախադասության մեջ գերազանցապես առաջնային դիրք ունեցող բուն հարցական բառերով, իշխողը ենթակայի առաջադասությունն է, իսկ ամբողջ կառույցի շարահասությունն իրականում պայմանավորված չէ բուն հարցական բառի դիրքով: Մինչդեռ եթե հարցումն արտահայտող բաղադրիչը հարցական դերանուն կամ մակբայ է (իսկ գրաբարում այդպիսի հարցական կառույցները քանակով մի քանի անգամ գերազանցում են նախորդներին), ապա նախադասության կազմում ավելի շարժուն է, կարող է ունենալ ամենատարբեր շարահյուսական գործառույթներ և ըստ այդմ էլ պայմանավորել նախադասության բաղադրիչների փոխդասավորության այս կամ այն կարգը: Այստեղից էլ նախադասության շարահասական տարբերակների այն բազմազանությունը, որ բնորոշ է այսպիսի կառույցներին: Գրաբարում անհամեմատ փոքր խումբ են կազմում առանց հարցական բառի նախադասությունները: Հարցական հնչերանգը սրանցում դրսևորվում է նախադասության տարբեր միավորների շարահյուսական գործառույթ ունեցող գոյականներով, ածականներով, թվականներով, բայերով, դերանուններով և մակբայներով: Դառնալով հարցական հնչերանգի կրողներ՝ սրանք, ի տարբերություն հարցական դերանունների, ոչ թե գերազանցապես սկսում են նախադասությունը՝ հիմնականում իրենցով պայմանավորելով մյուս շարահասական բաղադրիչների հաջորդականու-

թյան կարգը, այլ հանդես են բերում հարցական կառույցի մեջ ազատ տեղաշարժման բավականին լայն հնարավորություններ: Ընդամին, հարցական դերանուններն ընդհանրապես չեն դրվում նախադասությունը եզրափակող դիրքում, մինչդեռ հարցումն արտահայտող գոյականների, բայերին կամ նյութական իմաստով այլ բառերին այդպիսի դրությունը խորթ չէ: Մյուս կողմից էլ՝ նմանատիպ կառույցներում հարցական հնչերանգի, ուրեմն նաև տրամաբանական շեշտի կրողն այնուամենայնիվ մեծամասամբ բայն է, այստեղից էլ ստորոգյալի առաջադասության սովորականությունն այդ տեսակի երկկազմ հարցական նախադասություններում, իսկ սրանց թերի կամ անենթակա կառուցվածքային տեսակներում հարցումն արտահայտող ստորոգյալի սկզբնային դիրքը համարյա բացարձակ դրսևորում ունի:

Չնչերանգային գործոնը եթե ոչ էական, համենայն դեպս կարևոր նշանակություն ունի նաև բացականչական նախադասություններում շարադասական բաղադրիչների հաջորդականության կարգի ձևավորման մեջ: Չնչերանգակիր ստորոգյալի առաջադասությունն այդ կառույցներում սովորական երևույթ է, թերի և միակազմ կառույցներում այդպիսի ստորոգյալի սկզբնային դրությունը՝ գրեթե բացարձակ իրողություն: Ընդհակառակը, երբ բացականչական նախադասության համապատասխան հնչերանգը ձևավորվում է ձայնարկությամբ, վերաբերականով կամ հարցահարաբերական դերանվամբ, և ստորոգյալն այլևս հնչերանգակիր չէ, բաղադրիչների շարադասությունը ստանում է միանգամայն ազատ բնույթ: Սրա կողքին գրաբարում կան նաև բացականչական նախադասություններ՝ բաղադրիչների հաջորդականության համարյա անփոփոխ կարգով:

13. Շարադասության տեսակետից խայտաբղետ պատկեր են ներկայացնում գրաբարի միակազմ նախադասությունները: Ընդ որում, քննվող խնդրի առումով ուշադրության են արժանի միայն ընդարձակ միակազմ կառույցները: Սրանց բայական դիմավոր տեսակը, որ գրաբարի միակազմ կառույցների ամենամեծ խումբն է, իր շարադասական իրողություններով հար և նման է զեղչված ենթակայով երկկազմ նախադասություններին: Մինչդեռ միակազմ նախադասությունների այլ կառուցվածքային տեսակներ և առաջին հերթին անվանական և բայական անդեմ կառույցները, ինչպես նաև բայական դիմավոր նախադասու-

թյան որոշ ենթատեսակներ առանձնանում են իրենց բավականին ինքնատիպ շարադասական պատկերով: Քննությունը երևան է հանում գրաբարի անվանական նախադասությունների շարադասության իրողություններ, որոնք ուղղակիորեն կապվում են այդպիսի նախադասությունների կառուցվածքային, իմաստային և գործառական առանձնահատկությունների հետ: Իբրև շարադասական գործոններ կարևորվում են խոսքային համատեքստը, որում առկա է անվանական նախադասությունը, նրա գլխավոր անդամ - շարադասական բաղադրիչի խոսքիմասային արտահայտությունն անվանական նախադասության ինքնուրույն գործածությունը կամ բարդության կազմում հանդես գալը և այլն:

Նախադասություն ձևավորող միակ գործոնը գրաբարի ոչ մեծաթիվ բայական անդամ կառույցներում առանձնահատուկ հնչերանգն է՝ քերականական ստորոգումն իրականացնող իր կարևոր դերով, նաև նրանց շարադասությունը պայմանավորող իրենական նշանակությամբ: Հրամանի, կոչի, հարցման կամ ցանկության հնչերանգը կրող բաղադրիչը սրանցում անորոշ դերբայն է՝ ոճաարտահայտչական շրջուններով հանդերձ՝ նախադասության մեջ հիմնականում սկզբնային կայուն դրությամբ: Գրաբարը գործառում է նաև բաղադրիչների բացարձակորեն կայուն շարադասությամբ անդամ նախադասության ինքնատիպ դրսևորումներ:

Գրաբարի եղանակիչ բայով միակազմ նախադասությունների շարադասական կաղապարների տարբերակային բազմազանությունն այդ նախադասությունների կառուցվածքային առանձնահատկության արդյունք է, մասնավորապես, գլխավոր անդամի ինքնատիպ շարահյուսական արտահայտության՝ եռաբաղադրիչ լինելու, այդ բաղադրիչների վերադասավորվելու, իրարից բայական լրացումներով ընդմիջարկվելու լայն հնարավորությունների հետևանք: Սրա կողքին գրաբարն ունի նաև միադիմի բայածևով ու անդամ բայով միակազմ նախադասության շարադասության բացահայտ կայունությամբ բնութագրվող տեսակներ:

14. Շարահյուսության հիմնախնդիրներից մեկի՝ պարզ նախադասության շարադասության համակողմակի և հանգամանալից քննությամբ սույն աշխատանքում մի կողմից ներկայացվել է V դարի գրաբարի շարադասության ընդհանուր պատկերը, բացահայտվել են շարահյուսական կապակցության այդ եղանակի ընդհանուր օրինաչափու-

թյունները և նախադասության կառուցվածքային ու հնչերանգային տեսակների շարադասական առանձնահատկությունները՝ տարբերակելով ու ներկայացնելով պարզ նախադասության շարադասական կառուցվածքի ընդհանրական և մասնական կաղապարները: Մյուս կողմից՝ երևան են բերվել և մեկնաբանվել են գրաբարի բառային, ձևաբանական և շարահյուսական իրողությունների հետ շարադասության փոխհարաբերությունների և փոխպայմանավորվածությունների տարբերկողները, առանձնացվել և բնութագրվել են շարադասության քերականական, իմաստային - հաղորդակցական և ոճական գործոնները և ի մի են բերվել ու զարգացում ստացել տարբեր բնույթի բազմաթիվ քերականագիտական աշխատություններում ուսումնասիրվող հիմնախնդրի վերաբերյալ եղած դատողություններն ու կարծիքները: Այս ամենը, բնականաբար, աշխատանքն օգտակար ու անհրաժեշտ կդարձնեն գրաբարի պարզ նախադասության շարահյուսական կառուցվածքի ուսումնասիրությունն ամբողջացնելու մեջ:

**ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ
ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

- Ագաթ. - Ագաթանգեղայ Պատմութիւն Զայոց, Թիֆլիս, 1914:
- Բուզ. - Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Զայոց, Թիֆլիս, 1912:
- Եզն. - Եզնկայ Կողբացւոյ Եղծ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914:
- Եղ. - Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Զայոց Պատերազմին, Երևան, 1957:
- Իս. - Ավ. Իսահակյան, Երկեր, 1-4, Երևան, 1988:
- Կոր. - Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1941:
- ՅԹ – Յովհ. Թումանյան, Երկեր, Երևան, 1998:
- ՂՓՊՅ - Ղազարայ Փարպեցւոյ Պատմութիւն Զայոց և Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տփղիս, 1904:
- ՄԽՊՅ - Մովսիսի Խորենացւոյ Պատմութիւն Զայոց, Թիֆլիս, 1912:
- Մուր. - Մուրացան, Երկերի ժողովածու, 1-7, Երևան, 1961-1965:
- ՆԴ - Նար - Դոս, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1989:
- Շիրվ. - Ալ. Շիրվանզադէ, Երկերի ժողովածու, Երևան, 1981:
- Սբ Գրքից (Աստուածաշունչ Մատեան Զնոց և Նորոց Կտակարանաց, Սանկտ Պետերբուրգ, 1817 և Կ. Պոլիս, 1895 հրատարակութիւններ)
- Անովս. - Մարգարեութիւն Անովսայ:
- Առակ. - Գիրք Առակաց:
- Գործ. Գործք Առաքելոց
- Դան. - Մարգարեութիւն Դանիէլի:
- Դատ. - Գիրք Դատաւորաց:
- Եզեկ. - Մարգարեութիւն Եզեկիէլի:
- Եբր. - Թուղթ երանելւոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Եբրայացիսն:
- Ա Եզր. - Գիրք Եզրասայ առաջներորդ:
- Բ Եզր. - Գիրք Եզրասայ երկրորդ:
- Ելից. - Գիրք Ելից:
- Երգ. - Երգ Երգոց Սողոմոնի:
- Երեմ. - Մարգարեութիւն Երեմիայի:
- Եսայի. - Մարգարեութիւն Եսայեայ:
- Եսթ. - Գիրք Եսթերայ:

- Ջաք. - Մարգարեութիւն Ջաքարիայ:
- Ա թագ. - Գիրք առաջներորդ թագաւորաց:
- Բ. թագ. - Գիրք երկրորդ թագաւորաց:
- Գ թագ. - Գիրք երրորդ թագաւորաց:
- Դ թագ. - Գիրք չորրորդ թագաւորաց:
- Ա թեսաղ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ թեսաղօնիկեցիսն առաջներորդ:
- Թուոց. - Գիրք Թուոց:
- Ժող. - Գիրք ժողովողի:
- Իմաստ. - Գիրք իմաստութեան:
- Ծննդ. - Գիրք Ծննդոց:
- Ա Կորնթ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Կորնթացիսն առաջներորդ:
- Բ Կորնթ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Կորնթացիսն երկրորդ:
- Հռովմ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Հռովմացիսն:
- Հռութ. - Գիրք Հռութայ:
- Ղեւտ. - Գիրք Ղեւտականք:
- Ղուկ. - Սրբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Ղուկասու:
- Ա Մակ. - Գիրք առաջնորդերորդ Մակաբայեցոց:
- Գ Մակ. - Գիրք երրորդ Մակաբայեցոց:
- Մաղաք. - Մարգարեութիւն Մաղաքիայ:
- Մատթ. - Սրբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մատթեոսի:
- Մարկ. - Սրբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Մարկոսի:
- Յակ. - Թուղթ Կաթուղիկեայց երանելոյն Յակոբու առաքելոյ:
- Յայտն. - Յայտնութիւն երանելոյն Յոհաննու առաքելոյ:
- Յեսու. - Գիրք Յեսուայ:
- Յովբ. - Գիրք Յօբայ:
- Յովհ. - Սրբոյ Աւետարանիս Յիսուսի Քրիստոսի ըստ Յովհաննու:
- Յուդ. - Գիրք Յուդիթայ:
- Նաւում. - Մարգարեութիւն Նաւումայ:
- Ա Պետր. - Թուղթ երանելոյն Պետրոսի առաքելոյ առաջներորդ:
- Սաղմ. - Գիրք Սաղմոսաց:
- Սիր. - Գիրք Էկղեսիաստիկեայ:

Ա Տիմ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմօթէոս
առաջներորդ:

Բ Տիմ. - Թուղթ երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ առ Տիմօթէոս
երկրորդ:

Տոբ. - Գիրք Տոբիթայ:

Բ Օրին. - Գիրք երկրորդ Օրինաց:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. *Աբեղյան Մ.*, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, Վաղարշապատ, 1912:
2. *Աբեղյան Մ.*, Գրաբարի քերականություն, Երևան, Պետհրատ, 1936:
3. *Աբեղյան Մ.*, Երկեր, հ. Գ., Երևան, ԳԱ հրատ., 1968:
4. *Աբեղյան Մ.*, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, «Միտք» հրատ., 1965:
5. *Աբրահամյան Ա. Ա.*, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Երևան, ԳԱ հրատ., 1962:
6. *Աբրահամյան Ա. Ա.*, Գրաբարի ձեռնարկ, Երևան, «Լույս» հրատ., 1976:
7. *Աբրահամյան Ս. Գ.*, Արդի հայերենի դերանունները, Երևան, ԳԱ հրատ. 1956:
8. *Աբրահամյան Ս. Գ.*, ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, Երևան, ԳԱ հրատ., 1962:
9. *Աբրահամյան Ս. Գ.*, ժամանակակից հայերենի քերականություն, Երևան, «Լույս» հրատ., 1969:
10. *Աբրահամյան Ս. Գ.*, Հայերենի քերականություն. Շարահյուսություն. բուհական ձեռնարկ, Երևան, 2004:
11. *Աբրահամյան Ս., Պառնասյան Ն., Օհանյան Հ., Բաղդկյան Խ.*, ժամանակակից հայոց լեզու, հ 3, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1976:
12. *Աղայան Է. Բ.*, Հայ լեզվաբանության պատմություն, հ.1, Երևան, ԵՀ հրատ., 1958:
13. *Աղայան Է. Բ.*, Գրաբարի քերականություն, ԳԱ հրատ., Երևան, 1964:
14. *Աճառյան Հր.*, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. ներածություն, Երևան, ԳԱ հրատ., 1955:
15. *Աճառյան Հր.*, Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 2, Երևան, Պետհրատ, 1951:
16. *Այտրնեան Ա.*, Քննական քերականութիւն աշխարհաբար կամ արդի հայերէն լեզուի, Վիեննա, 1866:
17. *Այտրնեան Ա., Չալըխեան,* Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վիեննա, 1885:

18. *Առաքելյան Խ.*, Գիրք քերականութեան, Էջմիածին, 1696:
19. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Հին հայերենի հոլովների իմաստային նշանակություն (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1944:
20. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Գրաբարի համառոտ դասընթաց, Երևան, Պետհրատ, 1945:
21. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Գրաբարի հատընտիր, Երևան, ԵՐՄԻ հրատ., 1946:
22. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Ժամանակակից հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, Երևան, ԵՐՄԻ հր., 1957:
23. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Հայերենի շարահյուսությունը, հ. 1, Երևան, ԳԱ հրատ., 1958:
24. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, հ. 1-2, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1958 -1964:
25. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Գր. Նարեկացու լեզուն և ոճը, Երևան, ԳԱ հրատ., 1975:
26. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Ակնարկներ հայ գրական լեզվի պատմությունից (Մդար), Երևան, ԳԱ հրատ., 1981:
27. *Առաքելյան Վ. Դ.*, Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1984:
28. *Ասատրյան Մ. Ե.*, Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Երևան, ԵՀ հրատ., 1959:
29. *Ասատրյան Մ. Ե.* Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր, Երևան, հ. Գ, Երևան, ԵՀ հրատ., 1977:
30. *Ավետիսյան Հ. Մ.*, Որոշիչ - որոշյալ կապակցությունը գրաբարում, Երևան, ԵՐՊՀ հրատ., 1972:
31. *Ավետիսյան Հ. Մ.*, *Ղազարյան*, Գրաբարի դասընթաց, Երևան, ԵՀ հրատ., 1976:
32. *Ավետիսյան Հ. Մ.*, Գրաբարի որոշիչ շարադասության և համաձայնության հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 2003, թիվ 2:
33. *Ալետիքեան Գ.*, Քերականութիւն հայկական, Վենետիկ, 1815:
34. *Արամյան Ա. Մ.*, Արդի հայերենի պարզ նախադասության ինտոնացիայի մի քանի հարցեր, Երևան, ԳԱ հրատ., 1975, թիվ 3:

35. *Արզանեանց Դ.*, Քերականութիւն հայ (համառօտ), Տփղիս, 1840:
36. *Բագրատունի Ա.*, Հայերէն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար հրատ., 1852:
37. *Բաղիկյան Խ. Գ.*, Ժամանակակից հայերենի պարզ նախադասության շարադասությունը, Երևան, ԵՅ հրատ., 1976:
38. *Բաղիկյան Խ. Գ.*, Կոչականը և նրա ուսուցումը, Երևան, «Լույս» հրատ., 1982:
39. *Բաղդիշյան Գ.*, Սեբեոսի լեզուն և ոճը, Ժող., «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պրակ 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1981:
40. *Գարագաշեան Ա.*, ճաշակ ոսկեղէն դպրութեան, Կ. Պոլիս, 1886/1887:
41. *Գյուլբուղդյան Ս. Վ.*, Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, Երևան, «Միտք» հրատ., 1967:
42. *Դաւիթ Անյաղթ*, Սահմանք իմաստասիրութեան, Երևան, ԳԱ հրատ., 1960:
43. *Դպիր Պ.*, Պարզաբանութիւն քերականութեան դիրիմաց և կարճառօտ, Կ. Պոլիս, 1771:
44. *Եզեկյան Լ. Կ.*, Հայոց լեզվի ոճագիտություն (ուսումնական ձեռնարկ), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2003:
45. *Եզնիկ Կողբացի*, Եղծ աղանդոց. Ներածությունը և ծանոթագրությունները Ա. Աբրահամյանի, Երևան, Հայաստան, 1970:
46. *Ջեյրունյան Ա. Ս.*, Ենթակայի և ստորոգյալի համաձայնությունը գրաբարում (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1965:
47. *Էմին Ս.*, Քերականութիւն հայկական լեզուի, Մոսկվա, 1846:
48. *Խաչատրյան Գ. Կ.*, Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 2000:
49. *Խաչատրյան Գ. Կ.*, Գրաբարի միակազմ նախադասությունները, Երևան, «Վան Արյան» հրատ., 2002:
50. *Խաչատրյան Գ. Կ.*, Գրաբարի շարահյուսության ձեռնարկ, Կիրովական, 1989:
51. *Խաչատրյան Լ. Ս.*, Գրաբարի բացատրական բառարան, Երևան, «Ջանգակ - 97» հրատ., 2004:
52. *Խաչատրյան Լ. Ս., Թոսունյան Գ. Բ.*, Գրաբարի դասագիրք, Երևան, «Ջանգակ - 97» հրատ., 2004:

53. *Խաչերյան Լ.*, Հայ շարահյուսական մտքի վաղ շրջանի պատմությունից. Բանբեր Մատենադարանի, Երևան, 1962:
54. *Կոստանդնուպոլսեցի Յ.*, Ձտութիւն հայկաբանութեան կամ քարականութիւն հայկական, Հռոմ, 1674:
55. *Համբարձումյան Վ. Գ.*, Հովհաննես Մամիկոնյանի «Տարոնի պատմության» լեզուն և ոճը, ժող., Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, պրակ 1, Երևան, 1981:
56. *Համբարձումյան Վ. Գ.*, Գրաբարի գործառնությունը որպես գրական լեզու ժԸ- ժԹ դդ., Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990:
57. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Ուղիղ խնդրի շարադասությունը դասական գրաբարում, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1981, թիվ 9:
58. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Գլխավոր անդամների դիրքային հարաբերությունը գրաբարում, Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1982, թիվ 1:
59. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Ենթակայի, ստորոգյալի և ուղիղ խնդրի շարադասությունը գրաբարում (V դար), ժող. «Հայոց լեզվի պատմության հարցեր», պրակ 2, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1985:
60. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հայերենի շարահյուսությունը պատմական քերականության հայեցակետից, ԳՊՄԻ Գիտական աշխատությունների ժողովածու, Գյումրի, «Բարձր. դպրոց» հրատ., 1994:
61. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հայերենի անցադական կառույցների շարադասության մի քանի հարցեր, ժող., ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 1, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1998:
62. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հայերենի շարադասության ոճական հնարավորությունների շուրջ, ժող., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 3, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2000:
63. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Կրավորական կառույցների հիմնաբաղադրիչների փոխդասավորությունը հայերենում, ժող., ԳԱԱ ՇՀՀ

- կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ.4, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2001:
64. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հավելադիր շրջումը որպես ոճաարտահայտչական միջոց, ժող. «Քրիստոնեության 1700-ամյակին նվիրված հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր», Երևան, «Հայաստան» հրատ., 2001:
65. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հատուկ հնչերանգով նախադասությունների շարադասական կաղապարները դասական գրաբարում, ժող., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 5, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2002:
66. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Հարցական նախադասությունների շարադասական կաղապարները գրաբարում, ժող., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 6, ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2002:
67. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Գրաբարի բացականչական նախադասությունը և նրա շարադասական կաղապարները, ժող., ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի Գիտական աշխատություններ, հ. 7, ԳԱԱ հրատ., 2004:
68. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Անվանական անդեմ նախադասությունների շարադասությունը գրաբարում, ժող., «Կանթեղ», «Ասորիկ» հրատ., 2004, հ. 4:
69. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Դասական գրաբարի բնության խնդիր բայական լրացումների շարադասության հարցի շուրջ, Բանբեր Երևանի համալսարանի, ԵՀ հրատ., 2004, թիվ 3:
70. *Հայրապետյան Ս. Ա.*, Եղանակիչ բայով նախադասությունների շարադասությունը 5-րդ դարի հայ մատենագրության լեզվում, «Նոր դար» համահայկական հանդես, թիվ 4, Երևան, 2004:
71. *Հայրապետյան Վ. Ն.*, Արդի հայերենի անդեմ և անվանական նախադասությունների քերականական կառուցվածքը, ժող. «Լեզվի և ոճի հարցեր», պրակ 6, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982:
72. *Հարությունյան Գ. Ա.*, Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Երևան, ԵՀ հրատ., 1983:

73. *Հարությունյան Հ.Ա.*, Ենթակայի և ստորոգյալի կապակցության հարցի շուրջը, ՀՍՍՀ ԳԱ Լրաբեր հաս. գիտությունների, 1980, թիվ 7:
74. Հնչերանգը և շեշտը ժամանակակից հայերենում, Ժող., Երևան, ԳԱ հրատ., 1978:
75. *Հովհաննիսյան Ռ. Կ.*, Հին հայերենի ուղիղ խնդիր երկրորդական նախադասությունների կառուցվածքը, Երևան, ԵՅ հրատ., 1972:
76. *Ղազարյան Ս. Կ.*, Հայ գրական լեզվի պատմություն, Երևան, Հայպետհրատ., 1961:
77. *Ղազարյան Ս. Կ.*, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, ԵՅ հրատ., 1954:
78. *Ղուկասեանց Հ.*, Քերականութիւն գրաբար լեզուի հայոց, ի պէտս նորավարժից, Թիֆլիս, 1891:
79. *Ղուկասյան Ս. Վ.*, Հարցական նախադասությունների կառուցվածքը և առանց հարցական բառի հարցման հնչերանգը ժամանակակից հայոց լեզվում (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1979:
80. *Ղուկասյան Ս. Վ.*, Գրական արևելահայերենի և արևմտահայերենի հնչերանգային առանձնահատկությունները, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1990:
81. *Մալխասյանց Ստ.*, Գրաբարի համաձայնութիւն, Թիֆլիս, 1892:
82. *Մարության Ա. Ա.*, Նախադասության տրոհված երկրորդական անդամները արդի հայերենում, Երևան, ԵՅ հրատ., 1975:
83. *Մեյե Ա.*, Հայերենագիտական հետազոտություններ, Երևան, ԵՅ հր., 1978:
84. *Մինասյան Ս.*, Հատկացուցիչ- հատկացյալի կապակցությունը գրաբարում (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1959:
85. *Մինասեան Ս.*, Դասական հայերենի նկարագրական քերականութիւն, Երուսաղէմ, 1996:
86. *Մխիթարյան Հ. Ս.*, Ակնարկներ հայերենի շարահյուսության պատմության, Երևան, «Լույս» հրատ., 1990:
87. *Սկրտչյան Էդ. Ս.*, Ենթակայի արտահայտությունը հին հայերենում (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1966:

88. *Սկրոչյան Էդ. Ս.*, Պարզ նախադասության կառուցվածքային առանձնահատկությունները գրաբարում (դրկտ. ատենախոսություն), Երևան, 1999:
89. *Շահվերդյան Թ.*, Դերբայները և նրանց շարահյուսական կիրառությունները 5-րդ դարի դասական գրաբարում (թեկն. ատենախոսություն), Երևան, 1987:
90. *Շարաբխանյան Պ. Ի.*, Գրաբարի դասընթաց, Երևան, ԵՅ հրատ., 1974:
91. *Չամչյան Ս.*, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1859:
92. *Պալասանյան Ստ.*, Գործնական քերականութիւն հայերէն լեզուի, հ. 2, Համաձայնութիւն, Թիֆլիս, 1874:
93. *Պալեոզեան*, Հայերէն նախադասութիւն, Կ. Պոլիս, 1913:
94. *Պապոյան Ա. Հ., Բաղիկյան Խ. Գ.*, Ժամանակակից հայոց լեզվի շարահյուսություն. Ուսումնական ձեռնարկ, Երևան, ԵՅ հրատ., 2003:
95. *Պառնասյան Ն. Ա.*, Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970:
96. *Պոզաճեան Բ.*, Տեսական և գործնական քերականութիւն հայերէն աշխարհաբար լեզուի, Կ. Պոլիս, 1898:
97. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում (V-XVII դդ.), Երևան, ԵՅ հրատ., 1954:
98. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Հին հայերենի հոլովման սիստեմը և նրա ծագումը, Երևան, ԵՅ հրատ., 1959:
99. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Լեզվաբանության պատմություն, հ. 2, Երևան, ԵՅ հրատ., 1962:
100. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, Երևան, «Միտք» հրատ., 1964:
101. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Երևան, «Միտք» հրատ., 1969:
102. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Գրաբարի քերականության պատմություն (XVII – XIX դդ.), Երևան, ԵՅ հրատ., 1974:
103. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974:

104. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Հայոց լեզվի պատմություն. Նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1987:
105. *Ջահուկյան Գ. Բ.*, Շարահյուսական ուսումնասիրություններ, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2003:
106. *Ջուղայեցի Ս.*, Գիրք որ կոչի քերականութիւն, Կ. Պոլիս, 1725:
107. *Ռուսինեան Ն.*, Ուղղախօսութիւն արդի հայ լեզուին, Կ. Պոլիս, 1853:
108. *Սալանթեան Ս.*, Քերականութիւն գրաբար լեզուին հայոց, Մոսկով, 1827:
109. *Սարգսյան Ա. Ե.*, Դասական գրաբարի տիպական բնութագիրը (ժող. «Հայոց լեզվի կառուցվածքը»), Երևան, ԳԱ հրատ., 1975:
110. *Սարգսյան Ա. Ե.*, Արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ. զուգադրա - տիպաբանական քննություն, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1985:
111. *Սերաստացի Ս.*, Քերականութիւն գրաբարի լեզուի, հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730:
112. *Սքրոդեր Դ.*, Արամեան լեզուին գանձ, Ամստերդամ, 1716:
113. *Փափազեանց Ստ.*, Նոր դասագիրք քերականութեան հայերէն գրաբար և աշխարհաբար լեզուաց, Կ. Պոլիս, 1868:
114. *Փեշտմալճեան Գ.*, Քերականութիւն հայկազեան լեզուի, Կ. Պոլիս, 1829:
115. *Քոսյան Վ. Ա.*, Գրաբարի բառակապակցությունները, Երևան, ԳԱ հրատ., 1980:
116. *Քոսյան Վ. Ա.*, Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, 1975:
117. *Քոսյան Վ. Ա.*, Ժամանակակից հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր, Երևան, ԳԱ հրատ, 1976:
118. *Քոսյան Վ. Ա.*, Ակտուալ անդամատուճը և շարադասությունը ժամանակակից հայերենում. դասախոսություն, Երևան, 1990:
119. *Агапеев П.*, Порядок слов в современном русском литературном языке, Praha, Akademia, 1966.
120. *Агмони В. Г.*, Структурно - смысловое ядро предложений, В кн.: Члены предложения в языках различных типов, Л.: изд. ЛГУ, 1972.

121. *Агмони В. Г.*, Формы, факторы и функции порядка слов, В кн.: Грамматическое описание славянских языков, Концепции и методы, М.: Наука, 1974.
122. *Агонц Н.*, Дионисий Фракийский и армянские толкователи, Петроград: Тип. имп. АН, 1915.
123. *Атаян Э. Р.*, Понятие элементарной синтаксической структуры, Ереван: Митк, 1964.
124. *Балли Ш.* Общая лингвистика и вопросы французского языка. М.: изд.Иностр. литер., 1955.
125. *Бочваров Я.*, Порядок слов как грамматическое средство в словянских языках, В кн.: Грамматическое описание словянских языков, М.: Наука, 1974.
126. *Валгина Н. С.*, Синтаксис современного русского языка, М.: Высшая школа, 1978.
127. *Габриелян П. М.*, Порядок слов в немецком и армянском языках, АҚД, Ереван: 1963.
128. Грамматика современного русского языка, М.: Наука, 1970.
129. *Джаукян Г. Б.*, Общее и армянское языкознание, Ереван: изд. АН Арм. ССР, 1978.
130. *Джаукян Г. Б.*, Универсальная теория языка: пролегомены к субстанциональной лингвистике, М.: изд. Инст. яз. РАН, 1999.
131. *Золотова Г. А.*, Очерк функционального синтаксиса русского языка, М.: Наука, 1973.
132. *Ковтунова И. И.*, Порядок слов и лексико-семантическая структура предложения, В кн.: Грамматическое описание словянских языков, М.: Наука, 1974.
133. *Ковтунова И. И.*, Порядок слов как предмет грамматического изучения, ВЯ, 1973, № 4.
134. *Ковтунова И. И.*, Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения, М.: Просвещение, 1976.
135. *Кусикян И. К.*, Очерки по историческому синтаксису литературного армянского языка, М.: изд АН СССР, 1959.

136. *Матузиус В.*, О так называемом актуальном членении предложения, в Сб.: ПЛК, М.: Прогресс, 1967.
137. *Матезиус В.*, Основная функция порядка слов в чешском языке, В сб.: Пражский лингвистический кружок, М.: Прогресс, 1967.
138. *Москальская О. И.*, Некоторые вопросы моделирования предложения, ИЯВШ, 1973, № 1.
139. *Мухин А.М.*, Модели внутренних синтаксических связей предложения, ВЯ, 1970, № 4.
140. *Мухин А.М.*, О структуре предложений и их модели, М.: Наука, 1968.
141. *Общее языкознание. Внутренняя структура языка*, М.: Наука, 1972.
142. *Распопов И. П.*, Сказуемое как конструктивный центр предложения, В кн.: Теоретические проблемы синтаксиса индоевропейских языков, Л.: Наука, 1975.
143. *Ревзин И.И.*, Основные единицы синтаксического анализа и установление отношений между ними, В об.: Структурно-типологические исследования, М.: изд-во АН СССР, 1962.
144. *Синтаксис простого предложения*, Л.: изд. ЛПИ, 1972, 144 стр.
145. *Сиротина О. Б.*, Порядок слов в русском языке, Саратов, 1965.
146. *Сиротина О. Б.*, Порядок слов, В кн.: Обзор работ по совр. русскому языку за 1966-1969 гг., М.: 1973.
147. *Текучева Н.В.*, Порядок слов в русском языке, М.: 1971.
148. *Текучева Н. В.*, Порядок слов в создании синтаксических синонимов, Изд. Северо-Кавказского центра ВШ, Ростов на/Д, 1970, № 1.
149. *Туманян Э.Г.*, Древнеармянский язык, М.: Наука, 1971, 448 стр.
150. *Холодович А.А.*, К вопросу о группировках слов в предложении, В сб.: Проблемы языкознания, Л.: изд. ЛГУ, 1961.
151. *Холодович А.А.*, К типологии порядка слов, НДВШ, филол. науки, 1966, № 3.

-
-
152. *Юрченко В.С.*, Структура предложения в системе синтаксиса, ВЯ, 1979, № 4.
153. *Meillet A.*, Interoduction a l' etude comparative des langues indo-europe'ennes, Paris, 1903.

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ	
<i>Գրաբարի շարադասության հիմնահարցեր</i>	<i>25</i>
ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ	
<i>Պատմողական նախադասությունների շարադասական կադապարները գրաբարում</i>	
ա. Ներգործական կառուցվածքի նախադասություններ.....	49
բ. Կրավորական կառուցվածքի նախադասություններ.....	94
գ. Չեզոք կառուցվածքի նախադասություններ.....	103
ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ	
<i>Բնության խնդրով կամ պարագայով կառույցների շարադասությունը գրաբարում</i>	
ա. Բնության խնդրով պատմողական նախադասություններ.....	119
բ. Պարագայով պատմողական նախադասություններ	138
ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ	
<i>Հատուկ հնչերանգով նախադասությունների շարադասական կադապարները գրաբարում</i>	
ա. Հրամայական նախադասություններ	157
բ. Հարցական նախադասություններ	170
գ. Բացականչական նախադասություններ.....	188
ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ	
<i>Միակազմ նախադասությունների շարադասական կադապարները գրաբարում.....</i>	<i>206</i>
ա. Անվանական միակազմ նախադասություններ	208
բ. Բայական անդեմ միակազմ նախադասություններ	213
գ. Եղանակիչ միադիմի բայով միակազմ նախադասություններ	217
ԱՄՓՈՓՈՒՄ.....	228
Աշխատանքում օգտագործված համառոտագրություններ	241
Օգտագործված գրականության ցանկ.....	244

ՍԵՐԳՈ ԱՐՏՈՒՇԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆ
ԳՐԱԲԱՐԻ ՇԱՐԱԴԱՍՈՒԹՅՈՒՆԸ (V դար)

СЕРГО АРТУШЕВИЧ АЙРАПЕТЯН
ПОРЯДОК СЛОВ ГРАБАРА (V век)

Սրբագրիչ՝ *Ռ. Պ. Հովհաննիսյան*
Տեխ. խմբագիր՝ *Յ. Ռ. Վարդանյան*
Համակարգչային շարվածքը
և ձևավորումը՝ *Լ. Հ. Կոստանյանի*

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն

Չափսը՝ 60 x 84 1/16, թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ:
16 տպագրական մանուլ: Տպաքանակը 500: